

TADQIQOTLAR

TADQIQOTLAR

jahon ilmiy metodik jurnal

 tadqiqotlar.uz

48

48- son

3 - qism

Oktabr

OPEN ACCESS

Google
Scholar

 ICI JOURNALS
MASTER LIST

www.tadqiqotlar.uz

TADQIQOTLAR

Jahon ilmiy – metodik jurnali

48 - SON

Oktabr – 2024

ACQUIRED IMMUNODEFICIENCY SYNDROME(AIDS), DEFINITION OF THE DISEASE

*Boltayev Oybek Omonovich, Ikromova Lola Mamadovna,
Qutliyev G'ayrat Jamolovich, Pirnazarova Iroda Sayliyevna
Hamdamova Lola Zaripovna
The Center for Combating AIDS in the Bukhara region*

Annotation. *Acquired immunodeficiency syndrome, or AIDS, is a life-threatening condition of the immune system in which severe infectious diseases and tumors develop.*

The term "AIDS" appeared in 1981-1982 at the Centers for Disease Control and Prevention in the United States after the development and description of several cases of pneumocystis pneumonia and Kaposi's sarcoma (multiple malignant neoplasms on the skin). The cause of this condition was HIV, which appeared around 70-80 years. XX century.

Almost all cases of AIDS are caused by HIV infection, which is why this term is used to describe the final stage of HIV. In the presence of the human immunodeficiency virus, the immune system cannot adequately respond to emerging external and internal threats.

Other causes of severe immunodeficiency may be damaging radiation, genetic mutations, taking anti-tumor drugs, etc.

In 1983, Luc Montagnier (Pasteur Institute, France) and Robert Gallo (National Cancer Institute, USA) discovered the human immunodeficiency virus almost simultaneously. It has a spherical shape with a diameter of up to 120 nm (0.00012 mm). The outer shell of the virus is represented by a two-layer lipid membrane with glycoproteins embedded in it, which help to attach and stay on the surface of target cells, and then penetrate them. The inner shell of the virus contains its "heart" — two strands of viral RNA and important enzymes that are involved in all chemical reactions and internal processes. In total, one virus contains several thousand different molecules.

The RNA of the virus contains several genes that are responsible for the reproduction of new viruses, its isolation from an infected cell and allow it to escape from an immune attack.

The taxonomy of the pathogen:

- Domain Viruses
- Realme — Riboviria
- Kingdom — Pararnavirae

- Type — Artverviricota
- Class — Revtraviricetes
- Order — Ortervirales
- Family — Retroviruses
- Genus — Lentiviruses
- Species — Human Immunodeficiency Virus 1 (HIV-1) and Human Immunodeficiency Virus 2 (HIV-2).

HIV-1 has 9 subtypes, is contagious and dangerous only to humans. Initially, the virus was presumably transmitted from chimpanzees. HIV-2 — theoretically, it is possible to get infected from animals, such as smoky mangobeys, but this happens extremely rarely and, in general, the total role of HIV-2 in human pathology is insignificant.

HIV multiplies only in the human body and dies when exposed to:

- any disinfectants and antiseptics;
- sunlight and ultraviolet light (from several to ten minutes);
- saliva and sweat;
- Sea water and soda.

It also loses activity when heated from 56 ° C and in an alkaline and acidic environment (for example, in soap solution, soda, lemon juice, Coca-Cola or beer).

In the dried state at room temperature without sunlight, the virus remains alive for 7 days. HIV persists for about the same time in syringes with blood if its temperature does not exceed 40 °C (the lifetime depends on the amount of blood, the amount of virus, temperature, humidity) and in dried blood at a temperature of about 4 °C. For two weeks, the virus remains viable in corpses at room temperature.

Despite the instability outside the human body, under favorable conditions (conservation), the virus can persist for years in blood and transfusion components. It can also live for 10 years in a frozen state, but immediately dies when thawed [5][7][8][9].

The prevalence of AIDS

According to the Joint United Nations Programme on HIV/In the 30 years since the beginning of the HIV epidemic, 80 million people have fallen ill, and at least 36 million people have died from AIDS.

According to data for 2020, there are about 37 million people living with HIV in the world (and more than half of them may not know about their diagnosis) — the largest number of infected people live in sub-Saharan Africa. In Russia, more than 1 million people with HIV have been registered (the real number may be twice as many) and about 388,000 people have died.

In 2020, 1.5 million people became infected with HIV, and 680 thousand people died of AIDS. At the same time, the number of new HIV infections decreased by 52%

compared to 1997, when the largest number of new cases were registered. Also, the number of deaths from AIDS decreased by 64% compared to 2004 (the largest number) [3].

How can you get infected with HIV and AIDS

The virus is found in a wide variety of tissues and cells, but in sufficient quantities to transmit the pathogen, it accumulates only in blood, breast milk, sperm and vaginal secretions.

Anyone can get HIV infection. There are about 1-2% of people who have some genetic resistance against the virus (CCR5 gene), however, it works only with sexual transmission (most likely due to insufficient amount of transmitted virus) and is ineffective with drug addiction and blood transfusion.

It is impossible to get infected with HIV in the following ways:

- by airborne droplets — through coughing, sneezing or talking;
- fecal-oral — through feces and urine, when eating food with blood particles of an HIV-infected person and using common utensils;
- contact — through sweat, handshake, ordinary kisses, non—penetrating sexual acts, in a communal pool, sauna, etc.;
- at a dentist's appointment - after using an antiseptic and sterilization, HIV dies;
- when taking blood, the sampling is carried out using disposable instruments, the puncture area is sterilized;
- from the bite of a blood—sucking insect - although in regions with a high incidence of the insect population, HIV was detected;
- from the bite of a sick person — if the bites are not accompanied by extensive wounds, in which the patient's blood enters the wound of a healthy person.

HIV infection is possible when three important conditions are met:

- the source of infection is a sick person with a significant viral load;
- a person susceptible to infection is any healthy person;
- favorable circumstances for the transmission of the virus — damaged skin or mucous membranes, injection of infected material into the body or its mechanical rubbing. At the same time, dried biological material (blood, semen) does not pose a danger to humans.

Ways to get infected with HIV:

- vaginal intercourse without a condom — both partners are at risk approximately equally, but most women with HIV have become infected in this way;
- anal intercourse without a condom — the receiving partner is more vulnerable, since the virus easily overcomes the small intestinal mucosa;
- sharing needles, syringes and other cutting and stabbing medical instruments - when using drugs;

• mother—to-child transmission of HIV is possible during pregnancy, childbirth or breastfeeding, transmission without prevention is about 20%, however, if the mother treats HIV throughout pregnancy and after it, the risk of infecting the child is less than 1% [7][9];

• oral sex is a rare type of transmission, possible with high viral load, damage to the mucous membrane of the mouth and genitals, ejaculation, mouth ulcers or bleeding gums;

• transfusion of blood and its components, organ and tissue transplantation is an extremely rare type of transmission, since all materials are carefully checked, infection in this case is usually associated with human error or intentional action;

• deep kissing is an extremely rare type of transmission, possible if both partners have bleeding gums or have extensive ulcers in their mouths;

• tattoos and piercings are a theoretical risk if manipulations are performed in unsanitary conditions.

For 2020, the most common ways of HIV infection in Russia are:

• intravenous injection of drugs with one syringe — 50 %;

• heterosexual unprotected sexual contact — at least 47 %;

• homosexual contact — 1.5 %;

• transmission of the virus from an infected mother to a child — 0,6 % [14][15].

Risk factors for the development of AIDS:

• risky sexual behavior — promiscuous sex, sex without a condom;

• alcohol consumption;

• taking drugs;

• a permanent HIV-infected sexual partner — with unprotected sex with a patient who is not undergoing special HIV therapy;

• Poverty.

Constant sex without a condom in a heterosexual couple, where one of the partners is HIV-infected, increases the risk of infection by up to 30-40% during the year, and the probability of infection of the wife from the husband is higher than the husband from the wife [7].

The universal spread of HIV/Insufficient information about the disease, ways of infection, methods of prevention and treatment has led to the formation of so—called "AIDS phobia" - a condition when a person is constantly afraid of getting AIDS, finds imaginary symptoms or associates real signs of another disease with AIDS, while not trusting the results of repeated negative HIV tests [1][3][5][7].

As a rule, an incubation period lasts for several years after infection, during which a person has no obvious symptoms (excluding the acute period of the disease). Only after a while, when the virus significantly weakens the immune system, the final phase of the disease begins, in which the symptoms of AIDS appear.

On average, 10 years pass from the moment of HIV infection to the development of AIDS, from the moment of AIDS development to death — from 6 to 22 months. The lifetime from the moment of infection to death without treatment ranges from 7.5 to 11.6 years [7].

The conditional limit of the onset of AIDS is considered to be a critical decrease in the cells of the immune system that fight infections: the level of CD4+ cells becomes below $0.2 \times 10^9/l$ (200 cells/ml).

The main sign of AIDS is the development of secondary lesions that directly threaten the patient's life, which are practically not found in healthy people (for example, opportunistic infections and tumors).

Opportunistic infections are diseases whose pathogens usually do not lead to diseases and affect the body only in conditions favorable to them. At the same time, the frequency of such infections varies in different countries depending on the prevalence of infectious agents, the patient population and the level of coverage of therapy.

AIDS-indicator diseases

Since AIDS is a condition in which other diseases develop, it is more correct to use the term "AIDS—indicator diseases", that is, associated with AIDS:

- Pneumocystosis is one of the most common infections in AIDS, which leads to death. It is usually localized in the lungs, but it can also affect other organs. It is mainly transmitted directly from humans through the respiratory tract with sputum and mucus. There is also an intrauterine infection. The disease can develop both after activation of a "dormant" infection, and with a new infection. It is characterized by a slow increase in sweating and body temperature (up to 38-40 ° C), the gradual development of weakness, intoxication and shortness of breath: at first it appears only with physical exertion, and then it manifests itself more and more strongly and does not go away even in a calm state. At first, the cough resembles an allergic one with a feeling of tickling behind the sternum, then it descends and becomes stronger, while sputum is not released. Patients look pale, with the development of shortness of breath, their nasolabial triangle turns blue, the frequency of respiratory movements increases from 20 to 60 times per minute, breathing becomes shallow and harsh, wheezing is rarely heard. The pulse also increases, respiratory and cardiovascular insufficiency increases, and pronounced anxiety appears. Chest pain and the development of pneumothorax are possible. If the disease is not treated, the process can become fatal. Among the lesions of other organs, retinitis, thyroiditis, hepatitis and skin lesions are the most common.

Candidiasis is more common than others. Various manifestations of the disease are possible: from superficial candidiasis to systemic with damage to internal organs. With superficial candidiasis, red indistinct blisters or ulcers appear on the skin (more

often in the groin, armpits and under the breast), nail damage is possible. Vulvovaginitis often develops. Almost all patients have oral candidiasis in various forms and combinations: white plaque deposits, red and white spots, inflammation of the mucous membrane and skin of the lips, which are accompanied by burning, while the taste changes or disappears. Esophageal candidiasis is characterized by difficulty swallowing, in which the patient develops pain behind the sternum. Symptoms of damage to the stomach, small and large intestines may also be associated, such as nausea, heartburn, discomfort and abdominal pain, stool disorders, weight loss, but these symptoms are not specific. When the respiratory tract is affected, patients are concerned about sore throat, hoarseness of voice, cough, lung lesions may join (cough with sputum, with progression — an increase in body temperature, an increased cough with abundant sputum and an admixture of blood). There is a risk of candidal meningitis and meningoencephalitis (without specific symptoms).

For the specific diagnosis of HIV, three types of tests are used with different diagnostic values and the time interval after infection at which the virus can be detected:

- Blood PCR — detects the virus itself and its amount on the 10th day after infection and later. However, when HIV multiplies inactive, the test cannot detect it. Among the disadvantages of blood PCR is also its high cost and the fact that it usually detects only HIV-1.

- Blood ELISA of the 4th generation is the most common, cheap and reliable method of detecting HIV, which consists in an "antigen-antibody" reaction. When analyzing blood from a vein, it is enough that 6 weeks (from 18 days) have passed after infection, an express blood test from a finger can detect the virus in 18-90 days.

- ELISA tests of blood or saliva for antibodies — carried out 23-90 days after infection. These are the tests of the last generation, they try not to use them.

Scientists continue to improve the tests. They try to make them more accurate and sensitive in order to detect HIV as early as possible after infection.

Immunological tests indicate the development of AIDS, that is, the suppression of the immune system. Severe immunodeficiency is established when the level of cells with CD4 receptors is less than 200 cells / μ l (less than 15%).

Differential diagnosis

AIDS is characterized by a wide variety of manifestations, so it is impossible to differentiate it. The only reliable criterion is a laboratory test for HIV [1][2][5][6].

To clarify specific lesions of the body, a biochemical analysis of blood and urine is performed, ECG, echocardiography, ultrasound of the abdominal cavity, CT and MRI are performed.

AIDS Treatment

It is impossible to cure HIV, but it is possible to prevent its transition to the AIDS stage or reverse the development of AIDS and restore the functioning of the immune system.

To prevent the development of AIDS, it is necessary to start specific antiretroviral therapy (ART) as early as possible, which inhibits the virus and increases immunity. This is especially important for HIV-infected children, as their immune system is not yet fully developed.

Treatment should be started at any stage of the development of the process, regardless of the time of infection and the level of immunity. Continuous therapy will allow you to:

- maintain a small amount of virus in the blood (from less than 200 copies /ml to an undetectable viral load);
- maintain high CD4 cell levels;
- avoid the development of AIDS-associated diseases and live like a person without HIV;
- to protect loved ones, sexual partner and unborn child;
- to avoid the development of HIV mutations and possible resistance to its treatment.

Like any medication, HIV medications can have side effects (for example, cause nausea, diarrhea, headache, sleep disorders, dry mouth or rash), but do not be afraid of them. As a rule, they take place within a month. Also, a wide arsenal of existing drugs allows you to individually choose the right medicine. Now a new generation of drugs is being introduced into practice, which must be taken not every day, but only once every 1-2 months [1][6][7][9].

A vaccine that could completely cure HIV has not yet been developed, but scientists continue to work on it.

Depending on the prevailing opportunistic infection, antibacterial and antiviral medications may be required, often in combination with drugs from other groups, while treatment takes longer.

As a rule, therapy is carried out in a specialized hospital. If insufficiency of several organs develops, treatment takes place in the intensive care unit.

Forecast. Prevention

If you start therapy at the first signs of AIDS, the life span of patients is almost the same as that of people without HIV. In advanced cases, the prognoses are individual, but most often patients manage to stabilize their condition and increase their quality and life expectancy.

AIDS prevention

Pre-contact and post-contact prophylaxis are considered to be an effective method of preventing HIV infection.

Pre-contact prophylaxis involves constant medication if a person is at risk.

Post-exposure prophylaxis is carried out within 72 hours after possible infection.

At this time, it is recommended to consult a doctor and, according to his appointment, start taking a certain set of medications, for example:

- Tenofovir + Emtricitabine + Raltegravir;
- Tenofovir + Lamivudine + Lopinavir or Ritonavir;
- Tenofovir + Emtricitabine + Darunavir or Ritonavir.

1. It is also necessary to prevent the disease:

2. • use condoms during sexual contact;
3. • use disposable or sterile instruments when performing any interventions

that violate the integrity of the skin and mucous membranes;

4. • avoid risky sexual behavior and do not use drugs;

5. • be regularly tested for HIV if a person is at risk (at least once a year to donate blood ELISA);

6. • stick to a healthy diet;

7. • exercise regularly;

8. • give up smoking and alcohol, the abuse of which increases the likelihood of risky behavior and, as a result, infection [1][3][7][8].

Literature

1. Объединённая программа ООН по ВИЧ/СПИД (ЮНЭЙДС). Часто задаваемые вопросы о ВИЧ и СПИДе. [Электронный ресурс]. Дата обращения: 09.03.2022.
2. ВИЧ-инфекция в Российской Федерации по состоянию на 31 декабря 2020 г.: справка / Федеральный научно-методический центр по профилактике и борьбе со СПИДом. — 2021. — 2 с.
3. ВИЧ-инфекция в Российской Федерации по состоянию на 30 июня 2021 г.: справка / Федеральный научно-методический центр по профилактике и борьбе со СПИДом — 2021. — 2 с.
4. ВИЧ-инфекция. Информационный бюллетень № 45 / под ред. Е. В. Соколовой. — М., 2020. — 56 с.
5. Kaposi's Sarcoma // National Cancer Institute, 2001.
6. Pityriasis versicolor // The National Health Service. — 2022.
7. Saloxiddinova, X. Y. (2024). MORPHOFUNCTIONAL FEATURES OF THE STRUCTURE AND DEVELOPMENT OF THE OVARIES. *EUROPEAN JOURNAL OF MODERN MEDICINE AND PRACTICE*, 4(4), 220-227.
8. Saloxiddinova, X. Y. (2024). CLINICAL MORPHOLOGICAL CRITERIA OF LEUKOCYTES. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 14(4), 159-167.

9. Saloxiddinova, X. Y. (2024). Current Views of Vitamin D Metabolism in the Body. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 3(3), 235-243.
10. Saloxiddinova, X. Y. (2024). Modern Views on the Effects of the Use of Cholecalciferol on the General Condition of the Bod. *JOURNAL OF HEALTHCARE AND LIFE-SCIENCE RESEARCH*, 3(5), 79-85.
11. Халимова, Ю. С., & Хафизова, М. Н. (2024). МОРФО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ И КЛИНИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СТРОЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЯИЧНИКОВ (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ). *TADQIQOTLAR. UZ*, 40(5), 188-198.
12. Халимова, Ю. С. (2024). Морфологические Особенности Поражения Печени У Пациентов С Синдромом Мэллори-Вейса. *Journal of Science in Medicine and Life*, 2(6), 166-172.
13. Xalimova, Y. S. (2024). Morphology of the Testes in the Detection of Infertility. *Journal of Science in Medicine and Life*, 2(6), 83-88.
14. KHALIMOVA, Y. S. (2024). MORPHOFUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF TESTICULAR AND OVARIAN TISSUES OF ANIMALS IN THE AGE ASPECT. *Valeology: International Journal of Medical Anthropology and Bioethics*, 2(9), 100-105.
15. Salokhiddinova, K. Y. (2024). IMMUNOLOGICAL CRITERIA OF REPRODUCTION AND VIABILITY OF FEMALE RAT OFFSPRING UNDER THE INFLUENCE OF ETHANOL. *EUROPEAN JOURNAL OF MODERN MEDICINE AND PRACTICE*, 4(10), 200-205.

**MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI AXLOQIY
RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK JIXATLARI**

Rafiyeva Nargiza Ergashevna

*Toshkent shahridagi Pucheon Universiteti ta'lim
muassasalari boshqaruvi yo'nalishi 1-bosqich magistranti.*

Annotatsiya: Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni axloqiy rivojlantirishning psixologik jixatlari va maktabgacha yoshdagi bolalarda axloqiy munosabatlarni shakllantirish mexanizmlari o'rganib chiqilgan. Ijtimoiy axloq normalarining berilishi birinchi navbatda maktabgacha tarbiya yoshining ikkinchi bosqichida kattalar tomonidan axloq –odob normalarini majburiy ixtiyoriy tarzda bolaning axloqiy ongiga singdirib boriladi. "Axloqiy realizm" "bola motivlarini baholashda ichki istakni anglab etmaydi va bu harakatni faqat tashqi ta'sir, moddiy rag'bat bo'yicha baholaydi" deb ta'kidlagan.

Kalit so'zlar:, axloqiy rivojlantirish, axloqiy his-tuyg'u, kognitivistik, axloqiy realism, intererizatsiya, xulq-atvor, axloq tuzilmasi.

KIRISH

Psixologik tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki axloq tuzilmasi axloqiy anglash, axloqiy his etish va axloqiy munosabatlarni o'z ichiga olishi shu uch omillarning tuzilmadagi o'rni va mavqeini ham belgilab, bu masala bo'yicha turli xil qarashlar mavjudligi ko'rsatib beradi.

SHuning uchun ham axloqiy munosabatlar shaxsning axloqiy sohasining tarkibiy birligi sifatida axloqiy fazilatlar, axloqiy his-tuyg'ular, axloqiy xulq-atvor bilan bir qatorda, maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalikda ham xuddi shunday qonuniyatlar va butun axloqiy soha bilan bir xil mexanizmlar orqali rivojlanishini ko'rsatib beradi. Quyida psixologiya ilmiy maktablarida olib borilgan tadqiqotlar tahliliga murojaat qilsak.

Bixeviorizm nuqtai – nazaridan qaralganda asosiy xulq-atvorni shaxsda axloqiy me'yorlarning shakllanishini mustahkamlash bilan bog'lab, ildiz sabablarini ana shunday talqin qilishgan. B.Skinner rag'batlantirish yoki jazolash orqali xulq-atvorning ma'lum bir stereotipini, xususan, axloqiylik va axloqiy munosabatlarni shakllantirish mumkinligiga ishonch hosil qiladi. Axloqiy xulq-atvorni shakllantirishning ikkinchi mexanizmini - ijtimoiy modellardan o'rganishni ham ko'rsatadilar. A.Banduraning fikricha, kattalarning xatti-harakati taqlid va taqlid qilish uchun namuna bo'lib xizmat qiladi. Aynan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolaning kattalar xatti-harakatini takrorlashi esa bevosita mustahkamlash bo'lmaganda sodir bo'lishi mumkin va bolaning modelga munosabatiga bog'liqdir deb hisoblaydi. S. Dj.

Dyu Tua va N. Kryuger ota-onalarning ijobiy ta'siri bilan 5 yoshga to'lgan bolada axloqiy me'yorlarning ijtimoiy ahamiyati haqida tushunchalar paydo bo'lishini ta'kidlaydilar. Bu keltirilgan nuqtai nazar hulosa qilish mumkinki: "Xulq-atvor modellari, ma'lum tashqi ta'sirlarga bo'lgan munosabat, o'zgaralar bilan munosabatda bo'lish usullari, asosan bolalik davrida sodir bo'lgan modellarni o'z ichiga oladi". Umuman olganda, ijtimoiy ta'lim nazariyasi tarafdorlari uchun axloqiy rivojlanish jamiyatning axloqiy talablariga xulq-atvor va hissiy muvofiqlikning o'sishidir deb qarash xaqiqatga mos keladi. Individual rivojlanishning har bir daqiqasida axloqiy tanlovning asosiy motivatsiyasi biologik ehtiyojlarda yoki mukofotga bo'lgan intilishda (jazodan qochish) tarkib topadi.

Kognitivistik yo'nalishda esa J.Piaje tomonidan o'tkazilgan tadqiqotning markaziy ob'ektida bolaning intellektini rivojlantirish va axloqiy ong mazmunini o'zlashtirish darajasini aks ettiruvchi axloqiy normalar negizini ko'rib chiqqan. Uning fikricha – axloqiy ongning shakllanishi bola intellektual rivojlanish bilan bevosita bog'liq. U ishlab chiqilgan klinik suhbat usulida bolalar axloqiy muammolarni hal qilish va shu bilan birga bolalarning axloqiy normalarining tuzilishi haqidagi umumiy g'oyalari asosida intellekt malakasiga ega bo'ladi. Uning fikricha axloqiy ongning taraqqiyoti bosqichma-bosqich shakllanishini ta'kidlaydi. Ya'ni axloqiy realizm yoki heteronom (tashqi kirib kelgan) axloq normalari (majburlash odobiga rioya qilish) va avtonom axloq bosqichi (hamkorlik, hamkorlik etikasi). Ijtimoiy axloq normalarining berilishi birinchi navbatda maktabgacha tarbiya yoshining ikkinchi bosqichida kattalar tomonidan axloq –odob normalarini majburiy ixtiyoriy tarzda bolaning axloqiy ongiga singdirib boriladi. "Axloqiy realizm" "bola motivlarini baholashda ichki istakni anglab etmaydi va bu harakatni faqat tashqi ta'sir, moddiy rag'bat bo'yicha baholaydi" deb ta'kidlagan. Piyajening fikridan xulosa qilsak axloqiy munosabat rivojlanishi bilan operativ (tezkor) fikrlashning o'rni oshadi, bu esa bolani motivlarini anglashga va axloqiy munosabatlarni muhim deb hisoblashiga turtki bo'ladi.

L.Kolberg J.Piajening kognitiv-genetik nazariyasini davom ettirib insonning axloqiy rivojlanishiga oid umumiy tadqiqot natijalarini o'rganib, bu davrda inson axloqiy munosabatlar rivojlanishning uchta darajasidan 6 bosqichini ajratib ularni quyidagi: I-Darajali. An'anaviylikdan oldingi.

1. Jazo va itoatkorlik yo'nalishi (qanday qilib jazodan qochishim mumkin?)
2. Sodda Gedonik Orientatsiya (Bu men uchun nima foydali?)

II-darajali. An'anaviy.

3. Ichki doiraga kichik guruhga (ijtimoiy me'yorlar, "yaxshi bola" modeli) rioya qilishga yo'naltirish.

4. Ijtimoiy adolatning belgilangan tartibini va qat'iy qoidalarni saqlashni o'rnatish (axloq qoidalari va qonunlarga mos keladi)

III-darajali. An'anaviylikdan keyingi

5. Utilitarizm va axloq g'oyasi ijtimoiy shartnoma (ijtimoiy shartnoma) mahsuli sifatida.

6. Umumjahon axloqiy tamoyillar (o'z axloqiy tamoyillari va vijdon tartibga soluvchi sifatida).

Har bir bosqichda olingan tushuncha keyingi bosqichlar uchun saqlanib qoladi, lekin tafsilotlarga juda kam e'tibor bermasdan, soddalashtirilgan deb qaralishi mumkin. Bu bosqichlarni o'zgarishi J.Piajening fikricha undagi rivojlanayotgan markazlashuv bolaning umumiy kognitiv rivojlanishi bilan bog'laydi. L.Kolbergning fikricha aqliy taraqqiyotning rivojlanishi axloqiy munosabatlar rivojlanishidan kelib chiqadi deb ta'kidlaydi.

L.Kolberg va J.Piajelar axloqning ijtimoiy belgilanishi haqida, ularning tushunchalaridagi farqlardan biri shundaki, birinchisi axloqiy kamolotga erishish yoshini 12 yosh deb hisoblaydi (mustaqil xulosalar paydo bo'lishi), ikkinchisi bu kamolotga faqat kattalar erishishi mumkin deb hisoblaydi. SHundan ma'lumki to'g'ri fikrlar L. Kolbergga tegishli bo'lib, u o'zining qarashlarini 20 yillik tajribalarini tadqiqotda tasdiqladi, ularning axloqiy hukmlari darajasini aniqlash uchun har 4 yilda tajriba ishtirokchilari bilan suhbat o'tkazish orqali ma'lumotlarni umumlashtirdi.

Shuning uchun ham maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda turli darajadagi axloqiy munosabatlarini - turli darajadagi axloqiy talablarga (axloqiy tamoyillar, axloqiy fazilatlar va axloqiy me'yorlar) nisbatan solishtirish orqali L.Kolbergning kontseptsiyasida faqat o'smirlilik va o'spirinlik davrining inson axloqiy ijtimoiylashuv asosida umuminsoniy axloqiy tamoyillarga asoslangan holda axloqiy hukmlarga yaqinlasha olishini ko'ramiz. SHu munosabat bilan maktabgacha tarbiya yoshdagi bolada faqat axloqiy me'yorlarga (asosan "yaxshi ish - yomon ish" dixotomiyasi kontekstida) va qisman axloqiy fazilatlariga ("yaxshi- odam, yovuz odam") nisbatan axloqiy munosabatlar shakllanishi mumkin deb taxmin qilish mantiqan to'g'ri. SHu bilan birga shaxsning axloqiy shakllanishining dastlabki bosqichi (4-5 yoshli bolalar) axloqiy tartibga solinishning tashqi mexanizmlarini yuzaki o'zlashtirish bilan tavsiflanadi. Bola tashqi sanksiyalarga amal qilgan holda, axloqiy talablarni rivojlantirishga darhol kirib bormaydi. Maktabgacha tarbiya yoshi uchun talablar, qoidalar va me'yorlarga rioya qilish istagi "kerak" umumlashtirilgan toifasi shaklida namoyon bo'ladi. "SHunday ekan" ularda motivning paydo bo'lishi ko'rsatmalar, talablar va me'yorlarning mazmuni ko'pincha etarli darajada amalga oshirilmagan bo'lsada axloqiy ongning semantik (mazmunli) kimshakllanishini anglatadi.

Axloqiy munosabatlar shaxsning axloqiy sohasining tarkibiy birligi bo'lib, axloqiy fazilatlar, axloqiy his-tuyg'ular, axloqiy xulq-atvor bilan bir qatorda, maktabgacha yoshdagi bolalikda ham xuddi shunday qonuniyatlar va butun axloqiy soha bilan bir xil mexanizmlar orqali rivojlanadi. Axloqiy sohani rivojlantirishning markaziy mexanizmini L.S.Vigotskiy tomonidan kashf etilgan intererizatsiyaning

universal jarayonidir. Psixologiya uchun uning aksiomatik pozitsiyasi edi: “Bolaning madaniy rivojlanishidagi har bir funktsiya ikki marta ikki tekislikda - birinchi navbatda ijtimoiy keyin psixologik”.

L.S.Vigotskiy tomonidan kashf etilgan intererizatsiyaning universal jarayoni axloqiy sohani rivojlantirishning markaziy mexanizmini tashkil qiladi. Bu psixologiya uchun uning aksiomatik pozitsiyasi bo’lib xizmat qiladi. Ya’ni “Bolaning madaniy rivojlanishidagi har bir funktsiyasi ikki tekislikda - birinchi ijtimoiy ikkinchisi esa psixologik” jihatdan namoyon bo’ladi.

SHuningdek L.S.Vigotskiy shuni ko’rsatdiki, "Bola va kattalar o’rtasidagi mulqot jarayoni qanchalik rivojlangan bo’lsa, bolalarning umumlashtirishi ham kengayadi yoki aksincha" bo’ladi. o’ylashimiz mumkinki, axloqiy tushinchalar va fikrlarni umumlashtirish, ularning kristallanishi bola psixikasida, jumladan, axloqiy munosabatlarda yaxlit shakllanishlarga olib keladi. Aqliy rivojlanish dialektikasi shundan iboratki, bola umumlashtirish bilan birga kontseptsiyani farqlash jarayonini rivojlantiradi. Bolaning axloqiy va kognitiv rivojlanishining mantig’i axloqiy munosabatlar va xulq-atvor to’g’risidagi empirik bilimdan "kontseptual tuzilgan" bilimga bosqichma-bosqich o’tishdan iborat bo’lib, axloqiy munosabatlarning aksini axloqning universal tushunchalari - "yaxshi" va "yomon" orqali o’zgartirish mexanizmi orqali amalga oshiriladi.” Bu munosabatlarni o’ziga xos nozik tabaqalashtirilgan tasvir va tushunchalar orqali aks ettiriladi. SHunisi e’tiborga loyiqki, axloqiy tushunchalarni ishlab chiqish, shuningdek, axloqiy xatti-harakatlar va axloqiy tuyg’ularni umumlashtirish va farqlash sifatida ko’rib chiqish taklif etiladi. Demak umumlashtirish va farqlash ham axloqiy munosabatlarni shakllantirish mexanizmlarini nazarda tutadi.

N.V.Melnikov va L.S.Vigotskiylar shunday yozadi - "Axloqning tashqi ideal shaklidan shaxsning ichki vositalariga o’tish orqali amalga oshiriladi: katta belgi va so’z, ramz, ma’no va afsona». U so’z, ramz va ularning vositachi sifatidagi ma’nosi haqidagi g’oyalarga muvofiq, asosiy axloqiy tushunchalar shaxsning axloqiy rivojlanishining psixologik vositasi deb hisoblaydilar. SHu bilan birga o’rganilgan axloqiy tushunchalar, me’yorlar va qoliplar axloqiy tajribada mustahkamlanadi. Barcha yangi axloqiy vaziyatlarga o’tadi va bolaning xatti-harakati va munosabatlarining yo’nalishini belgilay boshlaydi. Eksteriorizatsiya mexanizmi axloqiy rivojlanish jarayoniga axloqiy xatti-harakatlarning ichki stimullari va motivatorlarini, axloqiy baholarni, his-tuyg’ular va tajribalarni kiritish imkonini beradi. SHunday qilib axloqiy sohaning rivojlanishi N.V.Melnikova bo’yicha bola uchun mavjud bo’lgan asosiy axloqiy tushunchalarni o’zlashtirish jarayoni sifatida: yaxshi-yomon, mumkin emas, xushmuomalalik-qo’pollik, haqiqat-yolg’on, rahm-shafqat va befarqlik, bag’rikenglik-toqatsizlik, sezgirlik-qo’zg’aluvchanlik, sahovat-tamagirlik, yaxshi-yomonlik, shafqat-shafqatsizlik xususiyatlari namoyon bo’ladi.

Axloqiy sohaning shakllanishi o'z-o'zidan (bolaning hissiy-sezgi idroki aqlni chetlab o'tib, refleks darajasida axloqiy g'oyalar tizimini shakllantirishga imkon beradi) yoki taqlid qilish (bola, o'zini anglamay, boshqalarning xatti-harakatlarini qabul qiladi), ongli ravishda esa - ta'lim va tarbiya jarayonida shakllanib boradi. Maktabgacha tarbiya yoshining axloqiy sohasini rivojlantirish mexanizmining umumiy mantig'i R.V.Ovcharova va N.V.Melnikov quyidagi qoidalar shaklida taklif etiladi:

- axloqiy me'yorlarni amalga oshirish ijobiy tajribalar bilan bog'liq bo'lsa, bolaning axloqiy xulq-atvori adekvat bo'ladi;

- axloqiy xulq-atvor va ijobiy axloqiy tajribalar bunday xatti-harakatni rag'batlantiradigan boshqalar bilan muloqot qilish jarayonida barqaror ijobiy hissiy munosabatni saqlashga yordam beradi;

- axloqiy xulq-atvor, ijobiy tajriba va munosabatlar axloqiy talablarga rioya qilgan holda, ularga nisbatan ijobiy munosabatni yana rag'batlantiradi va yangi axloqiy harakatlarga olib keladi;

- shu asosda bolada tashqi rag'batlantirish bilan bog'liq bo'lmagan, balki o'zining axloqiy munosabatlari, baholashlari va o'zini o'zi qadrlashi bilan shartlangan barqaror axloqiy harakatlar rivojlanadi;

- asta-sekin yuqori axloqiy tuyg'ular va eng avvalo, kattalar oldidagi burch tuyg'usi, ularning axloqiy talablarini jazolash tahdidi tufayli emas, balki majburiyat tufayli qondirish istagi shakllanadi;

- shaxsning axloqiy sohasining turli tarkibiy qismlari (kognitiv, hissiy va xulq-atvor) bilan bog'liq bo'lgan turli xil xususiyatlari bolaning axloqiy fazilatlariga birlashtirilgan.

Intererizatsiya jarayonida esa bolaning tashqi axloqiy talablarini uning ichki axloqiy instantsiyalariga o'tkazish quyidagilarga bog'liq:

1) bolaga ma'lum bir axloqiy mazmunni ifodalash;

2) boshqa odamning tajribasini ta'kidlash va ularning xatti-harakatlarida ularga e'tibor berish qobiliyatini anglatuvchi axloqiy ma'noni ochish;

3) aniq muhim vaziyatda axloqiy me'yorni bajarish orqali bolaning axloqiy bilimlarini xulq-atvorning axloqiy motivlariga o'tkazish.

R.R.Kalinin tadqiqotlarida atrof-muhit talablari bolaning ehtiyojlari tarkibiga kirmaguncha, ular uning rivojlanishining omillariga aylanmaydi. Bolada talabni bajarish zarurati, agar uning bajarilishi u intilayotgan boshqa pozitsiyani egallashga imkon bersa, ya'ni uning ichki mavqeini qondirsagina paydo bo'ladi. Bu holatda kattalarning vazifasi N.V.Kosmacheva - axloqiy mazmunga ega bolalar psixikasining tabiiy, tug'ma shakllarini (instinktlar, ehtiyojlar, shartsiz reflekslar, his-tuyg'ular) yuqori ruhiy shakllarga (tuyg'ular, tushunchalar, munosabatlar, motivlar, ehtiyojlar va boshqalar) aylantirish (madaniyat) bo'yicha maqsadli faoliyat. Psixikaning axloqiy mazmunga ega bo'lgan yuqori shakllariga o'tish bolalar tomonidan asosiy axloqiy

qadriyatlarga asoslangan faoliyat, munosabat, fikrlash, xatti-harakatlar modellarini taqdim etish va o'zlashtirish jarayonida sodir bo'ladi. Ushbu topshiriqning psixologik mexanizmlari bolaning axloqiy mazmuniga ega bo'lgan va maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar uchun ochiq bo'lgan barqaror umuminsoniy qadriyatlarni interizatsiyalash, baholash, tanlash va eksteriorizatsiya qilishdir. N.G.Miloradova intererizatsiyani shaxs tomonidan tarbiyalash va ijtimoiy standartlarni o'zlashtirish jarayonida shakllanadigan psixologik munosabatlar kontekstida muhokama qiladi. U bu fikrni shunday ifodalaydi: me'yorlar va qoidalar ijtimoiy hodisa, shaxsning shaxsiy munosabati esa ularning psixologik hamkoridir.

Ko'rinib turibdiki, axloqiy me'yorlarni intererizatsiya qilish jarayoni maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarning yosh xususiyatlari, ularning tashqi muhit ta'siriga xos muvofiqligi bilan yaxshilanadi. V.E.CHudnovskiy maktabgacha tarbiya yoshdagi bolaning tashqi ta'sirlarga o'ziga xos sezgirligini ta'kidlaydi, bu ayniqsa, o'qitishsiz juda tez va amaliy ravishda sodir bo'ladigan imprinting (iz qoldirish) fenomenida aniq namoyon bo'ladi. Bu "axloqiy" imprinting ham tegishli.

Psixologiyada intererlashtirish va eksteriorizatsiya mexanizmlari bilan bog'liq holda, sotsializatsiya va individuallashtirish muammosi muhim o'rinni egallaydi. Bu ikki keng ko'lamli jarayonning o'zaro belgilanishi bugungi kunda bahsli emas va ularning birligida "jamiyat madaniyatini o'zlashtirish va takror ishlab chiqarish jarayoni"ni bildiradi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz kerakki axloqiy munosabatlarni shakllantirishning naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini, maktabgacha tarbiya yoshida ko'rish mumkin. Chunki aynan shu davrda tarbiya asosi shakllanadi. Demak, bolaning axloqiy munosabatlarini maktabgacha tarbiya yoshida bola shaxsi shakllanishining alohida bo'limi sifatida ko'rib chiqish zarurati paydo bo'ladi.

"Axloqiy munosabat" tushunchasining mohiyati maktabgacha tarbiya yoshida ijtimoiy muhit ta'sirida kattalar tomonidan olib boriladigan tarbiya jarayonini o'z ichiga olgan holda, bolalar hayotini tashkil qilishning tizimlashtiruvchi omili sifatida o'rganilishi kerak.

Sharq mutafakkirlari asarlaridagi fikrlarni umumlashtirgan holda farzand ta'lim-tarbiyasi barcha davr va jamiyat uchun muhim psixologik muammo ekanligi. Bugungi kunda maktabgacha tarbiya yoshi davri bolasini axloqiy tushunchalari shakllanishida ularda hosil bo'luvchi ustanovka va qadriyatlar tizimiga samarali ta'sir ko'rsatish manbaasi sifatida ahamiyati dolzarbligi ko'rindi.

Psixolog olimlarning tadqiqotlarida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda axloqiy munosabatlar shakllanishining psixologik xususiyatlarini xulq-atvoridagi xususiyat sifatida shakllanishini psixologik omillar sifatida ko'rib chiqilmagan. Bu tadqiqotlar borada ham xorijda va yurtimizda bir qancha ilmiy ishlar amalga oshirilgan,

ammo ularning barchasida yoshlik davrida axloq tuzilmasi muammosining ijtimoiy-psixologik omillaridan ayrimlarigina qisman tahlil qilingan. Ishning keyingi qismi maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarda axloqiy munosabatlarning rivojlanishini qanday mexanizmlar belgilashiga bag'ishlangan.

Psixologik tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki axloq tuzilmasi axloqiy anglash, axloqiy his etish va axloqiy munosabatlarni o'z ichiga olishi shu uch omillarning tuzilmadagi o'rni va mavqeini ham belgilab, bu masala bo'yicha turli xil qarashlar mavjudligi ko'rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abramova G.S. O'smirlarning o'quv faoliyatini rag'batlantirishning axloqiy jihati // Psixologiya savollari. 1985 yil. 6-son. 38-45-betlar
2. Щерба, Л.В. Опыт общей теории лексикографии / Л.В. щерба.Избранные труды по языкознанию и фонетике. - Л., 1974.
3. Любарт, Т. Творчество психологии / Т. Любарт, К. Мусиру С. Торджман, Ф. Зенас. - М.: Когито-Центр, 2009. - 215с.
4. Степанов, С.Ю.Рефлексивная практика творческого развития.человеческое и организационное / С.Ю. Степанов. - М.: Наука, 2000. - 174с.

MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDA RAXBAR VA XODIM MUNOSABATLARNING IJTIMOY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ubaydullayeva Sevaraxon Olimjonovna

*Toshkent Pucheon universiteti ta'lim muassasalari
boshqaruvi yo'nalishi 1- bosqich magistranti.*

Annotatsiya: Maqolada maktabgacha ta'lim tizimida raxbar va xodim munosabatlarning ijtimoiy psixologik xususiyatlari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, ijtimoiy psixologik xususiyatlar, boshqaruv mahorati, kasbiy standart, boshqaruv kompetensiyasi.

KIRISH

Maktabgacha ta'limning yangi sifati nafaqat uning mazmuni, balki ta'lim tashkilotini boshqaradigan rahbarning boshqaruv mahorati, boshqaruv kompetensiyasiga ega ekanligi, shaxsiy sifatleri, yangi bilimlarni va innovatsiyalarni tatbiq etishga bo'lgan munosabatiga bog'liq. Albatta, bu jarayon malaka oshirish sifatini tubdan yangilashga, malaka oshirish tizimiga yangi innovatsion ta'lim texnologiyalari va variativ dasturlarni joriy qilishni taqozo etadi. Shuningdek, maktabgacha ta'lim tizimi rahbar kadrlari uchun zaruriy kompetensiya talablarini ishlab chiqish talab etiladi.

Xususan, "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini "2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"ning 3-bobidagi "Maktabgacha ta'lim tizimiga xodimlarni tayyorlash, qayta tayyorlash, malakasini oshirish, tanlab olish va rivojlantirishga mutlaqo yangi yondashuvlarni joriy etish", deb nomlangan 6-bo'limida maktabgacha ta'lim sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishda quyidagi tadbirlarni amalga oshirish zarurligi belgilab berildi:

- 1) xalqaro talablarga javob beradigan yagona ko'p darajali uzluksiz ta'lim tizimini yaratish;
- 2) ta'lim va amaliyotni integratsiyalashtirgan holda xalqaro ta'lim standartlari, o'quv-metodik reja va dasturlar, interaktiv va muammoli-vaziyatli o'qitish usullari va treninglari, ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish;
- 3) maktabgacha ta'lim tizimi xodimlariga qo'yiladigan malaka talablarini yanada takomillashtirish, ularning faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini hamda pedagog xodimlarning kasbiy standartini ishlab chiqish va tasdiqlash;
- 4) ta'lim jarayoniga xorijiy mutaxassislarni jalb qilish yo'li bilan maktabgacha ta'lim sohasida kadrlar malakasini oshirish tizimini takomillashtirish, shuningdek, maktabgacha ta'lim sohasida kadrlar malakasini oshirish tizimini tashkil qilish uchun, shu jumladan, mamlakat hududlarida ta'lim tashkilotlari sonini oshirish.

Ta'lim – zamonaviy o'zgarishlarga munosib bo'lish bilan bir qatorda sharoitlar, dinamika, o'zgaruvchanlik, jamiyat va pedagogik jarayonga jalb qilingan aniq shaxslarning ehtiyojlariga moslashuvchan tamoyillariga, tashkiliy shakllar, usullar, shartlar va mablag', ish mazmunining xilma-xil tamoyillariga asoslanadi.

Ta'limni boshqarishning (ham umumiy, ham xususiy) qonuniyatlari obyektiv xususiyatga ega bo'lib, kishilar faoliyatini boshqarish jarayonida amalga oshiriladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarini boshqarishda rahbarning boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirish muammosi bo'yicha tadqiqotlarni olib borish, xususan, malaka oshirish jarayonida ularning boshqaruv faoliyatini rivojlantirish juda muhim. Shunday qilib, ta'lim tizimini boshqarishning boshlang'ich bo'g'ini sifatida maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlarida boshqaruv kompetensiyasi va uni rivojlantirish muammosini o'rganish, xorijiy tajribalarni tahlil qilish juda dolzarb. Biz tadqiqot muammosini o'rganishda xorijiy davlatlardan Estoniya, Rossiya, Angliya, Germaniya, Finlyandiya, Yaponiya, Niderlandiya va Italiya maktabgacha ta'lim tizimining tarkibi, o'ziga xosliklarini o'rganishga e'tibor qaratdik.

Xorijiy davlatlar tajribasini umumlashirib, aytish mumkinki: maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbari va pedagoglar ta'limni bolaning faol va mas'uliyatli ishtirok etadigan muhitini yaratishi zarur; maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbar va pedagoglari o'zlarining pedagogic faoliyatida tug'ma qiziquvchanlik va dunyoni barcha hislar bilan mustaqil tushunishga intilishlari bo'lgan va uni yaratishda faol ishtirok etish istagini ko'rsatadigan bolaning qiyofasini boshqaradilar; maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbari ta'limni tushunishning uchta: "o'z dunyosidagi bola", "bolalar jamoasidagi bola", "dunyoni o'rganish" jihatini ongli ravishda qabul qiladi va ularni ta'lim sohasi tuzilishi uchun asos qilib oladi; maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbari hissiy jihatdan xavfsiz munosabatlar har bir bolaning ta'lim muvaffaqiyati uchun muhim ekanligini bildiradi; har bir bola o'zining aqliy, jismoniy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, jinsi, diniy, etnik va lingvistik xususiyatlari va boshqa individual shart-sharoitlari bilan o'zining xilma-xil tajribasi, bilim va ko'nikmalarini umumiy ta'lim jarayoniga olib kela olishi; maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbari bolalarning qonun bilan mustahkamlangan huquqlarini bilishi; maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbari inklyuziv ta'lim talablari va imkoniyatlarini bilishi lozim.

E.N.Belovaning fikriga ko'ra, maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetensiyasi deganda, rahbarning ta'lim tashkiloti muammolarini ajratib ko'rsatish, ularni hal qilish uchun har tomonlama va chuqur tahlil qilish hamda tegishli yo'llarni topish qobiliyati va istagi tushunilishi mumkin.

L.G.Kiseleva maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbari – bu boshqaruv kompetensiyaga asoslangan yondashuv nuqtayi nazaridan professional muammolarni samarali hal qilishni ta'minlashi kerak bo'lgan boshqaruv funksiyalarini mahorat bilan bajarishga tayyorlik va qobiliyatni o'z ichiga oluvchi shaxsiy va kasbiy xususiyat deb

hisoblaydi. Boshqaruv kompetensiyasi boshqaruv faoliyatida bilim va tajribaning sekin-asta to‘planishi natijasida shakllanadi, maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetensiyasi esa maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbarining kasbiy kompetensiyasi tarkibidagi zarur tarkibiy qismidir.

Biz tomonimizdan olib borilgan qiyosiy tahlillar natijasida quyidagi xulosalarni keltirishimiz mumkin, ya‘ni "maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbarining kasbiy kompetensiyasi" va "maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetensiyasi" tushunchalari ikki xil, ammo o‘zaro bog‘liq tushunchalardir.

Xorijiy tajribalarga ko‘ra, maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbar xodimlari taraqqiyotning hozirgi bosqichida quyidagi sifatlarga: “xorijiy tillarda muloqot qila olish”, “kommunikativlik”, “tadbikorlik va ishbilarmonlik”, “raqamli boshqaruv”, “innovatsiyaga yo‘nalganlik”, “tizimli tahlil”, “qaror qabul qilish”, “o‘z-o‘zini rivojlantirish”, “pedagogik nizolarni boshqarish”, “kreativ boshqaruv”, “aqlli boshqaruv” va boshqa zamonaviy boshqaruv usullariga ega bo‘lishlari lozim.

Maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbar kadrlari boshqaruv kompetensiyasining komponentlari sifatida xorijiy tajribalarda qo‘llaniladigan qattiq ko‘nikmalar (hard skills) va yumshoq ko‘nikmalar (soft skills), rahbar shaxsining shaxsiy va kasbiy pedagogic fazilatlarini belgilandi. Maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbar kadrlarini yumshoq ko‘nikmalari (soft skills) tarkibiga: boshqaruv qobiliyati, o‘zini o‘zi rivojlantirish, o‘zini o‘zi namoyon qilish, tashabbuskorlik va shijoatkorlikni rivojlantirish ko‘nikmalari kiradi.

Maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbar kadrlarini yumshoq ko‘nikmalari rahbarning boshqaruv madaniyatiga ijtimoiy yo‘nalishdan tashqari, uning ijodiy individualligini, sub‘yektiv tajribasini va individual-shaxsiy qobiliyatlarini tavsiflovchi turli sub‘yektiv xususiyatlarni beradi.

Rahbar shaxs maktabgacha ta‘lim tashkilotini o‘zgartirishga qaratilgan ma‘naviy, ijodiy, bunyodkorlik faoliyatida boyib boradi.

Shu bilan birga, zamonaviy rahbar zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida mustaqil ravishda yangi bilim va amaliy ko‘nikmalarni egallashi; kreativlik (ijodiy yondashish, yangi g‘oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlik, yaratuvchanlik, original g‘oyalarga ochiqlik, ijodiy yo‘nalganlik, o‘z ijodkorligini namoyish etish); qadriyatlar (vatanparvarlik, faol fuqarolik pozitsiyasi, kasbga va ishga sodiqlik, mas‘uliyat tuyg‘usi, demokratik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik); qaror qabul qilish (boshqaruv qarorlarini qabul qilish, ularning ijro va nazorat mexanizmlarini belgilash, aniqlik, noaniqlik va ziddiyatli sharoitlarda optimal boshqaruv qarorlarini qabul qilish texnologiyalarini bilish); liderlik (o‘z jamoasini shakllantirish, jamoa a‘zolarini o‘z atrofida jipslashtirish, motivatsiyalash, o‘z otidan ergashtira olish, muloqot madaniyati, tashkilotchilik, barcha ishlarda shaxsiy o‘rnak ko‘rsata olish); moslashuvchanlik (vaziyatga moslashish va boshqara olish)

kompetensiyasiga o‘zgaruvchan vaziyatlarga moslasha olish orqali ishning yangicha usullarini tashkil etish, natijaga erishish uchun yangi shart-sharoitlarga tezda ko‘nikish, yangi vazifalarni amalga oshirishda atrofdegilar (jamo) ning fikrini eshita olish; natijaga yo‘nalganlik (samarali faoliyat) kompetensiyasiga rejalashtirilgan natijalarga erisha olish qobiliyati, natijalarga erishishda tashabbuskorlik va qat‘iyatlilik, shaxsiy samaradorlik; – strategik rejalashtirish (qisqa, o‘rta va uzoq muddatli strategic rejalashtirish, prognozlashtirish (foresight), strategik qaror qabul qilish, strategiyani ishlab chiqish, strategiyani amalga oshirish, strategiyani baholash); tashabbuskorlik (faoliyat jarayonida biror ishni boshlash, da‘vat etish, amaliy natijalarga erishishga intilish, intizomga qat‘iy rioya etish, faollik, fidoyilik, mas‘uliyatlilik, g‘ayratli va shijoatli bo‘lish); tizimli fikrlash (boshqaruv faoliyatida uchrashi mumkin bo‘lgan murakkab muammolarni tahlil qila olish) kompetensiyasiga shaxsning vaziyat va uning elementlarini to‘liq anglay bilish, katta hajmdagi ma‘lumotlarni umumlashtira olish (qaytma aloqa va umumiy dinamikani inobatga olgan holda), tartibga keltira olishi va ma‘lumotlar to‘plamini boshqara olish) ko‘nikmalariga ega bo‘lishi lozim. Maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbarining qattiq ko‘nikmalari tarkibiy qismi maktabgacha ta‘lim tashkilotini boshqarish usullarini o‘z ichiga oladi. Maktabgacha ta‘lim tashkilotlarini boshqarishda texnologiya muayyan pedagogik muammolarni hal qilishni o‘z ichiga oladi. Bu muammolarni hal qilish esa menejerning boshqaruv faoliyatini pedagogik tahlil qilish, rejalashtirish, tashkil etish, nazorat qilish, tartibga solish va sozlash sohasida harakat qilish qobiliyatiga asoslanadi. Maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbarining qattiq ko‘nikmasi darajasi ushbu turdagi vazifalarni hal qilish texnikasi va usullarini o‘zlashtirish darajasiga bog‘liq.

Rahbar shaxsining shaxsiy va kasbiy-pedagogik fazilatlariga boshqaruv faoliyatiga tayyor turishi hamda boshqaruv qobiliyatlari kiradi.

Shunday qilib, maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetensiyasi ko‘plab elementlardan iborat yaxlit tizim sifatida ifodalanishi mumkin. Maktabgacha ta‘lim tashkilotining zamonaviy rahbaridan ta‘limning qonunchilik asoslarini aniq tushunish, maktabgacha ta‘lim tashkilotlarini boshqarish samaradorligiga ta‘sir etuvchi normativ-huquqiy hujjatlar va huquqiy omillarni bilish talab etiladi.

O‘tkazilgan tahlillar va tadqiqot materiallarini umumlashtirish maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetentligiga quyidagi ta‘rifni berish imkonini beradi: maktabgacha ta‘lim tashkiloti rahbarining boshqaruv kompetentligi – bu uning qobiliyatlari, shaxsiy va kasbiy-pedagogik sifatlari, shuningdek, muayyan ijtimoiy-tarixiy va ta‘limiy vaziyatlarda boshqaruv faoliyatiga tayyorligi bilan belgilanadigan rahbarning ajralmas kasbiy-shaxsiy xususiyatidir.

Rahbarning kasbiy-pedagogik vazifalarini aniqlashda bizning fikrimizga ko‘ra, “me‘yor” va “standart” tushunchalariga aniqlik kiritish talab etiladi. Rahbarning

kasbiy-pedagogik vazifalarini belgilovchi me'yor va standartlar qaysi hujjatlarda bo'lishi kerak, degan haqli savol tug'iladi. Bugungi kunga kelib, maktabgacha ta'lim tashkilotini boshqarish tizimi va rahbarning kompetensiyalarini, maktabgacha ta'lim tashkilotlari rahbarlarining malaka-tarif tavsiflarini, rahbar xodimlarning malaka darajasi ko'rsatkichlarini belgilaydigan hujjat – "Kasbiy standart"dir. Maktabgacha ta'lim tizimini modernizatsiyalash hamda ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga qo'yiladigan talablar maktabgacha ta'lim tashkilotlarining rahbar va pedagogik kadrlari uchun kasbiy standartlarni ishlab chiqish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

Kasbiy standartlarni qo'llash negizida ta'lim tashkiloti faoliyatini tashkil etish, shu jumladan, quyidagilarni amalga oshirish tushuniladi:

- ishga qabul qilishda xodimning malakasini aniqlash;
- egallab turgan lavozimiga muvofiqligini aniqlash bo'yicha attestatsiya o'tkazish;
- xodimlarni ta'lim turini aniqlash uchun qo'shimcha kasbiy ta'lim olishga yo'naltirish;
- mehnat harakatlari va bilim hamda ko'nikmalarga bo'lgan talablarni aniqlash uchun lavozim yo'riqnomalarini ishlab chiqish;
- lavozim nomlarini aniqlash uchun shtat jadvalini ishlab chiqish.

Standartlar rahbarning ta'lim-tarbiya jarayonini rejalashtirish, uyushtirish, o'tkazish va baholash kabi kasbiy vazifalarini sifatli bajarishi uchun zaruriy bo'lgan asosiy kompetensiyasini belgilaydi.

Bolalarning individual ritmda rivojlanishlari, individual kuch-qudrat hamda qiziqishlarini ochiq ko'rsatishlari uchun barcha bolalarga teng imkoniyatlarni taqdim etuvchi farovon muhitni ta'minlash MTT rahbar va pedagoglaridan muayyan kasbiy kompetensiyalarni egallashlarini talab qiladi.

MTT rahbari kasbiy standartda keltirilgan sifat darajasi ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarni samarali o'qitish va tarbiyalash, ularning imkoniyatlarini ochish, ular tomonidan maktabda yuqori ta'limiy natijalarga erishish hamda bir butun rivojlantirishni ta'minlash uchun maqbul sharoitni yaratishga ko'maklashishi zarur .

Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbar va pedagogining kasbiy standartlari keng qo'llanish sohasiga ega, ular turli-tuman maqsadlarda foydalanilishi va foydalanuvchilarning keng doirasi uchun mo'ljallangan bo'lishi mumkin, shu jumladan:

Ish beruvchilarga – ishchilarga talablar, yo'riqnomalar va majburiyatlarni ishlab chiqish, xodimlarni ishga olish va attestatsiyadan o'tkazish mezonlarini shakllantirish, shuningdek, malaka oshirish, rivojlantirish, ilgari surish va rotatsiya qilish uchun zarur bo'ladi.

MTT rahbarining kasbiy funksiyalari ro'yxatiga quyidagilar kiradi:

1. Kadrlar sifatini boshqarish. Bu funksiya pedagog-tarbiyachilar soni va ularning tuzilmasini belgilashni anglatadi, shu bilan birga, bu funksiya ularning malaka oshirish jarayonini rejalashtirish, uzluksiz kasbiy rivojlanishlariga shartsharoitlarni yaratishni, jamoaviy ishlarni tashkil etish va mehnatga haq to‘lash tizimini o‘z ichiga oladi.

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta’lim-tarbiya berish sifatini boshqarish. O‘zbekiston Respublikasi ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga davlat talablarini belgilaydi.

3. Ta’lim texnologiyasi sifatini boshqarish. Maktabgacha ta’lim tizimida innovatsion ta’lim texnologiyalarini qo‘llash, interfaol o‘yin texnologiyalarini kiritish.

4. Moddiy-texnik ta’minot sifatini boshqarish jihozlardan foydalanish va mashg‘ulot jihozlarini taqsimlashni o‘z ichiga oladi.

5. Axborot-metodik ta’minotni boshqarish. Elektron tizimni joriy qilish, ma’lumotlar bazasini shakllantirish, muhim ma’lumotlarni tahlil qilishni, raqamli boshqaruvni eng samarali uslubiy sxemalarini qo‘llashni o‘z ichiga oladi.

6. Ta’lim dasturi sifatini boshqarish, o‘quv rejasini, tadbirlarni tashkil etishni, malaka talablarini qamrab oladi.

7. Huquqiy funksiya. Huquqiy va me’yoriy hujjatlarni bilishi. O‘z ishida qonunlarni qanday qo‘llashni bilishi, butun jamoaning huquq va majburiyatlariga rioya qilishni tashkil etishini anglatadi.

8. Psixolog-vositachi funksiyasi rahbarning nafaqat jamoada, balki ota-onalar va bolalar o‘rtasida ham o‘zaro tushunish va ishonch muhitini yaratishga qodir bo‘lishi kerakligiga qaratilgan. Jamoada nizolarni bartaraf etish qobiliyati maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbari uchun juda muhim.

9. Tashkiliy funksiya muayyan tuzilma va ichki tartibni yaratishni o‘z ichiga oladi. Tashkiliy qobiliyatlar quyidagi fazilatlardan iborat: kasbiy kompetensiya, xushmuomalalik, jamoada ishlash hissi, talabchanlik, faollik va qat’iyatlilik.

10. Faoliyatni nazorat qilish va muvofiqlashtirish, agar nazorat paytida kamchiliklar aniqlangan bo‘lsa, zarurat tug‘ilganida ishga o‘zgartirishlar kiritishni nazarda tutadi. Bu funksiya rahbarning talabchan, faol va tezkor bo‘lishi kerakligini nazarda tutadi. Ushbu tashkiliy qobiliyatlarni namoyon etish menejerga jamoa faoliyatidagi kamchiliklarni o‘z vaqtida aniqlash va ularning oldini olishda yondashuvlarni tahlil qilishga yordam beradi.

XULOSA

Mamlakatimizda maktabgacha ta’limni modernizatsiyalash sharoitida maktabgacha ta’lim tashkilotining rahbari ish jarayonida bajaradigan funksiyalari va vazifalari takomillashib bormoqda. Boshqaruv faoliyatiga ham yangi-yangi talablar qo‘yilmoqda. Bu rahbardan doimiy izlanishni, uzluksiz kasbiy rivojlanishni talab etadi.

Adabiyotlar

1. Gʻaniyeva A.Z., Ashurova S.Yu., Yusupova K.N. MTTda Ijodiy rivojlantirish. Pedagogika kollejlari pedagog va oʻquvchilari uchun. // Oʻquv qoʻllanma. – Toshkent: LESSON PRESS, 2022.
2. Gʻaniyeva A.Z., Ashurova S.Yu., Karimova N.N., Raxmatullaev D.R. Taʼlim xizmatlari marketingi va mehnat bozori. // Oʻquv qoʻllanma. –Toshkent:LESSON PRESS, 2023.
3. Gʻaniyeva A.Z. Rahbar kadrlarini boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirishda treninglarni tashkil etish. // Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari. Xalqaro ilmiy-texnik anjuman materiallari toʻplami – Jizzax: OʻzMU Jizzax filiali, 2023. B.311-313.
4. Gʻaniyeva A.Z., Kubayeva M.B. Maktabga tayyorlov guruhi bolalarini taʼlim jarayonida subyekt sifatida faoliyatini taʼminlashning turli yoʻllari. // Raqamli
5. iqtisodiyot davrida maktabgacha taʼlim: oʻzgarishlar, ustuvor yoʻnalishlar yutuqlar
6. va rejalar xalqaro ilmiy onlayn konferensiya. – Navoiy, 2021. B.193-195.
7. 5. Gʻaniyeva A.Z., Begimqulov X. Professional taʼlim rahbar va pedagog kadrlarning malakasini oshirishning yagona taʼlim portali.

BOLALIK DAVRIDAGI HISSIY BEPARVOLIK VA KATTALAR RUHIY SALOMATLIGI NATIJALARI

Abdug'afforov Islom Xayrullo o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Biologiya (faoliyat turlari bo'yicha)

ta'lim yo'nalishi talabasi +998908755706

abdugafforovislom544@gmail.com

Shomurotov Ulugbek Melikboboyevich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Pedagogika fakulteti, Pedagogika va psixologiya

kafedrasi o'qituvchisi (maqola ilmiy raxbari)

ulugbekshomurotov986@gmail.com

Annotsiya

Ushbu maqolada bolalarda hissiy beparvolikning yuzaga kelishiga olib keluvchi omillar, masalan, oilaviy muhit, ota-onaning hissiy yondashuvi, ijtimoiy aloqalar va boshqa muhit sharoitlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlari: Hissiy beparvolik, bolalik davri, kattalar ruhiy salomatligi, depressiya, anksiyete ruhiy kasalliklar, oila muhit, ota-onaning roli hissiy rivojlanishi, ijtimoiy aloqalar

Аннотация

В данной статье анализируются факторы, которые приводят к возникновению эмоциональной пренебрежения у детей, такие как семейное окружение, эмоциональный подход родителей, социальные отношения и другие условия среды.

Ключевые слова: Эмоциональное пренебрежение, детство, психическое здоровье взрослых, депрессия, тревожные расстройства, семейное окружение, роль родителей, эмоциональное развитие, социальные отношения.

Annotation

This article analyzes the factors that lead to the occurrence of emotional neglect in children, such as family environment, emotional approach of parents, social relations and other environmental conditions.

Key words: Emotional neglect, childhood, adult mental health, depression, anxiety disorders, family environment, parental role, emotional development, social relationships

KIRISH

Katta yoshlilar, ayniqsa, ota-onalar bolani e'tiborsiz qoldirish g'oyasini anglay olmaydilar. Afsuski, AQShda minglab bolalarning beparvoligi bor. 2015 yil davomida, Bolalar byurosi ma'lumotlariga ko'ra, Sog'liqni saqlash va aholini ijtimoiy himoya qilish boshqarmasi tomonidan taxminan 683 ming bola mamlakatda beparvolikka uchraganlar va ularning beparvoligi tufayli befarq bo'lib qolgan. Bundan ham yomoni, büro, 2015-yilda 1 670 bolani suiiste'mol qilish yoki beparvolik tufayli o'ldirgan. E'tiroz - bu bolalarni yomon munosabatda bo'lishning eng keng tarqalgan shakllaridan biridir. Bu bolaning jismoniy va [ruhiy sog'lig'iga](#) ta'sir qilishi va uzoq muddatli oqibatlariga olib kelishi mumkin.

E'tiroz ta'rifi Federal bolalarga nisbatan zo'ravonlikka qarshi kurash to'g'risidagi qonunni (CAPTA) qonuniy ravishda "bolaga jiddiy zarar yetkazish xavfi tug'diradigan ota-onaning yoki qaramog'ida bo'lgan shaxsning harakatlari yoki harakatsizligi" deb qonuniy ravishda belgilaydi.

Davlat qonunlari ko'pincha ota-onaning yoki qaramog'idagi ayolning zarur oziq-ovqat, uy-joy, kiyim-kechak, tibbiy yordam yoki nazoratni bolaning sog'lig'i, xavfsizligi va farovonligi xavf ostida bo'lish darajasiga etkazib bera olmasligi sifatida belgilab qo'yadi. Ayrim shtatlarda beparvolikni aniqlash istisnolari mavjud. Masalan, farzand uchun diniy e'tiqodga asoslangan muayyan tibbiy muolajalarni bekor qiladigan ota-onaga imtiyoz berilishi mumkin. Ota-onaning moliyaviy holati ham e'tiborga olinishi mumkin. Misol uchun, [qashshoqlikda yashovchi](#) ota-ona bolalarni etarlicha oziq-ovqat yoki uy-joy bilan ta'minlash uchun kurash olib borishi mumkin, agar oila moliyaviy yordam so'rab murojaat qilsa yoki ular o'zlari bor narsalar bilan yaxshi ishlayotgan bo'lsa, e'tiborsiz hisoblanmasligi mumkin.

Manfaatning asosiy turlari quyidagilardir:

- Jismoniy beparvolik - bolaning gigiena, kiyim-kechak, ovqatlanish yoki boshpana kabi asosiy ehtiyojlarini qondirish yoki boladan voz kechish.
- Tibbiy nosozlik - kerakli yoki tavsiya etilgan davolanishni ta'qiqlash yoki kechiktirish.
- Yomon nazorat - bolani o'z uyiga tek qo'ymaslik, bolani xavfsizlik xavfidan himoya qilmaslik yoki bolani etarlicha vasiyqolar bilan tark etmaslik.
- Duygusuz beparvolik - bolani oiladagi zo'ravonlikka yoki moddiy narsalarga suiiste'mol qilishga jalb qilish yoki mehr-muhabbat yoki hissiy yordam bermaslik.
- Ta'limga beparvolik - bolani maktabga kiritmaslik, bolani bir [necha bor maktabga](#) o'tkazmaslik yoki bolaning maxsus ta'lim ehtiyojlarini e'tiborsiz qoldirish.
- *E'tiroz uchun xavf omillar*-Ota-onalar farzandlarini beparvolik qilishmaydi. Biroq, turli xil omillar tufayli, ba'zi ota-onalar bolaning ehtiyojlariga etarlicha javob bera olishmaydi.

- Ba'zida beparvolik ota-onaning rivojlanishini tushunmaydigan yosh onaning ishi kabi mutlaqo beparvos. U chaqaloqni qanchalik tez-tez ovqatlantirish yoki o'zgartirish kerakligini bilmasligi mumkin.
- Boshqa holatlarda ota-onalarning ruhiy kasalligi yoki giyohvand moddalarni iste'mol qilish masalalari ularning bolalarini etarlicha parvarish qilishlariga to'sqinlik qilishi mumkin. Giyohvand moddalar ta'siriga duchor bo'lgan bir ota, uning chaqaloqni yolg'iz tashqarida sayr qilishiga to'sqinlik qila olmaydi.
- Bolalarning beparvo bo'lish xavfini oshirish uchun quyidagi omillar aniqlandi:
- *Atrof-muhit omillari* - qashshoqlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning etishmasligi, mahalla ahvollari
- *Oilaviy omillar* - yakka oilaviy uy xo'jaliklari, oiladagi zo'ravonlik, oiladagi stress
- *Asosiy omillar* - ishsizlik, kam ijtimoiy-iqtisodiy ahvol, yosh onalar yoshi, ota-ona stressi, sog'liqni saqlash muammolari, aqliy kasallik, giyohvand moddalarni iste'mol qilish masalalari
- *Bolalar omillari* - rivojlanish kechikishlari
- Bolaning beparvolik belgilari
- Ko'pincha, u bolaning beparvoligi haqida ogohlantiruvchi belgilarni bilishi mumkin bo'lgan o'qituvchi yoki qiziqarli qo'shnidir. Kichkina bolalarni maktabga yoki yosh bolaga kundan-kunga tashqarida o'ynab yuradigan kamdan-kam bolani qizil bayroqlar ko'tarishi mumkin.
- Bolaning beparvoligi ehtimoli borligini ko'rsatadigan bir qator alomatlari mavjud, jumladan:
  - Maktabdan tez-tez voz kechish
  - Kerakli kiyim yo'qligi yoki ob-havoga mos kelmasligi
  - Oziq-ovqat yoki pul uchun qo'zg'aysan yoki chaqiradi
  - Doimiy ifloslangan yoki kuchli tana hidli
  - Spirtli ichimliklar yoki giyohvand moddalarni iste'mol qilish
  - Tibbiy yoki tish parvarishlash, ko'zoynak yoki immunizatsiya talab etilmaydi
  - Hech kim g'amxo'rlik qiladigan davlatlar
  - Ota-ona yoki qaramog'idagi bola bolaga g'amxo'rlik qilmasliklari mumkin bo'lgan belgilarga quyidagilar kiradi:
    - Irratsional yoki g'alati xatti-harakatlar
    - Begona yoki ruhiy tushkunlik kabi ko'rinadi
    - Bolaga befarq qarab turibdi
    - Dori vositalari yoki spirtli ichimliklar iste'mol qilish

Bolalarning e'tiborsizligi har doim ham ota-onalarning farzandlarining ehtiyojlarini qondirishning natijasi emas. ba'zan pul mablag'lari yoki resurslar etishmasligi tufayli variantlar mavjud emas. Agar ota-ona farzandlar uchun mablag'

etishmasligi tufayli g'amxo'rlik qila olmasa, ko'pincha oilaning bolaning ehtiyojlarini qondirishga yordam berish uchun xizmatlar ko'pincha qo'llaniladi

Ignabarning oqibatlari-Agar bolaning yomon ahvolidan qutulsa ham, beparvolik oqibatlari uzoq vaqtga cho'zilishi mumkin. Mana beparvolik keltirib chiqaradigan bolaning quyidagi oqibatlari bo'lishi mumkin:

- *Sog'liqni saqlash va rivojlanish muammolari* - Nolegal ovqatlanish [miya rivojlanishiga](#) putur etkazishi mumkin. Etarli immunizatsiya va tibbiy muammolar etishmasligi turli xil sog'liq sharoitlariga olib kelishi mumkin. Bolalar va o'smirlar farovonligining milliy so'roviga ko'ra, bolalarning 28 foizi surunkali salomatlik holatidan uch yil o'tib, beparvo vaziyatdan chiqib ketgan.
- *Kognitiv nuqsonlar* - tegishli stimurning etishmasligi davom etayotgan intellektual muammolarga olib kelishi mumkin. Ehtiyotkorlik tarixi bo'lgan bolalar akademik muammoga yoki kechiktirilgan yoki buzilgan [til rivojlanishiga](#) ega bo'lishi mumkin.
- *Hissiy muammolar* - E'tirozlik aloqa muammolariga, o'z-o'zini hurmat qilish muammolariga va boshqalarga tayanishda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.
- *Ijtimoiy va xulq-atvor muammolari* - beparvolik qiladigan bolalar sog'lom munosabatlarni rivojlantirish uchun kurashishi mumkin va ular [xatti-harakatlari bilan shug'ullanishi mumkin](#) . NGMT ma'lumotlariga ko'ra, yoshlarga nisbatan yomon munosabatda bo'lganlarning yarmidan ko'pi giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish, huquqbuzarlik, begunohlik yoki homiladorlik xavfi ostidadir.

E'tiborli bolalarni davolash

Voyaga etmagan bolani davolashda birinchi qadam bolaning xavfsizligini ta'minlashdir. Xizmat ko'rsatuvchi provayderlar xavfsizlikni kuchaytirish va resurs va ta'limga ega oilani ta'minlash orqali beparvolikni kamaytirishi mumkin.

Ba'zi hollarda bolalarni boshqa zararga yo'l qo'ymaslik uchun boshqa muhitga joylashtirish kerak bo'lishi mumkin. Bola, masalan, munosib parvarishlashni ta'minlaydigan qarindoshi bo'lishi mumkin. Xizmat ko'rsatuvchi provayderlar keyinchalik tibbiy xizmat, stomatologik parvarish yoki ta'lim xizmatlari kabi tegishli choralar bilan yordam berishi mumkin. Ruhiy sog'liqni davolash ham foydali bo'lishi mumkin. Ehtiyotkor bo'lgan bolalarga ularning his-tuyg'ularini, xulq-atvorini va tashvishlarini qondirish uchun terapevtik xizmatlardan foydalanishlari mumkin.

Bemorlarga tibbiy yordam ko'rsatish yoki ruhiy salomatlik bilan kurashish kabi davolanish ularga yordam berishi mumkin. Salomatlik inson tanasining normal faoliyat yuritishining ajralmas shartlaridan biridir. Salomatlik har bir darajadagi: biologik, ijtimoiy, shuningdek, aqliy jihatdan ko'rib chiqilganligi sababli, uni o'rganishda turli fanlar (anatomiya va fiziologiya, tibbiyot, sotsiologiya, falsafa, psixologiya) ham ishtirok etadi. Psixologiyada u shaxsiy darajada o'rganiladi.

Kattalarda ruhiy salomatlik darajasi qanday? Olimlar uchta bosqichni ajratadilar: hayotiy, ijtimoiy va ekzistensial ruhiy farovonlik.

Hayotiy psixologik farovonlik insonning biologik ehtiyojlariga, uning tanasi ehtiyojlariga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishini anglatadi. Bunday odam nafaqat jismoniy sog'lig'ini kuzatib boradi, balki ruhiy stress natijasida hosil bo'lgan mushaklarning qisqichlari va qobiqlariga ham e'tibor berishga harakat qiladi. Ijtimoiy darajada, hissiy farovonlik insonning o'z ixtiyori bilan kiradigan munosabatlari bilan belgilanadi. Uning uchun eng muhimi, qonun, axloq, axloq normalari bilan belgilanadigan munosabatlardir. Ruhan barkamol inson o'z oldiga maqsadlar qo'ya oladi, unga erishish o'zi uchun ham, atrofidaogilar uchun ham foydalidir.

Ekzistensial darajadagi salomatlik shaxsning qodirligini bildiradichuqur ichki dunyoda harakat qiladi, o'z tajribasiga ishonadi. Bu darajadagi salomatlik ko'rsatkichi hayotning mazmuni, idealga intilishdir.

XULOSA

Bolaligingizdagi odatiy kunni iloji boricha batafsilroq tasvirlab bering. Sizga yoqadigan yoshni tanlang. Kunni boshdan kechirayotganda, o'sha paytda qanday his-tuyg'ularni boshdan kechirganingiz haqida o'ylash uchun alohida fikr bildiring. Ota-onangiz sizni qiyin paytda qo'llab-quvvatlagan vaqt haqida hikoya aytib bering. Ular sizni qanday qo'llab-quvvatlashdi? Ota-onangizdan biri yoki ikkalasi ham sizni chinakam tushunishini his qilgan vaqtingizni tasvirlab bering. O'sha paytda siz hayron qoldingizmi? Ota-onangizdan biri yoki ikkalasi, masalan, g'amgin, g'azablangan, xafa bo'lgan yoki qo'rqqan kabi hissiyot so'zlarini tez-tez yoki umuman ishlatganmi?

Siz ota-onangizga juda muhtoj bo'lgan va ular sizning yoningizda bo'lmagan paytlarni eslay olasizmi? Izoh: Ushbu mashqda sabab ahamiyatsiz. O'zingizning bolaligingizni inobatga olgan holda "Running On Empty" ning orqa qismidagi Tuyg'ular ro'yxatidan o'ting va unga mos keladigan so'zlarni ta'kidlang. Buni o'ylamang. Qaysi so'zlarni ta'kidlash kerakligini bilish uchun qo'lingizga suyaning. Siz orqaga qaytib, keyinroq qayta ishlashga urinib ko'rishingiz mumkin.

Ruhiy salomatlik bizning hissiy, psixologik va ijtimoiy farovonligimizni o'z ichiga oladi. Bu hayotni engish paytida qanday fikrlashimiz, his qilishimiz va harakatlarimizga ta'sir qiladi. Bu shuningdek, biz qanday qilib stressni engishimiz, boshqalar bilan qanday munosabatda bo'lishimiz va tanlov qilishimizni aniqlashga yordam beradi. Ruhiy salomatlik hayotning har bir bosqichida, shu jumladan yoshimizga qarab ham muhimdir.

Ko'pgina keksa yoshdagi odamlarda ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolar mavjud. Ammo bu aqliy salomatlik muammolari qarishning odatiy qismi degani emas. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aksariyat keksa kattalar ko'proq kasalliklarga yoki jismoniy muammolarga duch kelishlariga qaramay, o'z hayotlaridan qoniqishadi.

Ammo ba'zida hayotdagi muhim o'zgarishlar sizni bezovtalik, stress va xafagarchilikka olib kelishi mumkin. Ushbu o'zgarishlar yaqin kishining o'limi, nafaqaga chiqish yoki og'ir kasallik bilan shug'ullanishni o'z ichiga olishi mumkin. Ko'plab katta yoshlilar oxir-oqibat o'zgarishlarga moslashadilar. Ammo ba'zi odamlar moslashishda ko'proq muammolarga duch kelishadi. Bu ularni ruhiy tushkunlik va xavotir kabi ruhiy kasalliklar xavfi ostiga qo'yishi mumkin.

Katta yoshdagi aqliy kasalliklarni aniqlash va davolash muhimdir. Ushbu buzilishlar nafaqat ruhiy azob-uqubatlarni keltirib chiqarmaydi. Ular, shuningdek, boshqa sog'liq muammolarini boshqarishingizni qiyinlashtirishi mumkin. Bu, ayniqsa, ushbu sog'liq muammolari surunkali bo'lsa, to'g'ri keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abramenkova V.V. Bolalikning ijtimoiy psixologiyasi: bolalar submadaniyatida bolalar munosabatlarining rivojlanishi. - M., 2000 yil
2. Aries F. Hayot asrlari //Tarix falsafasi va metodologiyasi. -M., 1997 yil
3. Galperin P.Ya., Zaporjets A.V., Karpova S.N. Rivojlanish psixologiyasining dolzarb muammolari. -M., 1978 yil
4. Zagvyazinskiy VI, Ataxanov R. Psixologik-pedagogik tadqiqot metodologiyasi va usullari. -M., 2001 yil
5. Kon I.S. Bola va jamiyat (tarixiy va etnografik nuqtai nazar). -M., 1988 yil
6. Kudryavtsev V.T. Inson bolaligining ma'nosi va bolaning aqliy rivojlanishi. -M., 1997 yil
7. Mixayilenko M., Korotkova N., Grigorovich L. Zamonaviy maktabgacha tarbiyachining portretiga // maktabgacha ta'lim. - 1993. - No 1. - b. 27-36
8. Ribinskiy E.M. Bolalik fenomeni zamonaviy Rossiya//Pedagogika. -1996 yil. - No 6. - p. 14-18

IDROK

Orifov Javohir Abduxalilzoda

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Pedagogika va psixologiya kafedrasi talabasi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Bologiya turlariy buyncha 1-bosqich talabasi

Shomurotov Ulugbek Melikboboyevich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Pedagogika fakulteti, Pedagogika va psixologiya

kafedrasi o'qituvchisi (maqola ilmiy raxbari)

ulugbekshomurotov986@gmail.com

Annotatsiya:

Mazkur maqolada insonning atrof-muhitni anglash va tushunish jarayoni bu hayot va san'atdagi go'zallikni idrok etish va bu asosan, sezgi, e'tibor, xotira va fikrlash kabi psixologik jarayonlarni o'z ichiga oladi

Kalit so'zlar: Tushuncha, qabul qilish, tahlil, ta'sir, qayta ishlash, tasavvur, e'tibor, izlanish, xotira, qaror qabul qilish.

Абстрактный:

В данной статье процесс осознания человеком и понимания окружающего представляет собой восприятие красоты в жизни и искусстве и в основном включает в себя такие психологические процессы, как интуиция, внимание, память и мышление.

Ключевые слова: Восприятие, восприятие, анализ, аффект, обработка, воображение, внимание, поиск, память, принятие решения.

Abstract:

In this article, the process of human awareness and understanding of the environment is the perception of beauty in life and art, and it mainly includes psychological processes such as intuition, attention, memory and thinking.

Key words: Perception, perception, analysis, affect, processing, imagination, attention, search, memory, decision making.

Idrok - bu psixologik jarayon bo'lib, odamning atrof-muhitdagi ob'ektlar, hodisalar va ularning ma'nolari to'g'risida bilim va tushuncha ega bo'lishidir. Idrok jarayoni quyidagi asosiy kalimalar bilan ifodalanishi mumkin:

1. Tushuncha - Ob'ekt yoki hodisa haqida fikr va bilim.
2. Qabul qilish - Ma'lumotlarni qabul qilish jarayoni.
3. Tahlil - Olingan ma'lumotlarni o'rganish va baholash.

4. Ta'sir - Idrok qilingan ma'lumotlarning shaxsning hissiyati va xatti-harakatlariga ta'siri.
5. Qayta ishlash - Ma'lumotlarni boshqarish va yangilash jarayoni.
6. Tasavvur - Mavjud bo'lmagan narsalarni ongda yaratish qobiliyati.
7. E'tibor - Ma'lum bir ma'lumotga yoki hodisaga yo'naltirilgan diqqat.
8. Izlanish - Yangi bilimlarni o'rganishga intilish.
9. Xotira - Olingan ma'lumotlarni saqlash va eslab qolish qobiliyati.
10. Qaror qabul qilish - Idrok asosida harakat qilish yoki tanlov qilish jarayoni.

Bu kalimalar idrok jarayoni va uning mohiyatini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Idrok — bu insonning malumotlarni qabul qilish, ularni tahlil qilish va tushunishi jarayonidir. Bu jarayonning bir necha asosiy jihatlari mavjud:

1. Senzorik Idrok: Tashqi muhitdan sezgi organlari orqali ma'lumotlarni qabul qilish (masalan, ko'rish, eshitish).
2. Kognitiv Idrok: Olingan ma'lumotlarni tahlil qilish, xulosa chiqarish va muhokama qilish.
3. Perseptiv Idrok: Tushunchalarni shakllantirish, qo'llash va ularni kontekstda ko'rib chiqish.

Idrok shaxsiy tajribaga, madaniyatga va ijtimoiy muhitga ham bog'liq. U bilimlarni ongli va noan'anaviy ravishda o'rganishga imkon beradi. Shuningdek, idrok jarayonida xatolar ham mumkin bo'lib, bu sezgi qobiliyatida chalg'ituvchi omillar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Idrokni kuchaytirish uchun turli strategiyalar, masalan, vizualizatsiya va aqliy o'yinlar qo'llanilishi mumkin. Idrok madaniyat va shaxsiy tajribalardan ta'sirlanishi mumkin. U maarifiy faoliyatda muhim o'rin tutadi, chunki o'rganish va qaror qabul qilishda asos bo'ladi. Idrokni rivojlantirish uchun turli metodlar, masalan, mantiqiy o'yinlar va diqqatni jamlash mashqlari mavjud. Idrok jarayoni barcha insonlarga, ya'ni barcha yoshdagi va turli ijtimoiy guruhlardagi odamlarga xosdir. Barcha insonlar idrok qiluvchi subyektlar sifatida, tashqi muhitdan kelayotgan ma'lumotlarni qabul qilish, ularni tahlil qilish va tushunish qobiliyatiga ega. Idrok qobiliyati ko'plab omillarga, jumladan:

1. Yosh: Bolalar va kattalar idrokni boshqarish jarayonida turlicha qobiliyatlarga ega bo'lishi mumkin.
2. Ta'lim: O'qish va bilim olish jarayonlari idrok qobiliyatini rivojlantiradi.

Idrok hayotimizda muhim rol o'ynaydi va uning rivojlanishi shaxsiy Idrok insonlarning muhim qobiliyatidir. U quyidagi jihatlarda ifodalanadi:

1. Ma'lumotni qabul qilish: Idrok orqali biz tashqi dunyodan turli ma'lumotlarni qabul qilamiz va ulardan foydalanamiz.
2. Tahlil va qaror qabul qilish: Idrok fikrlash jarayonida tahlil qilish va o'z fikrimizni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

3. Emotsional idrok: O'z va boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish qobiliyati. Bu ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashga yordam beradi.
4. Yoshga bog'liq xususiyatlar: Yoshga qarab, idrok qobiliyati o'zgaradi. Kattalarda qiyinchiliklar va kompleks fikrlash ko'proq uchraydi.
5. Madaniyat va muhit ta'siri: Yashash muhiti va madaniyat idrokni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Idrok, shuningdek, o'z-o'zini anglashda va hayotiy tajribalarni qabul qilishda ham yordam beradi. o'sish, bilim va ko'nikmalarni oshirishda katta ahamiyatga ega.

3. Madaniyat: Turli madaniyatlar bilan bog'liq qarashlar va an'analar idrokning taassurotlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin.
4. Tajriba: O'z hayot tajribasi orqali olingan bilimlar ham idrokni shakllantiradi. Qisqasi, idrok har bir insonning tabiatiga xos va uni rivojlantirish imkoniyatlari mavjud.
2. Analitik fikrlash: Idrok yangi bilimlarni tahlil qilish va ulardan xulosa chiqarish imkonini yaratadi, bu esa muammolarni hal etishda yordam beradi.
3. Emotsional intellekt: Boshqalar bilan muloqotda emotsiyalarni to'g'ri idrok etish, ular bilan o'zaro aloqalar o'rnatishda muhimdir.
4. Ta'lim va rivojlanish: Idrok, ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi aloqani osonlashtiradi.
5. Madaniy kontekst: Har bir insonning idroki o'z madaniyati va shaxsiy tajribalariga bog'liq bo'ladi.

Idrok qobiliyati, inson hayotida o'z o'rnini egallaydi va insonlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. E.G'oziyev "Umumiy psixologiya" Psixologiya mutaxassisligi uchun o'quv qo'llanma (Toshkent - "Universitet" – 2002)24-25 sahifa
2. P.I.Ivanov «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2008 386-387 sahifa
3. Sh.A.Do'stmuhammedova, Z.T.Nishonova, P.S.Ergashev, U.G'.Rahimova "Tortinchoqlik: hayotiy savollarga ilmiy- amaliy javoblar (Toshkent 2013) 99-100 sahifa
4. Melikboboyevich, S. U. (2024). BOLALARNING PSIXIK RIVOJLANISHIGA O'YINCHOQLARNING TA'SIRI. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 172-179.
5. MELIKBOBOYEVICH, S. U., QIZI, O. R. Z. S., & QIZI, Q. K. A. (2024). INSONIY MUOMALA VA MULOQOTNING PSIXOLOGIK VOSITALARI. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 180-188.
6. Melikboboyevich, S. U. (2024). MEASURES TO PREVENT AGGRESSIVE ATTITUDES BY THE TEACHER TO THE STUDENT FOR LATING TO THE

LESSONS. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 127-134.

7. Melikboboyevich, S. U., & Yusufaliyevna, H. S. (2024). EDUCATOR'S SKILL IN ELIMINATING AGGRESSIVE SITUATIONS OF CHILDREN RAISED IN PRESCHOOL EDUCATION ORGANIZATION. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 1(6), 611-616.
8. Melikboboyevich, S. U. (2024). CHANGES IN STUDENTS' MENTAL STATUS DURING MASTERING THEORETICAL AND PRACTICAL TRAINING (IN THE EXAMPLE OF AGGRESSION). *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 142-148.
9. Melikboboyevich, S. U., Xudayar o'g'li, M. A., & Dilshod Abdimo'min o'g, M. (2024). SPORTCHILARDA HISSIY-IRODAVIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISH. *NAZARIY VA AMALIY FANLARDAGI USTUVOR ISLOHOTLAR VA ZAMONAVIY TA'LIMNING INNOVATSION YO'NALISHLARI*, 1(2), 72-84.
10. Melikboboyevich, S. U. (2024). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR FAOLIYATNING PSIXOLOGIK TAHLILI. *NAZARIY VA AMALIY FANLARDAGI USTUVOR ISLOHOTLAR VA ZAMONAVIY TA'LIMNING INNOVATSION YO'NALISHLARI*, 1(2), 93-103.
11. Melikboboyevich, S. U. (2024). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA O'YIN FAOLIYATINING XUSUSIYATLARI. BOLA HAYOTIDA O'YINNING AHAMIYATI. *NAZARIY VA AMALIY FANLARDAGI USTUVOR ISLOHOTLAR VA ZAMONAVIY TA'LIMNING INNOVATSION YO'NALISHLARI*, 1(2), 85-92.

SAMARALI MULOQOTNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

RAJABOVA SEVINCH HAKIM QIZI*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti**Biologiya (turlari bòyicha) 1-bosqich talabasi*

+998773671516

userr22122006@gmail.com**SHOMUROTOV ULUGBEK MELIKBOBOYEVICH***Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti**Pedagogika fakulteti, Pedagogika va psixologiya**kafedrasi o'qituvchisi (maqola ilmiy raxbari)*ulugbekshomurotov986@gmail.com**Annostatsiya**

Samarali muloqot - insonlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar va turli sohalarda, masalan, ta'lim, terapiya va tashkilotlar faoliyatida muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada samarali muloqotning psixologik asoslari o'rganiladi va kognitiv, emotsional va ijtimoiy jarayonlarni tushunishning ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: muloqot, xususiyatlar, tinglash, psixologik asoslar, omillar, konstruktiv.

Аннотация

Эффективное общение является краеугольным камнем межличностных отношений и играет критическую роль в различных сферах, таких как образование, терапия и организационное поведение. В данной статье рассматриваются психологические основы эффективного общения, подчёркиваю важность понимания когнитивных, эмоциональных и социальных процессов.

Ключевые слова: общение, особенности, аудирование, психологические основы, факторы, конструктор.

Annotation

Effective communication is a cornerstone of interpersonal relationships and plays a critical role in various domains such as education, therapy and organizational behavior. This paper explores the psychological foundations of effective communication, emphasizing the importance of understanding cognitive, emotional and social processes.

Key words: communication, features, listening, psychological foundations, factors, constructive.

Kirish

Samarali muloqot - bu insonlar o'rtasida ma'lumot almashinuvi, fikr almashinuvi va hissiyotlar ifodalanishi jarayonidir. Samarali muloqot nafaqat insonlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi, balki shaxsiy rivojlanish, hamda jamoada ish faoliyatini oshirishda ham muhimdir. Ushbu maqolada samarali muloqotning psixologik asoslari, uning prinsip qoidalari, shuningdek, muloqot jarayonida yuzaga keladigan muammolar va ularni hal qilish usullari ko'rib chiqiladi.

Samarali muloqot - bu muloqot jarayonida maqsadga muvofiq tarzda fikr va hissiyotlarni etkazish va qabul qilishdir.

Samarali muloqot - bu maqsadli, tushunarli va samarali usulda axborotni almashish jarayonidir. U o'zaro hurmat, tinglash qobiliyati, aniq va ravshan gapirish kabi omillarga asoslanadi.

Samarali muloqotning maqsadi - ishtirokchilar o'rtasida tushunishni ta'minlash va kerakli maqsadlarga erishishdir. U asosiy ikki omilga bog'liq: tinglash qobiliyati va muloqot madaniyati. Samarali muloqotda aniq va aniq bo'lmagan signallar, hissiyotlar va so'zlar ahamiyat kasb etadi.

Tadbirkorlar samarali muloqotni ishtirokchilarning o'zaro ehtiyoj va maqsadlarga mos ravishda informatsiya almashinuvi bo'lib, unga erishish uchun har bir tomon o'z fikr va g'oyalarini ochiq, tushunarli va ehtiyotkorlik bilan ifodalaydi deb ta'riflaydi.

Samarali muloqot uchun quyidagi asosiy elementlar muhimdir:

Kognitiv asoslar

Kognitiv psixologiya muloqot jarayonida insonning fikrlash jarayonlarini o'rganadi. Muloqotda insonlar o'z fikrlarini qanday shakllantirishni, ma'lumotlarni qanday qabul qilishni va qanchalik samarali tarzda etkazishini o'rganadi.

Emotsional asoslar

Emotsional intellekt, shuningdek, muloqotning samarali bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Insonlar o'z his tuyg'ularini boshqarish va boshqalarning hissiyotlariga javob berishda ko'nikmalarga ega bo'lishlari kerak.

Ijtimoiy asoslar

Muloqot, shuningdek, ijtimoiy munosabatlar va madaniyatga bog'liq. Ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan, guruh dinamikasi va ijtimoiy o'zaro ta'sirlar muloqot samaradorligini belgilaydi.

Samarali muloqot quyidagi xususiyatlarga ega:

- Ochiqlik va shaffoflik: Samarali muloqotda har bir tomon o'z fikr va hissiyotlarini ochiq tarzda ifoda etadi. Bu esa ishonchli va konstruktiv munosabatlarni rivojlantiradi.
- Tinglash qobiliyati: Muloqotning samaradorligi uchun tinglovchi tomon ham faol va ehtiyotkor bo'lishi lozim. Bu jarayon faqat gapirishdan iborat emas, balki boshqalarni tushunishga va ularning fikrlarini qabul qilishga ham asoslanadi.

- Aniq va tushunarli ifoda: Gapirayotgan odam o'z fikrlarini aniq va tushunarli qilin yetkazish kerak. Bu noaniqliklar va tushunmovchiliklarning oldini oladi va muloqotni samarali qiladi.
- Hurmat va ehtiyotkorlik: Muloqotda hurmat bilan muomala qilish, boshqa taraflarning fikrlarini qadrlash va qabul qilish samaradorlikni oshiradi. Hamma taraflar o'zaro hurmatni his qilganida, ochiq va konstruktiv suhbat bo'lishi mumkin.
- Empatiya: Empatiya - bu boshqalarning his tuyg'ularini tushunish va ular bilan hamdard bo'lish qobiliyatidir. Samarali muloqotda bu qobiliyat muloqotchilarni bir-birlariga yaqinlashtiradi va to'g'ri munosabat o'rnatishga yordam beradi.
- Masofa vaqtni inobatga olish: Har bir muloqotning o'z vaqti va joyi bo'ladi. Samarali muloqot uchun qulay vaqt va joy tanlash muhimdir, chunki noqulay sharoitlar muloqotning samaradorligini kamaytirishi mumkin.

Muloqotda yuzaga keladigan muammolar.

Muloqot jarayonida yuzaga keladigan muammolar turli omillar ta'sirida kelib chiqadi va bu muammolar samarali muloqotga to'sqinlik qiladi. Quyidagi muloqotda uchraydigan muammolar va ularning asosiy turlari keltirilgan.

- Tushunmovchilik va noaniqlik:
Odatda muloqotda tushunmovchiliklar noto'g'ri yoki noto'liq axborot berilganida hamda muloqotchilar bir-birining fikrlarini noto'g'ri talqin qilganida kelib chiqadi. Bu holat, ayniqsa, texnik yoki murakkab mavzularda suhbat olib borilganida keng tarqalgan.
- Ochiqlik va ishonchning etishmasligi:
Suhbatdoshlar orasida ishonchning etishmasligi yoki ochiq muloqot qilmaslik sababli ko'p muammolar yuzaga keladi. Masalan, muloqotda o'z fikrini bildirishdan qo'rqish yoki boshqa tomonning fikriga hurmat bilan yondashmaslik muloqotni qiyinlashtiradi.
- Til va madaniy to'siqlar:
Madaniy farqlar va til to'siqlari muloqotda keng tarqalgan muammolardir. Har bir tilning o'ziga xos ifoda usullari va har bir madaniyaning o'ziga xos kommunikatsiya usullari mavjud bo'lib, bu muloqot jarayonida tushunmovchilikka olib kelishi mumkin.
- Emotsional holatlar va stress:
Muloqotchilar ruhiy va emotsional holati muloqot jarayoniga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Asabiylik, stress, qo'rquv yoki boshqa emotsional holatlar tufayli suhbat davomida xato talqinlar yoki keskin reaksiyalar kuzatilishi mumkin
- Faol tinglashning yo'qligi:
Samarali muloqot uchun faqat gapirish emas, balki faol tinglash ham muhimdir. Ba'zi hollarda odamlar suhbatdoshning so'zlarini tinglash o'rniga o'z fikrlarini

aytishga e'tibor yoki boshqa narsalar bilan chalg'iydi, bu esa muloqot sifatini pasaytiradi.

- **Stereotiplar va noto'g'ri tasavvurlar:**

Muloqotda odamlar boshqalar haqida oldindan shakllangan stereotiplar yoki noto'g'ri tasavvurlar asosida muloqot qilishadi, bu esa samarali aloqa o'rnatishga to'sqinlik qiladi.

- **Muammoni hal qilish usullari:**

Muloqotdagi muammolarni hal qilish ko'pincha insonlarning o'zaro tushunmovchiliklarini, noroziliklarni va nizolarni bartaraf etish uchun zarur bo'lib, quyidagi asosiy usullar va texnikalardan foydalaniladi:

- **Faol tinglash:**

Faol tinglash muammoni hal qilishning asosiy usullaridan biridir. Bu jarayonda suhbatdoshga diqqat bilan quloq solish, u aytganlarini tushunishga harakat qilish va o'z fikrlarini tushuntirish uchun unga imkoniyat berish kerak. Faol tinglash:

- Tushunmovchiliklarni kamaytiradi.
- Suhbatdoshga e'tibor berishni ko'rsatadi.
- O'zaro hurmatni mustahkamlaydi.

- **Empatiya va hissiy tushunish:**

Empatiya ko'rsatish va hissiy tushunishga harakat qilish, suhbatdoshning his-tuyg'ularini va holatini tushunishni o'z ichiga oladi. Bu usul orqali insonlar bir-birlariga yaqinlashib, muammolarni osonroq hal qilish imkoniga ega bo'ladilar. Empatiya:

- Emotsional jihatdan tushunish imkoniyatini oshiradi.
- Suhbatdoshni qo'llab - quvvatlash hissinu uyg'otadi.
- Yuzaga kelgan nizolarni kamaytirishga yordam beradi.

- **Aniq va ochiq fikr bildirish:**

Muloqot jarayonida o'z fikrlarini aniq va tushunarli shaklda ifoda etish muhimdir. Suhbatdoshlar o'z his tuyg'ulari va talablarini ochiq bayon etgan holda, tushunmovchiliklar kamroq bo'ladi. Bu quyidagi tamoyillar orqali amalga oshiriladi:

- Shaxsiy nuqtai nazarni “ men” shaklida ifodalash.
- Qisqa va aniq gapirish.
- Quruvchi mulohazalar va ijobiy tilda gapirish.

- **Muammolarni birgalikda hal qilish**

Muloqotda yuzaga kelgan muammolarni hal qilish uchun ko'pincha birgalikda ishlash zarur bo'ladi. Ushbu usul muammoni aniq aniqlash, muhokama qilish va yechimlarni birgalikda ishlab chiqish jarayonidan iborat. Ushbu jarayonda:

- Har ikki tomonning fikrlari va hissiy holatlari hisobga olinadi.
- Yechimlar kelishilgan va adolatli bo'lishi uchun harakat qilinadi.

- Suhbatdoshlar o'rtasida ishonch va hurmat mustahkamlanadi.

Konstruktiv tanqid va mulohaza

Konstruktiv tanqid va mulohaza usuli orqali odamlar o'zlarini va boshqa shaxslarni o'zgartirishga undaydilar. Bu usulda tanqid va mulohaza:

- Yechim yo'lida konstruktiv va ijobiy bo'lishi kerak.
- Aniq misollar keltiriladi va vaziyat qanday yaxshilanishi haqida mulohaza yuritiladi.
- Hissiyotlar emas, balki vaziyatga e'tibor qaratiladi.

Nizo va konfliktlarni boshqarish

Muloqot jarayonida nizo va konfliktlar paydo bo'lganida, ularni boshqarish va hal qilish uchun quyidagi usullar qo'llaniladi:

- Konfliktni ochiq muhokama qilish va har ikki tomonning fikrini eshitish.
- O'zaro kelishuvga erishish uchun murosa qilish.
- Vaziyatni nazoratda ushlab, agressiyani kamaytirish va konstruktiv dialogni ta'minlash

Tenglik va hurmat

Muloqot jarayonida ishtirokchilar o'rtasida tenglik va hurmatni saqlash muhim. Har bir shaxsning fikriga hurmat bilan qarash va ularning hissiy holatlarini tushunishga harakat qilish suhbatning muvaffaqiyatli o'tishi va muammolarning bartaraf etilishiga yordam beradi.

Xulosa

Muloqot insoniyat hayotining ajralmas qismi bo'lib, u nafaqat axborot almashinuvi, balki o'zaro munosabatlarning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Samarali muloqot psixologik asoslar bilan chuqur bog'liq bo'lib, bu jarayonda bir nechta muhim omillar ajralib turadi.

Emotsional intellekt: Samarali muloqotda emotsional intellektning o'rni beqiyosdir. Bu insonning o'z his-tuyg'ularini va boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish, boshqarish va anglash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Emotsional intellekt, shuningdek, stressni boshqarish va konfliktlarni hal qilish qobiliyati ham rivojlantiradi. Yuqori emotsional intellektga ega bo'lgan shaxslar, muloqot jarayonida to'g'ri reaksiya ko'rsatish va muammolarni tezda hal qilish imkoniyatiga ega.

Ishonch va o'zaro hurmat: Samarali muloqot uchun o'zaro ishonch va hurmat muhimdir. Bu omillar, muloqot jarayonida ochiqlik va samimiylilikni ta'minlaydi. O'zaro ishonch mavjud bo'lganda, tomonlar bir-birining fikrlariga e'tibor beradi va konstruktiv munozaraga tayyor bo'ladi. O'zaro hurmat esa, muloqotning maqsadga erishishga yordam beradi, chunki har bir tomon o'z fikrini erkin va xotirjam ifoda eta oladi.

Tinglash qobiliyati: Samarali muloqotning asosiy komponentlaridan biri tinglashdir. Tinglash qobiliyati boshqa shaxslarning fikrlarini va his-tuyg'ularini

tushunishga imkon beradi. Tinglash jarayonida faqat so'zlarni eshitish emas, balki ularning ma'nosini va kontekstini tushunish ham muhimdir. Samarali tinglovchilar suhbatdoshlari bilan mustahkam aloqalar o'rnatish va muloqotni samarali davom ettirishga qodir.

Madaniyatlararo muloqot: Zamonaviy jamoyatda madaniyatlararo muloqotning ahamiyati ortib bormoqda. Har bir madaniyat o'ziga xos qoidalariga, an'analarga va kommunikativ uslublarga ega. Samarali muloqot bu xilma-xillikni hurmat qilish va madaniyatlararo farqlarni hisobga olishni talab etadi. Bunday yondashuv ijtimoiy adolat va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi.

Konstruktiv tanqid: Muloqot jarayonida konstruktiv tanqidni qo'llash, muammolarni hal qilish va o'zaro o'rganish imkonini beradi. Konstruktiv tanqid muayyan bir masala yoki jarayonni yaxshilash uchun qilingan tanqidni o'z ichiga oladi va bu jarayonda shaxsiy huquqlarga zarar yetkazmaslik muhimdir.

Umuman olganda samarali muloqotning psixologik asoslari shaxslararo munisabatlarni mustahkamlash, muammolarni hal etish va ijtimoiy hayotni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Muloqot jarayonida psixologik omillarni tushunish va ularga e'tibor berish, natijada samarali aloqalarni o'rnatishga va rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, shaxsiy o'sish va rivojlanishga ham xizmat qiladi, chunki har bir insonning muloqot jarayonidagi roli va qobiliyatlari rivojlanadi. Muloqotdagi muvaffaqiyat, faqat so'zlar bilan cheklanmaydi, balki his-tuyg'ular, ehtiyojlar va madaniy kontekstlarni hisobga olishni talab qiladi.

Foydalanilgan ababiyotlar:

1. “Kommunikatsiya nazariyalari” G.L.Volf G.M.Fleisher, 2006
2. “Inson va jamiyat muloqoti” R.A.Karimov, 2018
3. “Psixologiya va muloqot texnikalari” M.V.Ivanov, 2014
4. “Biznes va muloqot qoidalari” L.S.Baxter, 2010
5. Goldman, D. (1995). Emotional intelligence. New York: Bantam books.
6. Robbins, S.P., & Judge, T.A. 2018. Organizational Behavior
7. Covey, S.R. (1998). The 7 habits of highly effective people.
8. Argyle, M. (1994). The psychology of interpersonal Behaviour.
9. S.Rahimov, “Muloqot madaniyati” 2015
- 10.M.Ismoilov. “Muloqot psixologiyasi” 2010
- 11.MELIKBOBOYEVICH, S. U., QIZI, O. R. Z. S., & QIZI, Q. K. A. (2024). INSONIY MUOMALA VA MULOQOTNING PSIXOLOGIK VOSITALARI. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 180-188.
- 12.Melikboboyevich, S. U. (2024). MEASURES TO PREVENT AGGRESSIVE ATTITUDES BY THE TEACHER TO THE STUDENT FOR LATING TO THE

LESSONS. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 127-134.

13. Abdukarimovich, T. Y. L., Melikboboyevich, S. U., & Isokovich, U. F. (2024). Xotira haqidagi qarashlar va xotirani rivojlantirish. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 109-117.
14. Melikboboyevich, S. U., & Yusufaliyevna, H. S. (2024). EDUCATOR'S SKILL IN ELIMINATING AGGRESSIVE SITUATIONS OF CHILDREN RAISED IN PRESCHOOL EDUCATION ORGANIZATION. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 1(6), 611-616.
15. Melikboboyevich, S. U. (2024). CHANGES IN STUDENTS' MENTAL STATUS DURING MASTERING THEORETICAL AND PRACTICAL TRAINING (IN THE EXAMPLE OF AGGRESSION). *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 142-148.

ГОРМОНАЛЬНАЯ РЕГУЛЯЦИЯ И МОЛЕКУЛЯРНЫЕ ПУТИ В ПАТОЛОГИИ ГИПОФИЗА

Исмаилова Нодира Абдурахмановна

Рахимова Мохинур Азмиддин кизи

Самаркандский государственный медицинский университет

Аннотация

Гипофизарные заболевания представляют собой разнообразную группу патологий, связанных с нарушениями функций гипофиза, центрального органа эндокринной системы. Они могут проявляться в форме аденом, гипопитуитаризма и других нарушений, существенно влияя на здоровье и качество жизни пациентов. Современные подходы к лечению этих заболеваний включают хирургические вмешательства, медикаментозную терапию, лучевую терапию и персонализированные стратегии лечения, основанные на молекулярных и генетических характеристиках опухолей. Психологическая поддержка и реабилитация также играют важную роль в комплексном подходе к лечению. Данная статья рассматривает основные методы диагностики и лечения гипофизарных заболеваний, подчеркивая значимость междисциплинарного подхода для улучшения исходов терапии и повышения качества жизни пациентов.

Ключевые слова: гипофизарные заболевания, аденомы, гипопитуитаризм, молекулярные маркеры, хирургическое вмешательство, медикаментозная терапия, лучевая терапия, персонализированное лечение, психологическая поддержка, реабилитация.

Гормональная регуляция гипофиза имеет ключевое значение для нормального функционирования организма, поскольку гипофиз является центральным органом, координирующим деятельность эндокринной системы. Его гормоны контролируют множество физиологических процессов, таких как рост, метаболизм, репродукция, стрессовые реакции и поддержание гомеостаза [21].

Гормоны гипофиза работают по принципу обратной связи: гипоталамус синтезирует рилизинг-гормоны, которые стимулируют секрецию гормонов гипофиза, а также ингибирующие гормоны, подавляющие их синтез. Когда концентрация гормонов, продуцируемых периферическими железами (например, щитовидной или надпочечниками), достигает нужного уровня, этот сигнал возвращается к гипоталамусу и гипофизу, что снижает их дальнейшую секрецию, обеспечивая баланс [9].

Нарушения в работе гипофиза могут приводить к серьезным патологическим состояниям. Например, гиперсекреция СТГ вызывает акромегалию, а дефицит АКТГ приводит к надпочечниковой недостаточности. Важно, что любые изменения в гормональной активности гипофиза могут нарушить работу всех остальных эндокринных органов.

Гипофиз играет ключевую роль как центральный орган эндокринной системы, регулируя функции множества периферических эндокринных желез и обеспечивая координацию гормонального гомеостаза в организме. Расположенный в основании головного мозга и структурно связанный с гипоталамусом, гипофиз состоит из двух основных частей — передней (аденогипофиз) и задней доли (нейрогипофиз), каждая из которых выполняет свои уникальные функции [1,13].

Аденогипофиз секретирует гормоны, которые оказывают непосредственное воздействие на работу таких желез, как щитовидная, надпочечники, половые железы, а также регулирует процессы роста и метаболизма. Среди гормонов, выделяемых передней долей гипофиза, особую значимость имеют соматотропный гормон (СТГ), аденокортикотропный гормон (АКТГ), тиреотропный гормон (ТТГ), фолликулостимулирующий гормон (ФСГ) и лютеинизирующий гормон (ЛГ), а также пролактин. Эти гормоны запускают сложные каскады взаимодействий, обеспечивая синтез и секрецию гормонов периферических эндокринных желез [5].

Нейрогипофиз, в свою очередь, осуществляет высвобождение гормонов, синтезируемых в гипоталамусе — вазопрессина (антидиуретического гормона) и окситоцина. Вазопрессин контролирует водно-солевой баланс организма, регулируя реабсорбцию воды в почках, в то время как окситоцин играет важную роль в регуляции родовой деятельности и лактации.

Гипофиз функционирует в тесной связи с гипоталамусом, который выступает в роли высшего центра регуляции эндокринных процессов, выделяя релизинг-гормоны и статины, стимулирующие или ингибирующие секрецию гормонов гипофиза. Эта система гипоталамо-гипофизарной регуляции работает по механизму обратной связи, обеспечивая поддержание физиологической нормы концентрации гормонов в крови. Любые отклонения в работе гипофиза приводят к дисфункции всей эндокринной системы, что может вызывать серьезные заболевания, такие как акромегалия, синдром Кушинга, гипопитуитаризм и другие эндокринные патологии [19,26].

Таблица 1. Основные виды гипофизарных патологий, их клинические проявления и распространенность.

Вид патологии	Основные клинические проявления	Распространенность
Аденомы гипофиза	Доброкачественные опухоли гипофиза. Симптомы зависят от типа аденомы (см. ниже).	10-15% всех внутричерепных опухолей [2].
Пролактинома	Галакторея, аменорея, бесплодие (у женщин); снижение либидо, эректильная дисфункция (у мужчин)	50-100 случаев на миллион человек [4].
Соматотропинома (акромегалия)	Увеличение размеров конечностей, черепа, характерные изменения внешности.	50-70 случаев на миллион человек [10].
Кортикотропинома (синдром Кушинга)	Центральное ожирение, гипергликемия, мышечная слабость, артериальная гипертензия	2-3 случая на миллион человек в год [6].
Гипопитуитаризм	Гипотиреоз, гипогонадизм, надпочечниковая недостаточность, задержка роста у детей	45 случаев на миллион человек [6].
Несахарный диабет	Полидипсия, полиурия, обезвоживание	3-4 случая на 100 000 человек [3].
Апоплексия гипофиза	Внезапная головная боль, потеря сознания, нарушение зрения, гипопитуитаризм	Редкая патология
Синдром Шихана	Постродовая гипофизарная недостаточность, сопровождающаяся гипотонией и гипогликемией	Редкая, но потенциально опасная патология [16].

Гипофизарные аденомы, представляющие собой доброкачественные опухоли гипофиза, могут возникать в результате генетических мутаций, которые нарушают нормальную регуляцию клеточного роста и секреции гормонов. На сегодняшний день выявлено несколько ключевых генов, мутации в которых ассоциированы с развитием различных типов гипофизарных аденом. К числу таких генов относятся GNAS, AIP, USP8, MEN1 и PRKAR1A. Эти генетические

изменения влияют на ключевые сигнальные пути, участвующие в клеточной пролиферации и дифференцировке.

Основные мутации, ассоциированные с гипофизарными аденомами:

1. GNAS (стимулирующая α -субъединица G-белка)

- **Функция:** GNAS кодирует α -субъединицу стимулирующего G-белка ($G\alpha$), которая участвует в активации аденилатциклазы и повышении уровня циклического аденозинмонофосфата (цАМФ) в клетке. Повышение цАМФ стимулирует клеточный рост и гормональную секрецию.

- **Мутации:** Соматические мутации GNAS обнаружены в соматотропинах, вызывая гиперсекрецию соматотропного гормона (СТГ) и развитие акромегалии. Наиболее частая мутация – это замена аргинина на гистидин в кодоне 201 (R201C или R201H), что приводит к конститутивной активации $G\alpha$.

- **Ассоциация с аденомами:** Мутации GNAS наиболее часто обнаруживаются в соматотропинах и реже – в других аденомах гипофиза.

2. AhR (арильуглеводородный рецепторный интерсептор)

- **Функция:** AhR участвует в регуляции сигнальных путей клеточной пролиферации и апоптоза. Он также участвует в подавлении опухолевого роста.

- **Мутации:** Герминальные мутации в AhR ассоциированы с предрасположенностью к развитию семейных и спорадических гипофизарных аденом, особенно соматотропином. Эти мутации приводят к утрате функции белка AhR, что нарушает клеточные механизмы контроля роста.

- **Ассоциация с аденомами:** Мутации AhR чаще всего выявляются у молодых пациентов с семейным анамнезом гипофизарных опухолей и при гигантизме [29].

3. USP8 (убиквитин-специфическая протеаза 8)

- **Функция:** USP8 участвует в регуляции деградации рецепторов эпидермального фактора роста (EGFR) и других клеточных рецепторов через убиквитинирование.

- **Мутации:** Соматические мутации в USP8 приводят к активации этого фермента, что вызывает повышенную экспрессию EGFR и способствует клеточной пролиферации. Такие мутации выявлены в аденомах гипофиза, продуцирующих АКТГ (кортикотропиномы), что связано с развитием синдрома Кушинга.

- **Ассоциация с аденомами:** Мутации USP8 чаще всего обнаруживаются в кортикотропинах, вызывающих синдром Кушинга [31].

4. MEN1 (мутантный ген синдрома множественной эндокринной неоплазии 1 типа)

- Функция: MEN1 кодирует белок менин, который регулирует транскрипцию и контролирует клеточный цикл, предотвращая неконтролируемую клеточную пролиферацию.

- Мутации: Герминальные мутации в MEN1 ассоциированы с множественной эндокринной неоплазией 1 типа (MEN1), синдромом, который характеризуется развитием гипофизарных аденом, наряду с опухолями паращитовидных желез и поджелудочной железы.

- Ассоциация с аденомами: MEN1-ассоциированные гипофизарные аденомы чаще всего являются пролактиномами, но могут также включать соматотропиномы и кортикотропиномы.

5. PRKAR1A (протеинкиназа A, регуляторная субъединица 1 α)

- Функция: PRKAR1A кодирует регуляторную субъединицу протеинкиназы A (PKA), которая участвует в регуляции метаболизма, клеточного роста и дифференцировки через цАМФ-зависимые сигнальные пути.

- Мутации: Мутации PRKAR1A вызывают синдром Карни, который связан с развитием различных эндокринных опухолей, включая гипофизарные аденомы, особенно соматотропиномы.

- Ассоциация с аденомами: Мутации PRKAR1A обнаруживаются в контексте синдрома Карни, который включает гиперпродукцию гормонов и развитие гипофизарных опухолей [8,27].

Эпигенетические модификации играют важную роль в регуляции функций гипофиза, определяя экспрессию генов, участвующих в производстве гормонов и контроле клеточного роста. Эти модификации включают метилирование ДНК, модификации гистонов и некодирующие РНК, которые изменяют активность генов без изменения последовательности ДНК. В гипофизе, как центральном органе эндокринной системы, эпигенетические механизмы регулируют развитие, дифференцировку клеток и продукцию гормонов, а также могут способствовать патогенезу гипофизарных аденом и других нарушений.

Основные эпигенетические механизмы, влияющие на функции гипофиза:

1. Метилирование ДНК

- Функция: Метилирование ДНК заключается в добавлении метильных групп к цитозиновым остаткам в контексте CpG-динуклеотидов, что обычно приводит к подавлению экспрессии генов. В гипофизе этот механизм играет ключевую роль в регуляции активности генов, кодирующих гормоны и факторы роста.

- Влияние на гипофиз: Метилирование ДНК участвует в регуляции продукции гормонов, таких как адренкортикотропный гормон (АКТГ), пролактин и соматотропный гормон (СТГ). Нарушения в этом процессе могут способствовать гипер- или гипofункции гипофиза. Например, гипометилирование промотора

гена GNAS может привести к конститутивной активации G-белка и развитию аденом, продуцирующих СТГ.

2. Модификации гистонов

- **Функция:** Модификации гистонов включают ацетилирование, метилирование, фосфорилирование и убиквитинирование гистонов, что влияет на упаковку ДНК и доступность генов для транскрипции. Ацетилирование гистонов, как правило, ассоциируется с активацией генов, в то время как метилирование может как активировать, так и подавлять экспрессию в зависимости от конкретной аминокислоты гистона.

- **Влияние на гипофиз:** Изменения в модификациях гистонов влияют на дифференцировку клеток аденогипофиза, особенно соматотрофов, лактотрофов и кортикотрофов. Изменения в ацетилировании гистонов могут быть вовлечены в активацию онкогенов или подавление генов-супрессоров опухолей, что способствует росту аденом гипофиза. В частности, гиперацетилирование гистонов может наблюдаться в опухолевых клетках, способствуя неконтролируемой экспрессии факторов роста и гормонов.

3. Некодирующие РНК

- **Функция:** Некодирующие РНК, такие как микроРНК (miRNA) и длинные не кодирующие РНК (lncRNA), играют важную роль в посттранскрипционной регуляции экспрессии генов, связываясь с мРНК и модулируя их стабильность или эффективность трансляции.

- **Влияние на гипофиз:** МикроРНК регулируют продукцию гипофизарных гормонов, влияя на стабильность мРНК, кодирующих гормоны или их рецепторы. Например, микроРНК miR-15a и miR-16-1 участвуют в контроле пролиферации клеток гипофиза и могут быть нарушены при аденомах. Кроме того, микроРНК могут модулировать экспрессию генов-супрессоров опухолей, что вносит вклад в развитие гипофизарных аденом. Исследования показывают, что определенные микроРНК могут служить биомаркерами для диагностики опухолей гипофиза и прогноза их поведения.

4. Роль эпигенетических факторов в патогенезе гипофизарных аденом

- **Нарушения эпигенетического контроля,** такие как гипометилирование генов онкогенов и гиперметилирование генов-супрессоров опухолей, вносят вклад в развитие и рост гипофизарных аденом. Например, гиперметилирование промоторов генов-супрессоров опухолей, таких как RB1 и p16, может способствовать неконтролируемому клеточному делению.

- **Взаимодействие эпигенетических изменений и мутаций** также играет важную роль в патогенезе. Так, при мутациях в гене AP, которые ассоциируются с предрасположенностью к аденомам, эпигенетические изменения могут усиливать опухолевый процесс [15,20].

Сигнальные пути PI3K/Akt, MAPK и Wnt играют ключевую роль в регуляции клеточного роста, пролиферации и выживания, а также в процессе опухолевого прогрессирования. Их активация может приводить к развитию гипофизарных опухолей, таких как аденомы, и нарушать нормальную функцию гипофиза. Ниже представлены основные аспекты влияния этих сигнальных путей на патогенез опухолей гипофиза.

1. Сигнальный путь PI3K/Akt

Сигнальный путь PI3K/Akt является одним из основных маршрутов, ответственных за регуляцию клеточной выживаемости, роста и метаболизма. Он активируется различными факторами роста, такими как инсулин и факторы роста фибробластов (FGF).

Механизмы действия:

- Активация PI3K: Факторы роста связываются с рецепторами на клеточной поверхности, что приводит к активации фосфатидилинозитол-3-киназы (PI3K). Активация PI3K вызывает синтез PIP3, что способствует активации Akt (PKB).
- Функция Akt: Активация Akt приводит к подавлению апоптоза, стимуляции клеточного роста и пролиферации. Akt также регулирует метаболизм глюкозы и синтез белка.

Влияние на патогенез опухолей гипофиза:

- Гиперэкспрессия Akt: Повышенная активность пути PI3K/Akt наблюдается при различных гипофизарных аденомах, что связано с увеличением клеточной пролиферации и устойчивостью к апоптозу.
- Мутации: Мутации в генах, кодирующих компоненты этого пути, такие как PIK3CA (часть PI3K) или AKT1, могут приводить к аномальной активации сигнала, что способствует развитию опухолей.

2. Сигнальный путь MAPK

Сигнальный путь MAPK (mitogen-activated protein kinase) регулирует клеточные процессы, включая пролиферацию, дифференцировку и ответ на стресс. Он включает несколько подтипов, таких как ERK (extracellular signal-regulated kinase), JNK (c-Jun N-terminal kinase) и p38 MAPK.

Механизмы действия:

- Активация MAPK: Путь MAPK активируется различными митогенами, такими как факторы роста и цитокины. Это приводит к каскаду киназ, начиная с Raf и заканчивая активацией ERK.
- Функция ERK: Активация ERK приводит к транскрипционным изменениям, способствующим клеточной пролиферации и выживанию.

Влияние на патогенез опухолей гипофиза:

- Изменения в регуляции MAPK: Активность MAPK пути может быть повышена при аденомах, особенно в кортикотропинах. Это может быть связано с повышенной секрецией АКТГ и другими гормонами.

- Мутации в генных регуляторах: Мутации или гиперактивация регуляторов, таких как BRAF, могут способствовать росту гипофизарных опухолей.

3. Сигнальный путь Wnt

Сигнальный путь Wnt играет ключевую роль в клеточной дифференцировке, росте и организации тканей. Он активно участвует в регуляции стволовых клеток и поддержании гомеостаза тканей.

Механизмы действия:

- Активация пути Wnt: Связывание Wnt-белков с рецепторами Frizzled приводит к активации сигнальных каскадов, которые, в свою очередь, подавляют разрушение β -катенина, что приводит к его накоплению в ядре.

- Функция β -катенина: Накопленный β -катенин взаимодействует с транскрипционными факторами, активируя гены, отвечающие за клеточный рост и пролиферацию.

Влияние на патогенез опухолей гипофиза:

- Активация Wnt-пути в аденомах: Исследования показывают, что активация пути Wnt может быть связана с развитием гипофизарных аденом, особенно пролактином. Повышение экспрессии Wnt-активных генов наблюдается в клетках опухолей.

- Взаимодействие с другими путями: Сигналы Wnt могут взаимодействовать с другими сигнальными путями, такими как PI3K/Akt и MAPK, что дополнительно усугубляет пролиферацию и нарушение дифференцировки клеток гипофиза [14,23,30].

Молекулярная регуляция клеточного цикла в гипофизарных клетках играет ключевую роль в поддержании гомеостаза и нормального функционирования гипофиза, а также в патогенезе различных опухолей, таких как аденомы. Клеточный цикл состоит из последовательных фаз, включая G1, S, G2 и митоз (M), и регулируется множеством молекулярных факторов, включая циклины, циклин-зависимые киназы (CDK), транскрипционные факторы и сигнальные пути.

Основные молекулярные компоненты регуляции клеточного цикла.

1. Циклины и циклин-зависимые киназы (CDK):

- Циклины — это белки, уровень экспрессии которых изменяется в зависимости от фазы клеточного цикла. Они активируют CDK, что, в свою очередь, запускает специфические процессы клеточного цикла.

- CDK — это ферменты, которые фосфорилируют специфические мишени, регулируя процессы, такие как переход из фазы G1 в S, а также из G2 в M.

- В гипофизарных клетках важные циклины включают циклин D, который способствует переходу через контрольные точки клеточного цикла, и циклин E, который активирует CDK2, необходимую для начала синтеза ДНК.

2. Транскрипционные факторы:

- Транскрипционные факторы, такие как MYC и E2F, регулируют экспрессию генов, связанных с клеточным циклом.

- MYC активирует экспрессию циклинов и других факторов, способствующих пролиферации, тогда как E2F необходим для активации генов, отвечающих за переход в S-фазу.

3. Контрольные точки клеточного цикла:

- Контрольные точки G1/S и G2/M являются критическими для обеспечения целостности ДНК и корректности клеточного деления.

- На контрольной точке G1 клетка оценивает свои условия для деления, включая наличие питательных веществ и сигналов роста. Если условия неблагоприятные, клетка может перейти в фазу G0 (спящее состояние) или активировать механизмы ремонта ДНК.

- На контрольной точке G2/M клетка проверяет, завершено ли реплицирование ДНК, и если есть повреждения, активируются механизмы, которые могут привести к остановке клеточного цикла [17,18].

Сигнальные пути, регулирующие клеточный цикл.

1. Сигнальный путь PI3K/Akt:

- Активация PI3K/Akt способствует клеточной пролиферации и выживанию, активируя циклины и подавляя экспрессию SKI.

- Повышенная активность этого пути наблюдается в гипофизарных аденомах, что связано с увеличенной клеточной пролиферацией.

2. Сигнальный путь MAPK:

- Путь MAPK, активируемый факторами роста, способствует прогрессии клеточного цикла через активацию циклинов и транскрипционных факторов.

- Это может привести к увеличению секреции гормонов и неконтролируемой пролиферации клеток гипофиза.

3. Сигнальный путь Wnt:

- Путь Wnt регулирует клеточную пролиферацию и дифференцировку, активируя β -катенин, который взаимодействует с транскрипционными факторами, контролирующими циклины и гены, отвечающие за клеточный цикл.

- Активность этого пути может способствовать развитию гипофизарных опухолей [14].

Патологические изменения в регуляции клеточного цикла

Нарушения в молекулярной регуляции клеточного цикла могут приводить к различным патологиям, включая гипофизарные аденомы:

- Гиперэкспрессия циклинов: Увеличение уровня циклинов D и E связано с пролиферацией опухолевых клеток.
- Снижение SKI: Снижение экспрессии SKI, таких как p16, может способствовать неконтролируемой пролиферации.
- Мутации и активация сигнальных путей: Мутации в регуляторах клеточного цикла или активация сигнальных путей, таких как PI3K/Akt и MAPK, могут приводить к опухолевому росту.

Молекулярная регуляция клеточного цикла в гипофизарных клетках является сложным процессом, в который вовлечены различные молекулы и сигнальные пути. Понимание механизмов, управляющих клеточным циклом, критически важно для разработки эффективных методов диагностики и лечения гипофизарных аденом и других эндокринных заболеваний. Исследования в этой области могут способствовать более глубокому пониманию механизмов опухолевого прогрессирования и выявлению новых терапевтических мишеней. МикроРНК (миРНК) представляют собой небольшие некодирующие РНК, которые регулируют экспрессию генов, связываясь с мРНК и препятствуя их трансляции или вызывая их деградацию. Эти молекулы играют ключевую роль в различных клеточных процессах, включая пролиферацию, дифференцировку и апоптоз клеток. В контексте гипофизарных клеток миРНК могут оказывать значительное влияние на их пролиферацию и апоптоз, что имеет важное значение для понимания патогенеза гипофизарных заболеваний, таких как аденомы [28].

Влияние микроРНК на пролиферацию клеток гипофиза.

1. Регуляция циклина и CDK:

- МиРНК могут напрямую модулировать экспрессию циклинов и циклин-зависимых киназ (CDK), которые играют ключевую роль в клеточном цикле. Например, миРНК-221 и миРНК-222 могут подавлять циклин D и CDK4, что приводит к остановке клеточного цикла на контрольной точке G1 и замедлению пролиферации.

2. Модуляция сигнальных путей:

- МиРНК также могут воздействовать на сигнальные пути, ответственные за клеточную пролиферацию. Например, миРНК-15а и миРНК-16 могут ингибировать путь PI3K/Akt, который способствует клеточной выживаемости и пролиферации. Их активация может привести к замедлению роста клеток гипофиза.

3. Влияние на стволовые клетки:

- В гипофизе есть стволовые клетки, которые участвуют в поддержании популяции клеток. МиРНК, такие как миРНК-7, могут регулировать

пролиферацию и дифференцировку этих клеток, обеспечивая нормальное функционирование гипофиза [7].

Влияние микроРНК на апоптоз клеток гипофиза.

1. Регуляция апоптозных каскадов:

- МиРНК могут модифицировать экспрессию ключевых апоптозных белков, таких как Bcl-2, Вах и Caspase. Например, миРНК-21 может подавлять Bcl-2, что приводит к активации апоптоза в гипофизарных клетках, в то время как другие миРНК могут повышать его уровень, способствуя выживанию клеток.

2. Стресс и апоптоз:

- В ответ на стрессовые условия, такие как гипоксия или воспаление, некоторые миРНК могут усиливать апоптоз гипофизарных клеток. Например, миРНК-34a может быть активирована в условиях стресса и способствует активации каспаз, что приводит к программируемой гибели клеток.

3. Патологические состояния:

- В патологиях гипофиза, таких как аденомы, изменения в экспрессии миРНК могут приводить к нарушению баланс между пролиферацией и апоптозом. Например, сниженная экспрессия миРНК-15 и миРНК-16 может способствовать избытку клеток за счет снижения их апоптоза, что является одной из причин опухолевого роста [11].

Таблица 2. Примеры микроРНК и их влияние на гипофизарные клетки.

МикроРНК	Влияние на пролиферацию	Влияние на апоптоз
miR-221/222	Подавляют циклин D и CDK4, замедляя пролиферацию	Неявно влияют на устойчивость к апоптозу
miR-15a/16	Ингибируют путь PI3K/Akt, снижая пролиферацию	Повышают апоптоз, ингибируя Bcl-2
miR-21	Может способствовать выживанию клеток	Подавляет апоптоз через Bcl-2
miR-34a	Непосредственно не влияет на пролиферацию	Увеличивает апоптоз в условиях стресса
miR-7	Регулирует пролиферацию стволовых клеток	Участие в поддержании нормального апоптоза

Диагностика и молекулярные маркеры гипофизарных заболеваний.

Гипофиз, как центральный орган эндокринной системы, играет важную роль в регуляции множества физиологических процессов. Патологии гипофиза, такие как аденомы, гипопитуитаризм и другие нарушения, могут существенно влиять на здоровье пациента. Эффективная диагностика этих заболеваний является ключом к адекватному лечению. В последние годы молекулярные маркеры играют все более важную роль в диагностике гипофизарных заболеваний, позволяя повысить точность диагностики и предсказуемость течения болезни.

1. Основные методы диагностики гипофизарных заболеваний

1. Клиническое обследование:

- Оценка симптомов, таких как головные боли, нарушения зрения, изменения в весе, фертильности и уровне гормонов.
- Антропометрические данные (рост, вес) для выявления акромегалии или других синдромов.

2. Лабораторные исследования:

- Измерение уровня гипофизарных гормонов (GH, PRL, ACTH, TSH, LH, FSH) в крови.
- Тесты на стимуляцию/угнетение (например, тест на подавление кортизола в случае подозрения на болезнь Иценко-Кушинга).

3. Визуализация:

- Магнитно-резонансная томография (МРТ) для оценки размеров и структуры гипофиза и выявления опухолей.

4. Гистологическое исследование:

- Биопсия или хирургическая резекция опухоли с последующим микроскопическим анализом для определения типа опухоли и её дифференциации.

2. Молекулярные маркеры гипофизарных заболеваний

Молекулярные маркеры являются биомаркерами, которые могут использоваться для диагностики и мониторинга гипофизарных заболеваний. Они включают в себя специфические молекулы, которые можно обнаружить в тканях или биологических жидкостях.

1. Генетические маркеры:

- GNAS: Мутации в этом гене ассоциированы с множественными эндокринными неоплазиями, включая аденомы гипофиза. Эти мутации приводят к активации сигнальных путей, связанных с пролиферацией клеток.
- AIP: Мутации в этом гене также связаны с наследственной предрасположенностью к аденомам гипофиза. Оценка генетических мутаций может помочь в выявлении семейных случаев заболеваний.

- USP8: Частые мутации в этом гене ассоциированы с кортикотропными аденомами и могут быть полезны для диагностики и прогноза течения заболевания.

2. Эпигенетические изменения:

- Метилирование ДНК и изменения в экспрессии миРНК могут быть использованы в качестве молекулярных маркеров для диагностики гипофизарных аденом и их классификации. Например, миРНК-15 и миРНК-16 могут подавлять пролиферацию клеток и ингибировать опухолевый рост.

3. Биомаркеры гормонов:

- Измерение уровня пролактина (PRL) в сыворотке крови является важным для диагностики пролактином. Увеличение уровня PRL может свидетельствовать о наличии опухоли.

- Уровень кортизола в слюне или моче (с тестом на подавление кортизола) может быть использован для диагностики болезни Иценко-Кушинга.

4. Цитогенетические маркеры:

- Кариотипирование и флуоресцентная гибридизация *in situ* (FISH) могут быть использованы для выявления хромосомных аномалий, связанных с опухолевым ростом в гипофизе [22,24].

Таблица 3. Примеры молекулярных маркеров и их значение в диагностике

Молекулярный маркер	Заболевание	Значение в диагностике
GNAS	Аденомы гипофиза	Указывает на активацию пролиферативных путей; важен для диагностики наследственных синдромов.
AhR	Наследственные аденомы	Позволяет выявлять предрасположенность в семьях.
USP8	Кортикотропные аденомы	Может быть использован для определения подтипа аденомы и прогноза.
miR-15/miR-16	Гипофизарные аденомы	Показатели, связанные с подавлением

		опухолевого роста; могут служить потенциальными терапевтическими мишенями.
Уровень пролактина	Пролактиномы	Основной маркер для диагностики; уровень выше 200 нг/мл часто указывает на наличие опухоли.
Уровень кортизола	Болезнь Иценко-Кушинга	Важный диагностический критерий; повышение уровня в слюне подтверждает диагноз.

Современные подходы к лечению гипофизарных заболеваний.

Заболевания гипофиза, такие как аденомы и гипопитуитаризм, требуют индивидуального подхода к лечению, основанного на понимании сути заболевания и передовых технологиях. Хирургическое вмешательство является основным методом лечения аденом гипофиза, причем наиболее распространенным является трансфеноидальная операция. Эта малоинвазивная процедура используется для удаления крупных опухолей, которые сдавливают близлежащие структуры. В сложных случаях применяется транскраниальная хирургия. Медикаментозное лечение включает в себя использование таких препаратов, как бромкриптин и каберголин для лечения аденом и синтетических аналогов соматостатина для лечения акромегалии. В случаях гипопитуитаризма используется заместительная гормональная терапия. Лучевая терапия, например кибер-нож и гамма-нож, используется для уничтожения опухолевых клеток. Конформная лучевая терапия позволяет точно облучать опухоль, сводя к минимуму повреждение окружающих тканей. В настоящее время разрабатывается персонализированное лечение, основанное на молекулярных и генетических характеристиках опухоли. Психологическая поддержка и реабилитация, включая психотерапию и физическую реабилитацию, также важны для хорошего самочувствия пациентов [12,25].

Заключение

Лечение гипофизарных заболеваний представляет собой сложный и многоуровневый процесс, требующий интеграции различных подходов, включая хирургические, медикаментозные и лучевые методы. Понимание

патофизиологии и молекулярных механизмов, лежащих в основе этих заболеваний, существенно улучшает возможности для диагностики и индивидуализации терапии.

В последние годы наблюдается значительный прогресс в области молекулярной биологии и генетики, что позволяет разрабатывать более целенаправленные и эффективные лечебные стратегии. Это, в свою очередь, открывает новые горизонты в понимании и лечении гипофизарных патологий.

Существующие методы лечения должны быть адаптированы к индивидуальным потребностям каждого пациента, учитывая не только тип заболевания, но и его молекулярные и генетические особенности. Кроме того, важно помнить о значении психологической поддержки и реабилитации для пациентов, что способствует их успешному восстановлению и повышению качества жизни.

В будущем исследования в области молекулярной биологии и генетики, наряду с развитием новых технологий лечения, обещают дальнейшее улучшение исходов для пациентов с гипофизарными заболеваниями, что подчеркивает необходимость междисциплинарного подхода в этой области медицины.

Литература.

1. Аскарьянц В. П. СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ДИСФУНКЦИИ АДЕНОГИПОФИЗА В АСПЕКТЕ ФИЗИОЛОГИИ //EDITORIAL BOARD. – 2022. – С. 459.
2. Бейлерли О. А., Гареев И. Ф. Диагностика и терапия аденом гипофиза //Креативная хирургия и онкология. – 2019. – №. 4. – С. 311-316.
3. Бирюкова Е. В. Выбор препаратов десмопрессина для лечения центрального несахарного диабета //Ожирение и метаболизм. – 2017. – Т. 14. – №. 4. – С. 23-30.
4. Викторovich Р. ПОЛОВАЯ ФУНКЦИЯ МУЖЧИН С ГОРМОНАЛЬНО АКТИВНЫМИ И «НЕАКТИВНЫМИ» АДЕНОМАМИ ГИПОФИЗА //Москва. – 2014.
5. Волков В. П. К функциональной морфологии аденогипофиза человека в возрастном аспекте //Инновации в науке. – 2014. – №. 32. – С. 86-96.
6. Ганджальян Д. А. и др. КЛИНИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ, ПОЗВОЛЯЮЩИЕ ЗАПОДОЗРИТЬ У ДЕТЕЙ ГИПЕРКОРТИЦИЗМ //ИННОВАЦИИ. – №. 48. – С. 2532-2543.
7. Гареев И. Ф., Бейлерли О. А. Изучение роли микроРНК при аденоме гипофиза //Успехи молекулярной онкологии. – 2018. – Т. 5. – №. 2. – С. 8-15.
8. Далантаева Н. С., Дедов И. И. Генетические и обменные особенности семейных изолированных аденом гипофиза //Ожирение и метаболизм. – 2013. – №. 2 (35). – С. 3-10.
9. ДОЛЖНИКОВА М. Р. ГИСТОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ГИПОФИЗА В РАЗНЫЕ ПЕРИОДЫ ЖИЗНИ. – Международный центр научного

- партнерства «Новая Наука»(ИП Ивановская ИИ)(ИП Ивановская ИИ)
КОНФЕРЕНЦИЯ: СТУДЕНТ ГОДА 2023 Петрозаводск, 06 декабря 2023
года Организаторы: Международный центр научного партнерства «Новая
Наука».
10. КАМЫСБАЕВА Б. М. ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ СОМАТУЛИНА В ПЕРВИЧНОЙ ТЕРАПИИ БОЛЬНЫХ АКРОМЕГАЛИЕЙ //АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ, ПРОФИЛАКТИКИ ЗАБОЛЕВАНИЙ И УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ. – С. 138.
  11. Лапшина А. М. и др. Роль микроРНК в онкогенезе опухолей гипофиза и их практическая значимость //Терапевтический архив. – 2016. – Т. 88. – №. 8. – С. 115-120.
  12. Логвинова О. В. и др. Современные представления о патогенезе ожирения и новых подходах к его коррекции //Ожирение и метаболизм. – 2018. – Т. 15. – №. 2. – С. 11-16.
  13. Мельников М. Е. Развитие и нормальное строение гипофиза //Forcipe. – 2019. – №. Приложение. – С. 369-369.
  14. Михаленко Е. П., Щаюк А. Н., Кильчевский А. В. Сигнальные пути: механизм регуляции пролиферации и выживаемости опухолевых клеток //Молекулярная и прикладная генетика. – 2019. – Т. 26. – С. 145-157.
  15. Мустафин Р. Н. Вклад транспозонов в эпигенетическую регуляцию эмбриогенеза //Гены и клетки. – 2021. – Т. 16. – №. 1. – С. 10-14.
  16. Назаренко К. Г., Африкьян О. А. СИНДРОМ ШИХАНА: ПРОБЛЕМЫ РАННЕЙ ДИАГНОСТИКИ //Нейроэндокринная патология. Вопросы репродукции человека. – 2017. – С. 186-195.
  17. Октябрьский О. Н., Смирнова Г. В. Редокс-регуляция клеточных функций (Обзор) //Биохимия. – 2007. – Т. 72. – №. 2. – С. 158-175.
  18. Плехова Н. Г., Королев Д. В., Шуматов В. Б. Молекулярные компоненты, иммунные и стволовые клетки в регенерации мягких тканей //Acta Biomedica Scientifica. – 2024. – Т. 9. – №. 1. – С. 73-84.
  19. Поносова В. О., Пронина И. В. Гипопитуитаризм (гипоталамо-гипофизарная недостаточность) //Студенческий форум. – 2020. – №. 26 (119). – С. 7.
  20. Рязанский С. С., Гвоздев В. А. Короткие РНК и канцерогенез (обзор) //Биохимия. – 2008. – Т. 73. – №. 5. – С. 640-655.
  21. Сергеев А. А., Грушевская В. П., Чопорова Н. В. РАЗВИТИЕ И СТРОЕНИЕ ГИПОФИЗА И ГИСТОФИЗИОЛОГИЯ ЕГО СТРУКТУРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ //Инновационные технологии в АПК: теория и практика. – 2023. – С. 232-234.
  22. Старостина Е. А. и др. Центральный несахарный диабет вследствие нейрогипофизита в периоде реконвалесценции после перенесенной COVID-19: представление клинического случая и обзор литературы //FOCUS. Эндокринология. – 2023. – Т. 4. – №. 4. – С. 82-88.

23. Таскаева Ю. С., Бгатова Н. П. Соли лития в экспериментальной онкологии (обзор литературы) // Сибирский научный медицинский журнал. – 2019. – Т. 39. – №. 5. – С. 12-18.
24. Урманова Ю. М., Миртухтаева М. Б. Маркеры агрессивности течения неактивных аденом гипофиза с инвазивным ростом. Обзор литературы // Международный эндокринологический журнал. – 2020. – Т. 16. – №. 5. – С. 421-426.
25. Хижняк О. О., Микитюк М. Р. Современные подходы к терапии болезни Иценко-Кушинга (обзор литературы) // Проблемы эндокринной патологии. – 2014. – №. 2. – С. 71-77.
26. Худайбердиев С. Т. и др. Гормональная Функция Аденогипофиза // Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities. – 2023. – Т. 17. – С. 1-5.
27. Bossis I., Stratakis C. A. Minireview: PRKAR1A: normal and abnormal functions // Endocrinology. – 2004. – Т. 145. – №. 12. – С. 5452-5458.
28. Kit O. I. et al. The role of micro-RNA in the regulation of signal pathways in gliomas // Biomeditsinskaya khimiya. – 2017. – Т. 63. – №. 6. – С. 481-498.
29. Larigot L. et al. AhR signaling pathways and regulatory functions // Biochimie open. – 2018. – Т. 7. – С. 1-9.
30. Nikolenko V. N. et al. Endocrine-inactive pituitary tumors: pathology and current approaches to diagnosis and treatment // Neurology, Neuropsychiatry, Psychosomatics. – 2023. – Т. 15. – №. 4. – С. 89-93.
31. Rebollar-Vega R. G., Zuarth-Vázquez J. M., Hernández-Ramírez L. C. Clinical Spectrum of USP8 Pathogenic Variants in Cushing's Disease // Archives of Medical Research. – 2023. – С. 102899.

**LINUX OPERATSION TIZIMIDA MASOFADAGI FOYDALANUVCHILAR
UCHUN VPN SOZLASH**

mahliyosalohiddinova12@gmail.com

sevinchhatamova1128@gmail.com

SALOXIDDINOVA MAHLIYO O'ROL QIZI

HATAMOVA SEVINCH TUYCHIBOY QIZI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI MILLIY UNIVERSITETINING

JIZZAX FILIALI AXBOROT TIZIMLARI VA TEXNOLOGIYALARI YONALISHI

TALABALARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilm-fan taraqqiyotining har qanday yutug'i insoniyat mushkulini oson qilishga, uning muammolarini qisman bo'lsada hal etishga xizmat qilishi kerak.

Kalit so'zlar: Kompyuter, Mijoz, Tarmoq qurilmasi, Hub, Switch, ARP, Routerlar, VPN, Cisco packet Tracker.

O'zbekistonda axborot texnologiyalarini rivojlantirish maqsadida Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida mamlakat taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tarish bo'yicha amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar tufayli sohada tub o'zgarishlar ro'y bermoqda, xalqimizning dunyoqarashi, ong-u tafakkuri yuksalmoqda.

Server – tarmoq abonent bo'lib, u o'z resurslarini boshqa abonentlarga foydalanishga berib, lekin o'zi boshqa abonentlar resurslaridan foydalanmaydi, ya'ni faqat tarmoqqa ishlaydi. Tarmoqda server bir nechta bo'lishi mumkin. Ajratilgan server-bu server faqat tarmoq masalalari uchun xizmat qiladi. Ajratilmagan server tarmoqqa xizmat ko'rsatishdan tashqari boshqa masalalarni ham hal qilishi mumkin.

Mijoz – faqat tarmoq resurslaridan foydalanib, tarmoqqa o'z resurslarini ajratmaydigan tarmoq abonentiga aytiladi, ya'ni tarmoq unga xizmat qiladi.

Kompyuter – mijoz ham ko'pincha ish stansiyasi deyiladi. Odatda har bir kompyuter bir vaqtning o'zida ham mijoz va shuningdek server bo'lishi mumkin. Ko'pincha server va mijozni kompyuterni o'zi deb tushunilmaydi, bu kompyuterda ishlatilayotgan dasturiy ilovalarni tushuniladi. Bu holda tarmoqqa o'z resurslarini berayotgan ilova serverdir, faqat tarmoq resurslaridan foydalanayotgan ilova esa mijozdir.

Tarmoq qurilmasi - bu kompyuter va Internet tarmog'i o'rtasidagi aloqa uchun ajralmas bo'lgan apparat yoki dasturiy ta'minot. Tarmoq qurilmalari ikkita rol o'ynaydi. Birinchisi, yo'riqnoma yoki modem kabi tarmoq ulanishini o'rnatish. Ikkinchisi, hub, repeater, kalit yoki shlyuz kabi aloqani saqlash, himoya qilish va yaxshilashdir.

Hub – tarmoq qurilmasi bo‘lib, ko‘plab tarmoqlarni ulash uchun yoki LAN segmentlarini bog‘lash uchun xizmat qiladi.

Hubga bir portdan qabul qilingan ma’lumotlar nusxalangan holda chiqishdagi bir qancha portlar orqali uzatiladi. Hublarga turli sondagi chiqish portlari bo‘lishi mumkin

Switch – tarmoq qurilmasi bo‘lib, ko‘plab tarmoqlarni ulash uchun yoki LAN segmentlarini bog‘lash uchun xizmat qiladi. Simli va simsiz LANlar uchun tarmoq switchlari asos qurilma hisoblanadi. Har ikkala holda ham qabul qilgan signalni LAN orqali kompyuterlarga uzatadi.

ARP-Adress Resolution Protocol manzilni aniqlash degan ma’noni anglatadi. MAC manzillarni aniqlash va keyin ularni IP manzilga yo‘nlatirish uchun mo‘ljallangan.**HUB, Bridge, ASIC, Switch.**

Virtual Private Network (VPN) - bu umumiy tarmoqlardan xavfsiz o‘tadigan va shifrlash texnologiyasidan foydalangan holda deyarli shaxsiy holga keltiriladigan qurilmalar o‘rtasidagi aloqa seansi.

VPN - IT mutaxassisleri tilidan barcha kasb va yoshdagi odamlarning kundalik hayotiga o‘tgan uchta harf.

Iloji boricha sodda va umumiy gapiradigan bo‘lsak, ushbu texnologiya ikki sababga ko‘ra kerak:

- butun dunyo bo‘ylab Internetda xavfsiz ma’lumotlar,
- bloklangan resurslarga kirish.

Zamonaviy dunyo foydalanuvchilarga nisbatan tobora ko‘proq "toothy" bo‘lib bormoqda, shuning uchun xavfsizlik va axborot qidirish masalalari hammaning qo‘lida. Buning uchun ko‘pchilik VPN-ga murojaat qiladi.

Cisco packet Trackerda Kichik IT maktab tarmoq qurish ketma-ketligi.

Rejalashtirilgan yangi tizim IP-ga asoslangan kalitlardan iborat bo‘lib, ular LAN-ga (ethernet) kirish nuqtasi bo‘lib qoladi.

shuningdek, Wi-Fi-ga asoslangan ulanish.

Ushbu kalitlar SNMP-ni qo'llab-quvvatlaydi, shuning uchun trafikni kuzatish oson bo'ladi.

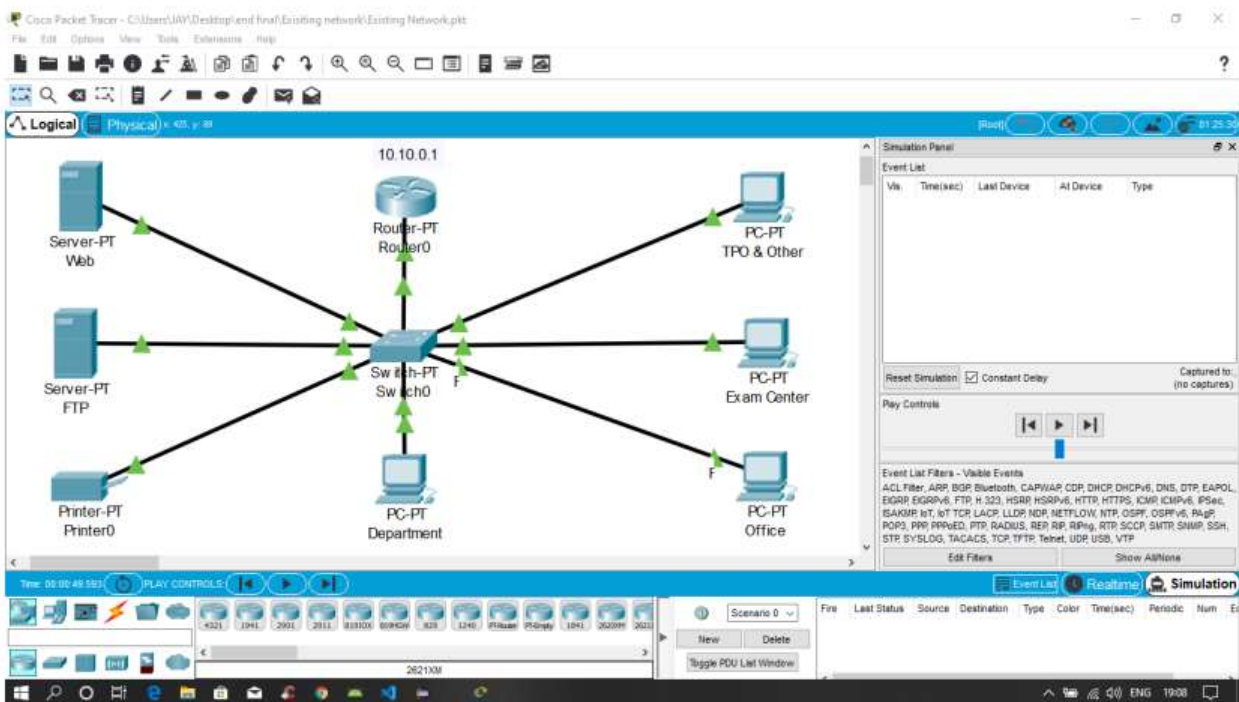
Mavjud infratuzilma

Mavjud tizim juda asosiy tizimdir. IT maktab asosan uchta asosiy bo'limdan iborat

1. Kutubxona
2. Informatika Xonasi va Inkubatsion markaz
3. O'qituvchilar va Server xonasi

Barcha xostlar statik IP-lar bilan belgilanadi va ular o'rnatilgan tartibda tayinlanadi.

Dinamik IP taqsimotlarini qo'llab-quvvatlamaydi. Garchi ish uchta asosiy sektorga bo'lingan bo'lsa ham xost, multimedia qurilmalari bitta tarmoqqa ulangan. Shunday qilib, tarmoq xavfsizligi va texnik xizmat ko'rsatish qiyin. Yana bir muammo shundaki, mavjud kalitlar eskirgan va shuning uchun buni isbotlay olmadi tarmoq ma'muri uchun tizimdagi tarmoq trafiginu kuzatish va boshqarish uchun foydali bo'ladi tarmoqqa masofadan kirish imkoni yo'q. Kichik biznesning asosiy xavfsizlik devori yo'qligi ham kuzatildi. Shunday qilib, xavfsizlik ham buziladi. Mustaqil tarmoq yaratish maqsadida uchta server xonasi ishlatilgan bu esa kuch va pulning isrof qilinishiga olib keldi.

Cisco Packet Tracer orqali VPNni o'rganish IT maktablarda juda muhim bo'lgan mavzu. VPN (Virtual Private Network) bir qator foydali funksiyalarni taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kompyuter-tarmoqlari.Z.Z.MiryusupovJ.X.Djumanov.
2. Lecture notes on computer networks

3. H.Nigmatov, N.X.Tursunov KOMPYUTER TIZIMLARI VA TARMOQLARI
4. X. Zayniddinov, S. O‘rinboyev va A. Beletsky Kompyuter tarmoqlari chuqirlashtirilgan kursi
5. Musaev M.M. “Kompyuter tizimlari va tarmoqlari”. Toshkent.: “Aloqachi” nashriyoti, 2013 yil. 8 bob. 394 bet. – Oliy o‘quv yurtlari uchun qo‘llanma.
6. <https://www.javatpoint.com/computer-network-tutorial>
7. <https://step-up.uz/1-dars-tarmoq-turlari-va-topologiyalari-tarmoq-administratori-kim/>

DOIMIY MA'LUMOTLAR STRUKTURALARI

*umidatoyirova4@gmail.com**samandar1530@gmail.com***TOYIROVA UMIDA****SAMANDAR TOVBAYEV XUSAN O`G`LI***MIRZO ULUG`BEK NOMIDAGI MILLIY UNIVERSITETINING
JIZZAX FILIALI AXBOROT TIZIMLARI VA TEXNOLOGIYALARI YONALISHI
TALABALARI*

Annotatsiya: Ushbu maqolamizda doimiy ma'lumotlar strukturalari mavzusida bo'lib, u quyidagilar haqida ma'lumotlar berib o'tiladi. Ma'lumotlar tuzilmalarini doimiyga o'tkazish usullari, doimiy to'plam haqida qisqacha tushuncha, doimiy navbat va sreklar va shu bilan birgalikda doimiy ustuvor navbat hisoblanadi. Maqolamizda segment daraxt, saralash va shu bilan birgalikda pop, push metodlaridan foydalanib ular bilan birgalikda dasturlar bilan ishlashini keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: Doimiy ma'lumotlar strukturasi, Qalin tugun usuli, Segmentlar daraxtini amalga oshirish, Doimiy to'plam, Doimiy burilish, Doimiy ustuvorlik navbati, extractMin – ekstraktiMin.

Doimiy ma'lumotlar strukturasi - har qanday o'zgartirishlar kiritilganda o'zining avvalgi holatini va ushbu holatlarga kirish huquqini saqlab qolgan ma'lumotlar tuzilmasi. To'liq doimiy ma'lumotlar tuzilmalarida siz nafaqat oxirgi, balki ma'lumotlar tuzilmalarining istalgan versiyasini o'zgartirishingiz mumkin, shuningdek, istalgan versiyaga so'rovlar qilishingiz mumkin.

Birlashtirilgan ma'lumotlar tuzilmalari ikkita ma'lumotlar tuzilmasini bittaga (birlashtirilishi mumkin bo'lgan qidiruv daraxtlari) birlashtirishga imkon beradi.

Funksional ma'lumotlar tuzilmalari ta'rifi bo'yicha to'liq barqarordir, chunki ular halokatli topshiriqlarga ruxsat bermaydi, ya'ni. har qanday o'zgaruvchiga faqat bir marta qiymat berilishi mumkin va uni o'zgartirib bo'lmaydi. Agar ma'lumotlar strukturasi funksional bo'lsa, u holda u qo'shiladi, agar u qo'shilgan bo'lsa, u butunlay doimiy, agar u to'liq doimiy bo'lsa, u ham qisman doimiydir. Shu bilan birga, funksional emas, balki birlashuvchi ma'lumotlar tuzilmalari mavjud.

Ma'lumotlar tuzilmalarini doimiyga o'tkazish usullari

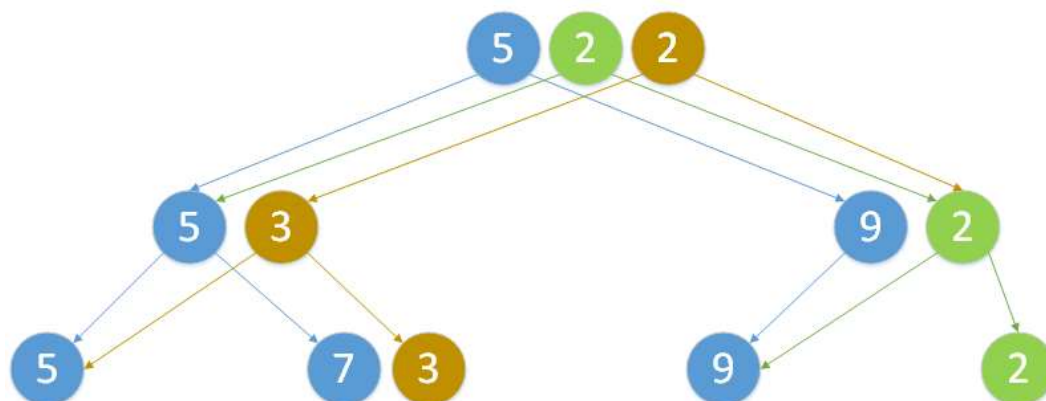
Har qanday tuzilmani barqaror qilishning bir necha yo'li mavjud:

- to'liq zaxira nusxasi (ingl. *full copy*) har qanday o'zgartirish operatsiyasi uchun ma'lumotlar strukturasi to'liq nusxalanganda, natijada yangi nusxa o'zgartiriladi,
- yuqoriga yo'l (ingliz. *Path copying*),

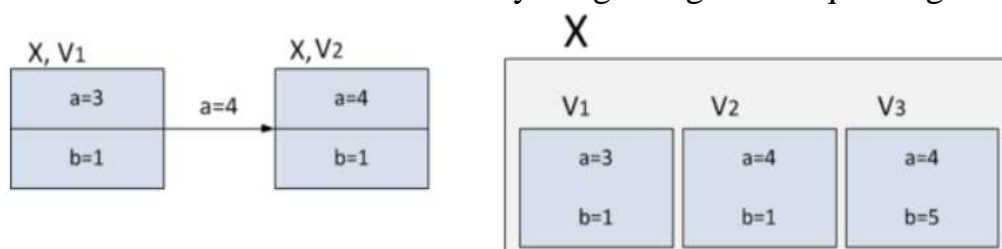
- *fat node* usuli .

Segmentlar daraxtini amalga oshirish - Segment daraxtiga asoslanib, siz to'liq doimiy ma'lumotlar strukturasi yaratishingiz mumkin.

Segmentlarning doimiy daraxtini amalga oshirish uchun daraxtning tuzilishini biroz o'zgartirish qulay. Buning uchun biz aniq mayoqlar foydalanish va bolalar uchun. Bundan tashqari, biz elementlari segmentlari daraxtining ildiziga ishora qiladigan massiv yaratamiz.

Qalin tugun usuli - Aytaylik, ma'lumotlar tuzilmasida siz o'zgartirish kiritishingiz kerak bo'lgan tugun mavjud (masalan, quyidagi rasmda, ma'lumotlar strukturasi birinchi versiyasida tugunda maydon mavjud, ikkinchi versiyada esa bu maydon). teng bo'lishi kerak, lekin ayni paytda siz tugunning eski elementiga kirishni saqlab qolishingiz kerak va vaqtni tejashga hojat yo'q. Bunday holda, siz tugunning ikkala elementini katta kombinatsiyalangan tugunda saqlashingiz mumkin.

Massivni amalga oshirish - Keling, stekni o'zgartiruvchi so'rovlar qatorini yarataylik.

struct Query:

T value

uint prev

Biz qiymat va stekning oldingi elementiga havolaga ega bo'lgan tugundan foydalanamiz. Bunday holda, tugunning o'zi stekning elementidir.

struct Node:

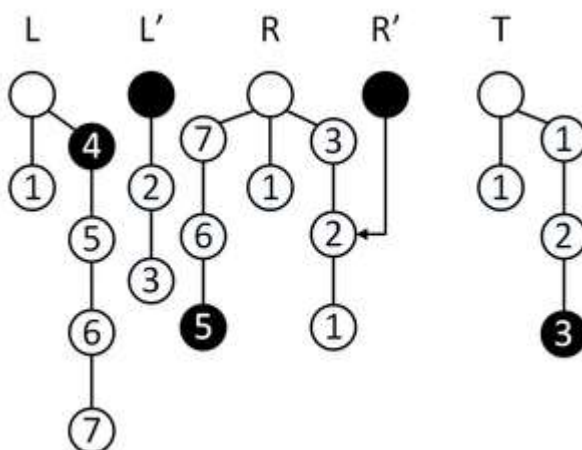
T value

Node prev

Doimiy burilish – bularning barchasi qat'iylikni amalga oshiradi , ya'ni uning barcha oldingi versiyalariga kirish imkonini beradi. Quyida ko'rsatilgandek, funktsional qat'iylikni amalga oshirish mumkin, ya'ni bunday strukturadagi har bir xotira katakchasi bir marta ishga tushiriladi va kelajakda o'zgarmaydi.

Doimiy navbatni yaratish uchun uni steklarda amalga oshirishdan foydalanish juda qulay , chunki steklarni doimiy qilish oson va bu holda biz funktsional qat'iylikka erishamiz. Buning uchun ikkita stekda amalga oshirish mos emas, chunki eng yomon holatda bu vaqt talab etadi va shuning uchun qat'iylik holatida operatsiya uchun xotira. Keling, birinchi navbatda vaqti-vaqti bilan real vaqt rejimida navbat yaratish va keyin uni doimiy navbatga aylantirishni ko'rsatamiz.

Operatsiyani qilaylik **pop**, biz nusxa ko'chirish rejimidamiz, shuning uchun element olinmoqda **R', t o C o p y =2**. Uchta operatsiyada biz stekning uchta elementini nusxalash uchun vaqtimiz bor **L** stek ustida R.

Doimiy ustuvorlik navbati (Ing. *Persistent priority queue*) -- ustuvor navbat , qat'iylikni amalga oshiradi , ya'ni uning barcha oldingi elementlariga kirish imkonini beradi.

Segment daraxti bilan amalga oshirish

Ma'lumki, segment daraxti asosida to'liq doimiy ma'lumotlar strukturasi qurilishi mumkin . Shuning uchun biz navbat elementlarini kiritish va o'chirishda o'zgartirish operatsiyasini o'zgartirib, undan foydalanamiz.

Amalga oshirish

Biz aniq ko'rsatgichlarni bolalar elementlariga saqlaymiz. Keyin daraxt tugunining tuzilishi quyidagi shaklni oladi:

struct Node:

Node left

Node right

T key

Node(val : **T**) // varaqlar uchun konstruktor

Node(leftChild : **Node**, rightChild : **Node**)

/* tugunlar uchun konstruktor (kalit maydoniga leftChild va rightChild orasida minimal miqdorni tayinlaydi)*/

Keling, quyidagi funktsiyalarni bajaraylik:

- build - daraxt qurish,
- insert - yangi navbat elementini kiritish,
- extractMin - navbatning minimal elementini olib tashlash,
- merge - birlashish.

Har bir funktsiya yangi daraxtning ildizini qaytaradi, keyin uni yana o'zgartirish mumkin. Amalga oshirishda siz daraxt ildizlarining alohida qatorini saqlashingiz mumkin va har bir elementga har bir yangi o'zgartirish kiritilganda, o'zgartirilganini massiv oxiriga qo'shishingiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M.O‘. ASHUROV, SH.A.SATTAROVA, SH.U.USMONQULOV, “ALGORITMLAR” , «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2018.
2. Richard Bellman . Sayohatchi sotuvchi muammosini dinamik dasturlash bilan davolash // ACM jurnali . - 1962 .-- T. 9 . - S. 61–63.
3. Kazuo Ivama, Takuya Nakashima. TSP kub grafigi uchun takomillashtirilgan aniq algoritim // Proc. Hisoblash va kombinatorika bo‘yicha 13-yillik xalqaro konferensiya (COCOON 2007). - 2007. - T. 4598. - S. 108-117. - (Informatika fanidan ma'ruza matnlari).

Foydalanilgan internet saytlar:

1. <https://neerc.ifmo.ru/wiki/index.php>
2. <http://ziyonet.uz/>

ЯЗЫК И ИДЕОЛОГИЯ: ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

*Тригулова Татьяна Александровна, старший преподаватель
Узбекский государственный университет мировых языков*

Abstract

This article explores the complex relationships between language, discourse and ideology, emphasizing the importance of an interdisciplinary approach to analyzing language in the context of social life. The author examines how language shapes thinking and perceptions of the world, supporting the interests of dominant groups in society. The main focus is on discourse analysis, which reveals how the choice of words and the structuring of texts affect public consciousness and can both reinforce and challenge existing ideological constructions. Examples of news headline analysis demonstrate how language can legitimize power and shape public opinion. The conclusion emphasizes the need for a critical attitude to linguistic constructions, since they not only reflect but also shape reality.

Key words: Language, discourse, ideology, discourse analysis, interdisciplinary

Аннотация

Статья исследует сложные взаимосвязи между языком, дискурсом и идеологией, подчеркивая важность междисциплинарного подхода к анализу языка в контексте социальной жизни. Автор рассматривает, как язык формирует мышление и восприятие мира, поддерживая интересы доминирующих групп в обществе. Основное внимание уделяется дискурсивному анализу, который позволяет выявить, как выбор слов и структурирование текстов влияют на общественное сознание и могут как укреплять, так и оспаривать существующие идеологические конструкции. Примеры анализа новостных заголовков демонстрируют, как язык может легитимизировать власть и формировать общественное мнение. В заключении подчеркивается необходимость критического отношения к языковым конструкциям, поскольку они не только отражают, но и формируют реальность.

Ключевые слова: Язык, дискурс, идеология, дискурсивный анализ, междисциплинарный

Язык сложен и многогранен, и его изучение требует учета множества факторов, выходящих за пределы простого обозначения. Знания систем фонологии, грамматики, синтаксиса не является достаточным для анализа языка, его социальной роли в социальной жизни. Когда мы увеличиваем объем анализа, выходя за пределы простых высказываний, то оказываемся в области, где

лингвистика становится менее эффективной, и требуется знание социологии, антропологии, психологии, философии и других дисциплин. В соответствии с этой концепцией исследователи применяют термин “дискурсивный анализ”. Тем самым, расширение области анализа требует междисциплинарного подхода, в котором лингвистика дополняется знаниями из различных гуманитарных наук, что отражается в использовании метода дискурсивного анализа.

Язык по своей сути носит идеологический характер, настолько, что он формирует наше мышление в интересах могущественных групп. Идеи правящего класса в любую эпоху являются доминирующими, то есть класс, обладающий материальной властью в обществе, также становится его интеллектуальным лидером. Так анализ языка может обнаружить ограниченное количество представлений о мире, доступных членам общества,

Иными словами, какие ограничения на сознание людей накладывает неравное общество, в котором они находятся. К примеру, сегодня доминируют концепты *инновации и глобализации*, в 20 веке это были *-идеология и капитал*, в эпоху просвещения- *разум и прогресс*. Согласно Фиск, “текстуальная борьба за значение — это абсолютный эквивалент социальной борьбы за власть”.

Когда люди вступают в общение, они хотят быть понятыми и сами понимать собеседников. В процессе использования языка они полагаются на знакомые способы выражения смысла, которые влияют на их общество. В итоге люди зачастую адаптируются к доминирующим структурам значений, которые становятся настолько привычными, что воспринимаются как общепринятые истины, что релевантно медиаполитическому дискурсу.

Смысл вещей возникает, когда мы помещаем их в устоявшиеся идеологические контексты, и наиболее удобным инструментом для этого является язык. Поэтому важно видеть идеологически насыщенный язык не только как выражение мнений элит, но и как слова, которые мы все применяем для достижения успеха в обществе.

Дискурс-анализ базируется на традициях текстуального анализа и достигает наибольшей эффективности, когда изучает, как люди применяют язык для формирования смысла и реализации своих целей в повседневном взаимодействии. Мишель Фуко настойчиво подчеркивал, что тексты не следует воспринимать как обычные документы, а как дискурс, который входит в сеть взаимосвязей между властью и идентичностью. Их не следует анализировать как загадки с тайным смыслом; гораздо важнее рассматривать их в контексте процессов, в которых люди участвуют через эти источники информации. Дискурс-анализ — это более тонкий инструмент, который помогает понять, как различные идеи возникают в разных контекстах.

Дискурс и идеология взаимосвязаны и влияют друг на друга. Дискурс может как поддерживать, так и оспаривать идеологические конструкции, действуя как средство, через которое идеи становятся видимыми и доступными для обсуждения. Дискурс часто отражает доминирующую идеологию в обществе. Например, в новостных репортажах о миграции могут использоваться определённые термины, которые формируют общественное восприятие мигрантов. Слова, такие как "нелегалы" или "иммигранты", могут вызывать различные эмоциональные реакции и создавать разные представления о миграции. Это подчеркивает, как выбор языка может не только описывать реальность, но и формировать её. Дискурс служит инструментом легитимации власти и идеологии. Политические речи и медиа-материалы часто используют дискурс для оправдания определённых действий и политик. Например, в контексте войны дискурс может быть направлен на оправдание военных действий, представляя их как необходимость для защиты национальных интересов. Такие стратегии позволяют укреплять идеологию и подавлять альтернативные точки зрения. Дискурс может также быть средством для изменения существующих идеологий. Например, феминистский дискурс активно оспаривает традиционные gender-ролики и предлагает новые идеи о равенстве и правах женщин. Используя различные формы выражения, такие как статьи, лекции и социальные медиа, феминистский дискурс стремится изменить общественные представления и создать новые идеологические рамки. Тем не менее, важно понимать, что идеология обычно основывается на предположении о наличии стабильной структуры идеологических значений, в то время как дискурс не подразумевает такой устойчивости. Дискурс формирует и усиливает общественные представления, создавая смысл, который соответствует существующим знаниям и переживаниям, а не просто отражая реальность. Это подчеркивает активную роль медиа в формировании общественного мнения и восприятия событий.

Анализ словесного выбора в конкретном тексте может показать, как социальные силы влияют на направление текста. В каждый момент времени текст предлагает различные альтернативы. Почему была выбрана именно эта форма? Почему использован именно этот лингвистический процесс? В ряде исследований это стало методологическим принципом: выбор одной формы из множества возможных всегда несёт в себе потенциальное значение, указывая на осознанное решение или влияние правил и норм. В следующем примере показан лексический выбор заголовка:

“Взятка ценой в жизнь. В Китае экс-замглаву ЦБ из-за многомиллионных взяток приговорили к смертной казни.”

“Экс-замглавы китайского Центробанка приговорили к смерти за взятки на \$55 млн.”

“Бывший замдиректора Народного банка Китая приговорен к смертной казни с отсрочкой исполнения наказания за получение взяток”.

“Суд КНР приговорил к смерти экс-замглавы провинции Ляонин за взятки в \$78,5 млн.”

Все заголовки сосредоточены на теме коррупции и наказания за неё, что указывает на актуальность борьбы с взятками в Китае. Упоминание сумм взяток (от \$55 млн до \$78,5 млн) подчеркивает масштабы преступления и его серьёзность. (вариативность сумм указывает, что автор заголовка не обладает точной информацией). Использование фраз, таких как *"взятка ценой в жизнь"* и *"приговорили к смертной казни"*, создаёт драматический эффект и акцентирует внимание на тяжести наказания. Это также подчеркивает жесткость китайской судебной системы в отношении коррупции.

Заголовки варьируются по степени информативности и эмоциональной нагрузки. Некоторые из них больше сосредоточены на финансовом аспекте (взятки в миллионах), другие — на самой мере наказания. Это может отражать различные журналистские стили и целевые аудитории.

Упоминание о смертной казни в Китае вызывает вопросы о правовой системе и социально-политической атмосфере в стране. Это также может указывать на стремление китайского правительства продемонстрировать решительность в борьбе с коррупцией. Заголовки создают представление о том, что коррупция является серьёзной угрозой для государства, и подчеркивают важность наказания для поддержания общественного доверия и порядка. В целом, дискурс вокруг данного события сосредоточен на моральной и правовой оценке коррупции, её последствиях для общества и необходимости жестких мер для её пресечения.

Изучение языка как средства общения открывает перед нами сложные механизмы, формирующие наше восприятие мира. Дискурсивный анализ, как междисциплинарный подход, позволяет глубже понять, как язык не только передает информацию, но и конструирует социальные значения и идеологии. Он служит инструментом, через который доминирующие группы формируют общественное сознание, отражая и поддерживая их интересы.

Важным аспектом является то, что выбор слов и структура дискурса не являются нейтральными; они могут либо укреплять существующие идеологические установки, либо оспаривать их. Примеры, рассмотренные в тексте, показывают, как различные способы выражения могут кардинально менять восприятие событий, таких как коррупция в Китае. В этом контексте язык

становится не просто инструментом коммуникации, а мощным средством власти, способным легитимизировать или критиковать социальные структуры.

Таким образом, дискурс-анализ открывает перед нами новые горизонты для понимания не только языка, но и динамики власти в обществе. Это подчеркивает важность критического подхода к текстам и словесным конструкциям, которые мы ежедневно воспринимаем, поскольку они не только отражают реальность, но и формируют её, воздействуя на наше сознание и социальные практики.

Литература:

1. Fairclough, N (1995) Media Discourse. London: Edward Arnold.
2. Fiske, J(1991) Television: polysemy and popularity, in R.K. Avery and D. Eaton (eds) Critical Perspectives on Media and Society. London; Guilford.
3. Д. Матисон. Медиа-дискурс. Анализ медиа-текстов, 2-е изд., стереотипное/Пер. с англ.-Х.:Изд-во"Гуманитарный Центр" (О.В. Гритчина), 2017. -264с.
4. <https://kun.uz/ru/news/2024/10/12/eks-zampredsedatelya-tsb-kitaya-prigovorili-k-smerti-iz-za-vzyatok>
5. <https://anhor.uz/world/prigovorili-k-smertnoj-kazni/>
6. <http://russian.people.com.cn/n3/2024/1011/c31516-20228264.html>
7. <https://tass.ru/proisshestviya/22116639>

MAKTABGACHA TA'LIMDA MUQOBIL TA'LIM SHAKLINING RIVOJLANISHI

Safarova Marjona Abdukarim qizi

*Chirchiq davlat pedagogikauniversiteti
maktabgacha ta'lim fakulteti 1 bosqich talabasi.*

Kodirova Muyassar Eshmamat qizi

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Maktabgacha ta'lim fakulteti o'qituvchisi*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kundan-kunga rivojlanib borayotgan maktabgacha ta'lim tizimiga yangi innovatsion ta'lim shakllarining va texnologiyalarining joriy etilishi, rivojlanish strategiyasining ishlab chiqilishi, chekka qishloqdagi mamlakatimiz aholisi uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlarini barpo qilinishi va shart – sharoitlar yaratish, maktabgacha ta'limga qamrov sonini oshirish, har bir bolani maktabgacha ta'limda mukammal ta'lim va tarbiya olishi uchun ijmoiy ko'maklashish kabi islootlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: ta'lim, tarbiya, rivojlanish, innovatsiya, texnologiya, barkamol avlod.

THE DEVELOPMENT OF AN ALTERNATIVE EDUCATION SYSTEM INPRESCHOOL EDUCATION

Kodirova Muyassar Eshmamat qizi

Teacher of education school faculty, Chirchiq State pedagogical University

Safarova Marjona Abdukarim qizi

Student of education school faculty, Chirchiq State pedagogical University

ABSTRACT

This article discusses the introduction of new innovative forms and technologies of education in the ever-evolving system of preschool education, the development of development strategies, the establishment of pre-school educational institutions for the population of rural areas and the creation of conditions for preschool education. reformssuch as increasing the number of coverage, social support for every child to receive a perfect education and upbringing in preschool education.

Keywords: education, upbringing, development, innovation, technology, harmoniously developed generation.

Mamlakatimizda ta'lim tizimi tubdan isloh etilib, ertangi kunimizning munosib davomchilari bo'lgan barkamol avlodni voyaga yetkazishga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirishga mo'ljallangan "Yo'l xaritasi" keng ko'lamli kompleks tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan bo'lib, hechkimdan kam bo'lmagan navqiron avlodning har tomonlama sog'lom, yuksak ma'naviyatli bo'lib kamol topishi yo'lidagi muhim hujjatdir. Unda bolalarni maktabga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlarini tatbiq etish, bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish belgilangan.

Dastur doirasida 5-6 yoshli bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash bo'yicha muqobil shakllarni yaratish va rivojlantirish yuzasidan keng qamrovli ishlar amalga oshirildi. Davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida qisqa muddatli guruhlar tashkil etildi. Bunday guruhlarda maktabgacha yoshdagi bolalar uchun turli rivojlantiruvchi amaliy mashg'ulotlar olib boriladi. Shu asosda har yili 305 mingdan ortiq 5-6 yoshdagi bolani maktab ta'limiga tayyorlash imkoniyati yaratildi. Bundan tashqari, maktabgacha ta'limga qamrab olinmagan 3-6 yoshli bolalarning ota-onalarini metodik qo'llanmalar bilan ta'minlash va ular bilan tushuntirish ishlarini olib borish orqali maktab ta'limiga tayyorlashning muqobil tizimi ham joriy etildi. Ilg'or xorijiy mamlakatlar tajribasidan foydalangan holda maktabgacha ta'lim-tarbiya tizimi uchun muqobil dasturlar ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq qilindi. Yangilangan dasturlar bolalarni maktabga yanada sifatli tayyorlashga, ularning intellektual qobiliyati va mantiqiy fikrlash salohiyatini yuksaltirishga, oldingidan farqli ravishda yozish va o'qishni yanada yaxshiroq o'rganishiga xizmat qiladi.

Ta'lim va tarbiyaning muqobil shakli bu — maktabgacha ta'lim va tarbiya tizimidagi innovatsion ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish modelidir.

Maktabgacha ta'lim muqobil shakllarini tashkil etishning maqsad va vazifalari.

- Bolalarni sifatli maktabgacha ta'lim bilan qamrab olish darajasini oshirish,
- Maktabgacha ta'lim bilan qamrab olinmagan bolalar ilg'or xorijiy tajribani xisobga olgan holda davlat talablariga muvofiq har tomonlama aqliy, axloqiy, estetik va jismoniy kamol topishi uchun shart-sharoitlar yaratish,
- Bolalarni boshlang'ich ta'limga sifatli tayyorlash,
- Uzoq hududlarda va qishloq joylarda yashovchi maktabgacha yoshdagi bolalarni teng huquqli sifatli maktabgacha ta'limga ega bo'lishini ta'minlash,
- Davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari, maktabgacha ta'lim sohasida nodavlat ta'lim xizmatlarini ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslarning moddiy – texnik bazasini mustahkamlash,
- Bola shaxsining asoslarini shakllantirish, unda bilimga qiziqishni rivojlantirish,

-MTT qurilishi imkoniyati bo'lgan uzoq qishloq joylari, tog'li tumanlar va borish qiyin bo'lgan aholi punktlarida kamxarj bo'lgan, bepul sifatli maktabgacha ta'limdan teng foydalanshini ta'minlash,

-Maktabgacha ta'lim xizmatlarining nodavlat sektorini rivojlantirish.

Maktabgacha ta'limga ehtiyoji mavjud mahallalarda, shu jumladan qishloq joylarida maktabgacha ta'limning muqobil shakllarini tashkil qilish va ularni zarur moddiy- texnika vositalari bilan ta'minlash choralarini ko'rish nazarda tutilgan. Shu o'rinda savol tug'iladi: davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari quvvati bolalar soniga nisbatan kam bo'lganda, yechimni nimada ko'rish mumkin? Vazirlar Mahkamasining "Bolalarni boshlang'ich ta'limga majburiy bir yillik tayyorlashga bosqichma-bosqich o'tish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori asosida 2018-2019-o'quv yilidan boshlab Qoraqalpog'iston Respublikasi, Farg'ona viloyati va poytaxtimizning ayrim tumanlarida bolalarni boshlang'ich ta'limga majburiy bepul bir yillik tayyorlashni joriy etish tajriba loyihasi amalga oshirildi. Loyihani amalga oshirish uchun jami 494 ta guruh tashkil etildi.

Tajriba guruhlarida maktabgacha ta'lim muassasalariga bormaydigan bolalarga maktabgacha ta'lim va tarbiya olishda yordam berish, buning uchun zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida tashkil etildi. Guruhlar davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari, maktabgacha ta'lim sohasida nodavlat ta'lim xizmatlari ko'rsatuvchi yuridik shaxslarning negizida ochildi.

— Tajriba guruhlarida 3-4 soat davomida bir yoki ikki smenada ta'lim-tarbiya jarayonitashkil etiladi. Bitta guruhdagi bolalar soni 30 nafardan oshmasligi kerak.

— Tajriba guruhlarida maktabgacha ta'limga qo'yiladigan davlat tomonidan belgilangan talablarga muvofiq bolalarni tarbiyalaydi va maktabga tayyorlaydi. Bunda bolalarning o'ziga xos xususiyatlari, albatta hisobga olinadi. Tajriba guruhlariga 5 yoshdan oshgan maktabgacha ta'lim tashkilotlariga borma- yotgan bolalar qabul qilinadi. Boshlang'ich ta'limga majburiy yillik tayyorgarlikdano'tgan

bolalarga davlat namunasidagi sertifikat beriladi. Maktabgacha ta'limning ushbu muqobil shakli bog'chaga bormagan bolani birinchi sinfga borganida tengdoshlaridan kam bo'lmagan darajada faollashtirishni ko'zlaydigandastur asosida bolalarni maktab ta'limiga tayyorlaydi.

Demak, bu barcha ota-onalar uchun qulay va davlat tomonidan himoyalangan ta'lim shaklidir. Maktabgacha ta'limning muqobil shakllari taqdimotida MTV tomonidan 16 ta qayta jihozlangan avtobuslar, bolalar maydonchalari bo'lgan ikkita avtoturargoh va 2 ta modulli MTT taqdim etildi.

Isuzu HC 40 rusumli avtobuslar asosida harakatlanadigan MTTlar belgilangan yo'nalish bo'ylab harakatlanadi. Ko'chma guruhlarda bo'lish muddati 3 soatdan oshmaydi, maksimal soni 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan 16 nafar bola bo'ladi.

Darslarni barcha tarbiyalanuvchilar uchun qiziqarli qilish maqsadida, MTV mutaxassislari turli yoshdagi

guruhlar uchun maxsus dastur ishlab chiqdilar, o`qituvchilar esa tegishli tayyorgarlikdano`tdilar.

REFERENCES

1. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi PF-5198-son farmoni
2. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955- son qarori
3. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMINI 2030- YILGACHA RIVOJLANTIRISH KONSEPSIYASINI TASDIQLASH TO'G'RISIDA PQ-4312 08.05.2019
4. O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTINING "MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMINI TUBDAN TAKOMILLASHTIRISH CHORA-TADBIRLARI TO'G'RISIDA" GI QARORI PQ-3261 09.09.2017
5. LEX.UZ

FAZA ROTORLI ASINXRON MOTORLARNI ROTOR TOKINI O'ZGARTIRGANDA MOTOR PARAMETRLARINI O'ZGARISHLARI TAHLILI.

Ismoilov Suxrob

Buxoro muhandislik texnologiya instituti

Ushbu maqolada faza rotorli asinxron motorlarni ish jarayonida rotor qarshiligini o'zgarishi, momenti o'zgargan holatda rotor toklariga mos quvvat koeffitsiyentini, mexanik va elektr quvvatlarni, quvvat koeffitsiyenti bilan foydali ish koeffitsiyentini muvofiqlashtiruvchi rotor toklari aniqlangan.

Kalit so'zlar: *faza rotorli asinxron motor, stator, rotor, moment, rotor qarshiligi, rotor toki, stator toki, quvvat koeffitsiyenti, FIK, mexanik quvvat, elektr quvvat.*

В этой статье описываются изменения сопротивления ротора во время работы асинхронных двигателей фазного ротора, токи ротора, которые координируют коэффициент мощности с токами ротора в случае изменения крутящего момента, механические и электрические силы, коэффициент мощности и КПД.

Ключевые слова: *фазный ротор, асинхронный двигатель, статор, ротор, крутящий момент, сопротивление ротора, ток ротора, ток статора, коэффициент мощности, FIK, механическая мощность, электрическая мощность.*

This article finds rotor currents that coordinate a power factor corresponding to rotor currents, an analysis of the corresponding changes in mechanical and electrical forces, and an efficiency factor with a power factor when the resistance torque on the rotor shaft changes during operation of asynchronous phase rotor motors.

Key words: *phase rotor asynchronous motor, stator, rotor, torque, rotor resistance, rotor current, stator current, power factor, FIK, mechanical power, electric power.*

Faza rotorli asinxron motorlar rotori qisqa tutashgan asinxron motorlardan afzalligi shundaki motor valiga tushadigan qarshilik momenti o'zgargan holatda ya'ni ortishi yoki kamayishi jarayonida motor valining tezligini yoki foydali ish koeffitsiyentini o'zgartirish imkoniga ega bo'lamiz. Bu o'zgartirish imkoniyati qanday darajada ekanligini tahlil qilib ko'ramiz. Faza rotorli asinxron motorlarni tezligini rostlashda rotor qarshiligini o'zgartiramiz. Rotor qarshiligi o'zgarganda Om qonuniga asosan rotor tokining miqdori teskari proporsional ravishda o'zgaradi. Buning

natijasida rotordan oqib o'tuvchi tokning qiymati o'zgaradi ya'ni biz aslida rotor tokini o'zgartirgan bo'lamiz. Tokning miqdori rotor valiga ta'sir etuvchi kuch miqdoriga to'g'ri proporsionalligi hisobga olindi. Asinxron motorda hosil bo'ladigan harakatni vujudga keltiruvchi kuch amper kuchi bo'lib, amper kuchi rotor tokiga to'g'ri proporsional. Biz aslida shu kuchni boshqaramiz. Maqolamizda rotor tokining o'zgarishiga qarab faza rotorli asinxron motor parametrlarini o'zgarishini tahlil qilamiz. Buning uchun 300 w quvvatga ega faza rotorli asinxron motorni laboratoriyada yuklamasini 0.1 diapazonda 140 % yuklamagacha o'zgartirib, nisbiy birliklarda quyidagi parametrlarni: mexanik moment, motor valining aylanish tezligi, stator va rotor toklari, quvvat koeffitsiyenti, mexanik va elektr quvvat hamda foydali ish koeffitsiyenti qiymatlarini o'lchab olamiz va birinchi jadvalda joylashtiramiz. Ushbu qiymatlarni quvvati 300 w quvvatli faza rotorli asinxron mashinada mos tahlillarni olamiz, tahlil qilishda olingan qiymatlarni aniqlashda rotorning nominal qiymati asosida olamiz.

Natijalarni olish vaqtida stator ulangan tarmoqning parametrlari: tarmoq kuchlanishi, tarmoq chastotasi va fazalar orasidagi simmetrikligi bir xilligi e'tibor berish lozim. Bundan tashqari olinayotgan natijalar olib bo'lgunga qadar motorni ulanish guruhi o'zgartirmasligi lozim. Natijalar tahlili yuqori aniqlikda bo'lishi uchun avval motor yuklamasini nominal qiymatga qo'yib 20 daqiqadan so'ng natijalarni olish maqsadga muvofiq. Olingan natijalar yo'riqnoma asosida olindi. [1]

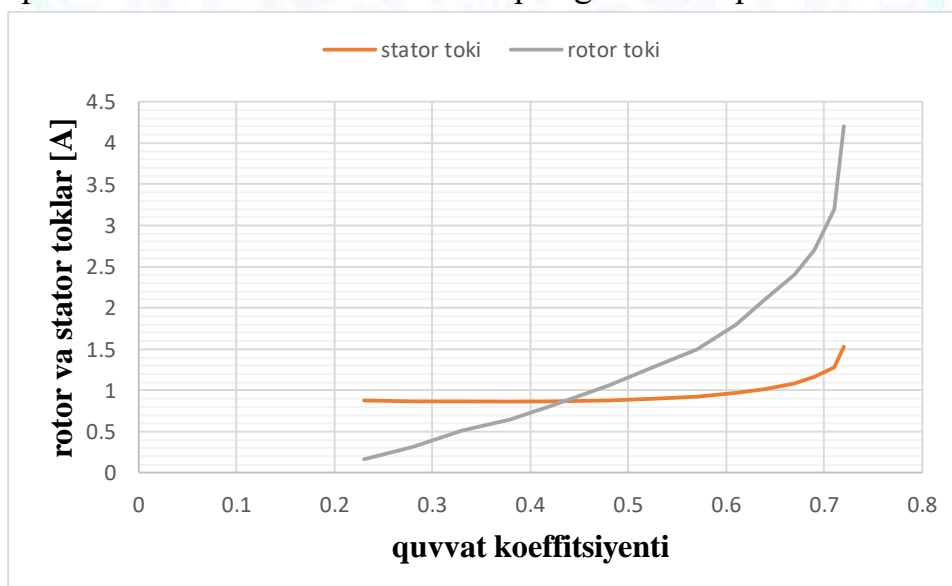
1-jadval.

Faza rotorli asinxron motorning nisbiy birliklarda mos elektr parametrlari olingan.

M/M_n	$M_n, [N \cdot m]$	$n, \text{ayl/min}$	$I_1, \text{stator toki [A]}$	$\cos\varphi$	$I_2, \text{rotor toki [A]}$	$P_1, \text{elektr quvvat [W]}$	$P_2, \text{mexanik quvvat [W]}$	$FIK, \%$
0,1	0,19	1480	0,88	0,23	0,17	81,96255	29,43227	0,359
0,2	0,38	1466	0,87	0,28	0,32	98,64662	58,30771	0,591
0,3	0,58	1449	0,87	0,33	0,51	116,2621	87,96396	0,756
0,4	0,76	1439	0,86	0,38	0,65	132,3387	114,4677	0,864
0,5	0,91	1428	0,87	0,42	0,81	147,9699	136,0122	0,911
0,6	1,15	1410	0,88	0,48	1,06	171,0523	169,717	0,912
0,7	1,34	1400	0,9	0,53	1,3	193,1627	196,3547	0,912
0,8	1,53	1380	0,92	0,57	1,5	212,3575	220,9932	0,913
0,9	1,72	1361	0,97	0,61	1,8	239,6109	245,0163	0,914

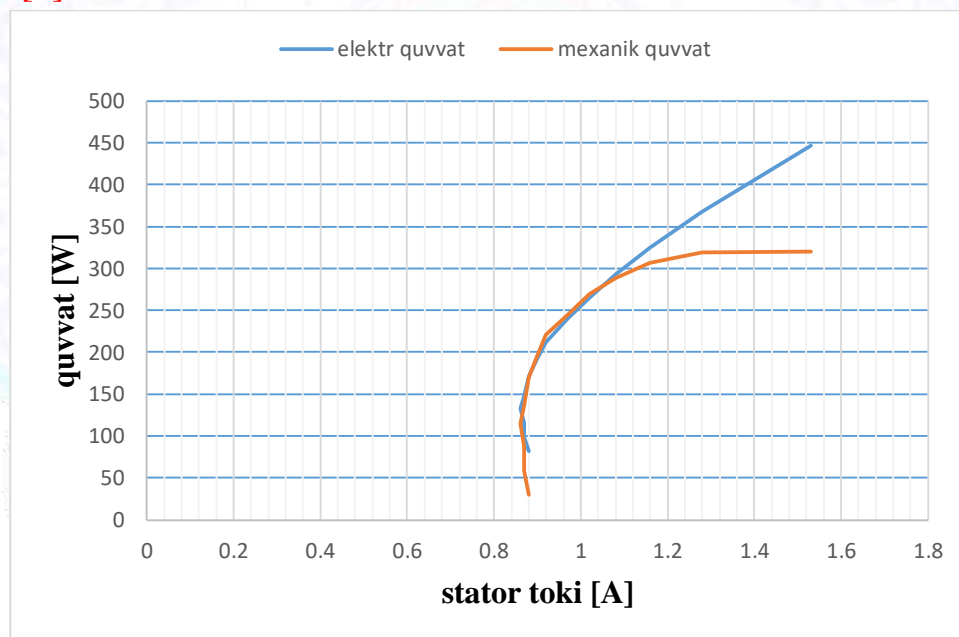
1	1,92	1340	1,02	0,64	2,1	264,3535	269,2864	0,916
1,1	2,1	1313	1,08	0,67	2,4	293,0242	288,5974	0,907
1,2	2,3	1276	1,16	0,69	2,7	324,1246	307,1757	0,893
1,3	2,49	1226	1,28	0,71	3,2	368,0215	319,5201	0,868
1,4	2,68	1141	1,53	0,72	4,2	446,0965	320,0581	0,717

1-tahlil. Faza rotorli asinxron motorlarning asosiy parametrlaridan biri bu quvvat koeffitsiyenti bo'lib, uning eng katta qiymati 0.72 ga teng bu uning pasport parametrda keltirilgan qiymat. Quvvat koeffitsiyentini qiymatini rotor va stator toklariga bog'liqlik 1-grafikda berilgan. Grafikdagi tahlil shuni ko'rsatyaptiki biz rotor tokini qanchalik oshirsak stator toki va quvvat koeffitsiyentini qiymati ham unga proporsional ortadi, lekin quvvat koeffitsiyenti o'zining maksimal qiymatiga erishgandan so'ng rotor tokini qancha oshirsak ham 0.72 dan ortmaydi. 1-grafikda rotor toki buni yaqqol ko'rish mumkin. Biz yuklama ortib ketganda rotor tokini oshirish evaziga quvvat koeffitsiyentini qiymatini oshiramiz, lekin maksimal qiymatidan baribir oshmaydi yoki rotor tokini oshirish evaziga quvvat koeffitsiyentini shu qiymatda saqlab turishimiz mumkin bo'ladi. Rotor valiga tushuvchi yuklama, qarshilik mamentini ortirib borilsa quvvat koeffitsiyentini nominal qiymatda saqlash uchun rotor qarshiligini kamaytiramiz. Bu qiymatni oshirish ma'lum diapazonda saqlash kerak, chunki rotor tokini oshirish qiymati ma'lum bir qiymatga yetgandan so'ng, rotor chulg'amini izolyatsiyasi yemiriladi. Natijada faza rotorli asinxron motorni ishlash muddati kamayishiga sabab bo'ladi. Faza rotorli asinxron motorlar asosan yuklamasi o'zgarib turadigan yoki tezligi ma'lum diapazonda o'zgartirish talab qilinadigan ish jarayoniga ishlatish tadbiriq qilish maqsadga muvofiq. Hamma mexanizmlar ham shunday xarakterga ega deb qarash mumkin emas, ya'ni faqatgina yuklamani boshqarish zarur bo'lgan mexanizmlarda qo'llash va mexanizmlarni avtomatik boshqarish talab qilinganda qo'llashimiz kerak bo'ladi va maqsadga muvofiqdir.

1-grafik. Quvvat koeffitsiyenti nominal qiymatga erishadigan rotor va stator toklarining qiymatlari

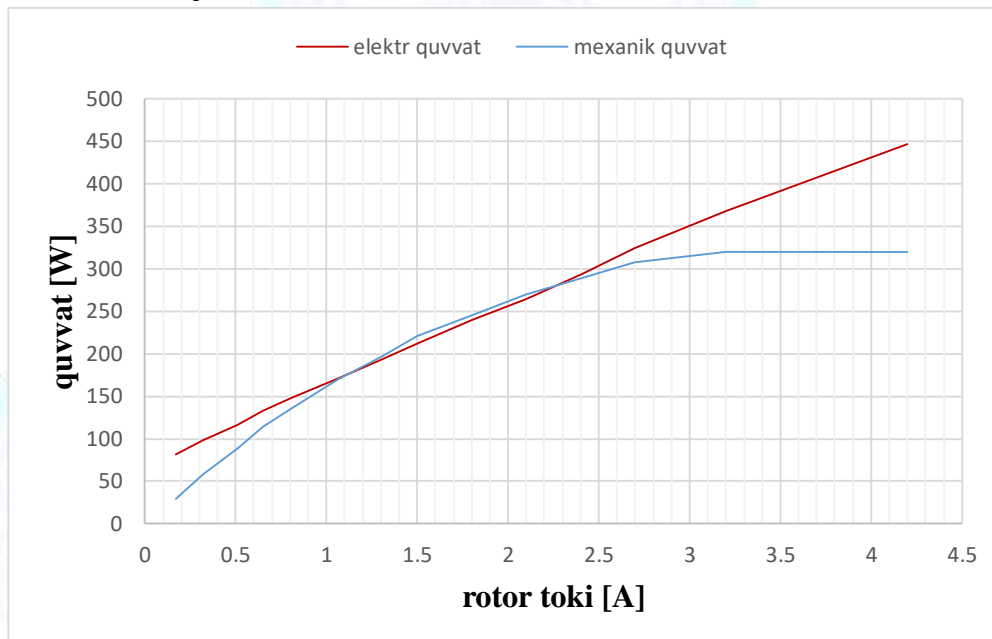
2-tahlil. Bu tahlilda biz faza rotorli asinxron motorni rotor toki ortganda stator toki ortadi, natijada motorni elektr va mexanik quvvatlarini ortishini ko'rishimiz mumkin. Yana bir yo'l orqali stator tokini ortirishimiz mumkin buning uchun tarmoq kuchlanishini ortirish kerak, ammo bu yo'l hamma vaqt ham maqsadga muvofiq emas. Chunki tarmoq kuchlanishini o'zgartirish iqtisodiy jihatdan samarasiz usul hisoblanadi. Demak biz 2-grafikda rotor toki oshganligi sababli stator toki ortganini buning natijasida elektr va mexanik quvvatlar ortganini ko'rishimiz mumkin. Lekin stator toki o'zining ma'lum bir qiymati ortgandan so'ng bu qiymatlar o'rtasida tafovut hosil bo'ladi. Elektr quvvat deyarli to'g'ri proporsional ravishda ortishini mexanik quvvat esa deyarli ortmayotganini ko'rishimiz mumkin. Natijada faza rotorli asinxron motorni FIKi tushib ketadi. Demak xulosa shuki faza rotorli asinxron motorni rotor tokini ortirganimiz bilan uning pasport parametrada keltirilgan mexanik quvvatdan ozgina miqdorda ya'ni 8-9 % miqdoridagina ortirishimiz lekin FIKi ni tushirishimiz aniq bo'ldi.[2]

2-grafik. Nisbiy birliklarda yuklama momentiga mos elektr va mexanik quvvatlari

3-tahlil. Bu tahlilda biz rotor tokini ortganda elektr va mexanik quvvatlar o'zgarishini ko'rib chiqamiz. Tahlilni 3-grafikdan taqqoslash orqali xulosa chiqaramiz. Biz boshqara oladigan rotor toki ortganda elektr quvvat deyarli unga to'g'ri proporsional ravishda ortadi. Mexanik quvvat esa pasport parametrada keltirilgan qiymatdan ozgina miqdorda ortishini ko'rishimiz mumkin. Bu o'rtadagi nomutanosiblik, faza rotorli asinxron motor FIKi ni tushiradi. Rotor tokini ham ma'lum diapazonda ma'lum qiymatgacha oshirish maqsadga muvofiq. 3-grafikda qizil chiziqni xarakterlovchi quvvat rotor toki ortgan sari unga to'g'ri proporsional miqdorda elektr

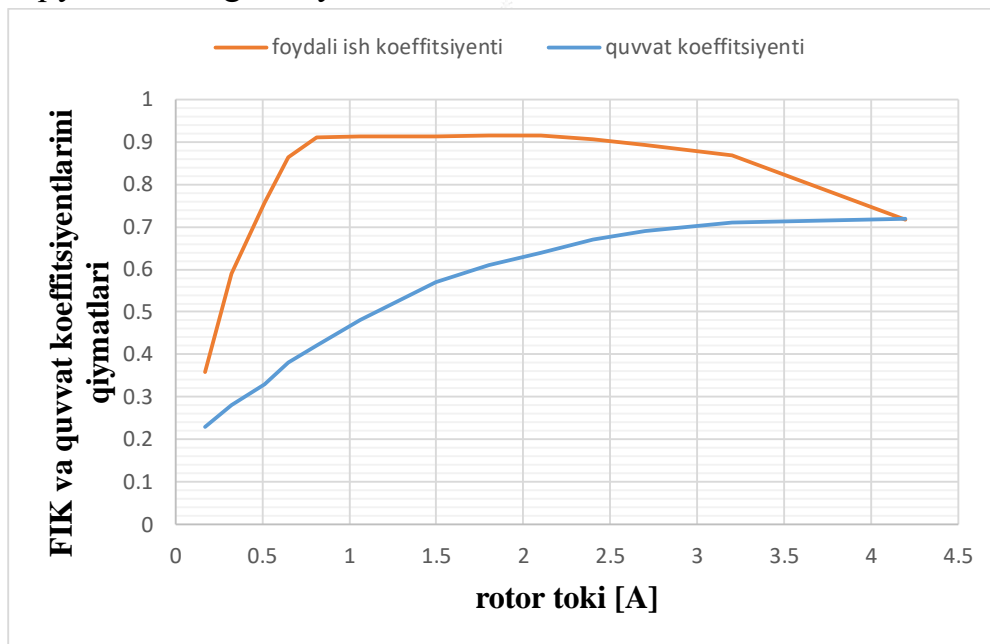
quvvat ortib boradi. Elektr quvvat miqdorni rotor toki bilan yuqori barqaror qiymatidan oshirish rotor chulg'amida EYuK ortishini keltirib chiqaradi. Hosil bo'lgan elektr yurituvchi kuch mexanik quvvat emas balki issiqlik energiyasiga aylanadi. 3-grafikdagi ko'k chiziq mexanik quvvat bo'lib, rotor tokini qiymatini orttirganimizda dastlab to'g'ri praporsional ortadi. Bu qiymatning ortishi taxminan motorning nominal quvvatigacha keyin esa mexanik quvvat nominal qiymatining taxminan 8-9 % miqdorida ortishini kuzatish mumkin. Bu qiymatni ortishi esa tarmoqdan ko'p elektr quvvat talab etadi natija esa FIKini tushishidir. [3]

3-grafik. Rotor toki ortishi bilan elektr va mexanik quvvatlarni o'zgarishi.

4-tahlil. Faza rotorli asinxron motorni rotor tokini ortganda FIK va quvvat koeffitsiyentini o'zaro bog'liqlik darajasini tahlil qilamiz. 4-grafikda olingan natija shuni ko'rsatadiki biz yuqori FIK ega bo'lgan vaqtda quvvat koeffitsiyentini qiymati juda kichik va bu tarmoqda katta miqdorda reaktiv quvvat talab etadi. Agar biz quvvat koeffitsiyentini qiymati ortirish uchun rotor tokini miqdorini ortirsak FIK miqdori tushub boradi. Rotor tokini miqdorini 1-tahlilga muvofiq quvvat koeffitsiyentini qiymatini pasport parametrda ko'rsatilgan qiymatgacha erishtirsak FIK va quvvat koeffitsiyentini qiymatini ko'rsatuvchi chiziqlarni kesishini ko'rishimiz mumkin. Bu qiymatdan ortiq rotor tokini ortirishning foydasi yo'q, chunki baribir quvvat koeffitsiyentini qiymati ortmaydi lekin FIK qiymati tushib ketadi. 4-tahlildan xulosa shuki faza rotorli asinxron motor rotor tokini qiymatini o'zgartirish oralig'i quvvat koeffitsiyentini qiymati barqarorlashadigan qiymatgacha ekan. Faza rotorli asinxron mashinada yana bir nomutanosiblik bor bu ham bo'lsa, uning ish sharoitidir ya'ni rotor tezlik boshqarish talab qilinadigan mexanizmlarda qo'llanishidir. Masalan yuk ko'taruvchi kranlarni harakatga keltiruvchi motordan asosiy talablardan biri uning tezligini boshqarish diapazoniga ega bo'lishidir. Bu qurilmalarda energetik ko'rsatkichlarini ahamiyatidan ko'ra boshqarish muhim hisoblanadi. Shu sababli

tahlillarimizda ko'rib chiqilayotgan energetik parametrlarimiz bir-biri bilan to'g'ri mutanosib qiymatda o'zgarmaydi.

4-grafik. Faza rotorli asinxron motorni rotor tokini fik va quvvat ko'effitsiyentini bilan bog'liqligi

Xulosa. Faza rotorli asinxron motorni tahlilidan shunday xulosaga kelish mumkinki, biz energetik ko'rsatkichlarni sinxron ortirishimiz mumkin emas ekan faza rotorli asinxron motorda bu sinxronlanishdan chiqib ketishiga asosiy sabab shuki rotor qarshiligi doimiy o'zgaruvchi bo'lib, bu esa nomutanosiblikni izohlaydi. Bu nomutanosibliklardan quyidagi xulosalarni chiqaramiz 1-tahlil xulosasi rotor tokini qancha oshirmang quvvat ko'effitsiyentini nominal qiymatidan ortmasligi aniq. 2-tahlil xulosasi shuki stator tokini qancha oshirmaylik motorning mexanik quvvatini nominal qiymatidan ortiq qiymatli mexanik quvvat ololmaymiz. 3-tahlil xulosasi shuki rotor tokini qancha oshirmaylik motorning mexanik quvvatini nominal qiymatidan ortiq qiymatli mexanik quvvat ololmaymiz. 4-tahlil xulosasi rotor toki ortishini ma'lum diapazonda saqlash yuqori foydali ish ko'effitsiyentini va quvvat ko'effitsiyentini beradi. Faza rotorli asinxron motorni tezligi boshqariladigan mexanizmlarda qo'llash maqsadga muvofiq, uning energetik ko'rsatkichlarini me'yorda saqlash faqatgina rotor qarshiligini o'zgarish diapazoniga bog'liq. Ish jarayonida bu diapazonni saqlash eng maqbul ishdir.

Ushbu maqolada olingan natijalar Buxoro muxandislik texnologiya instituti "Elektr mexanikasi va texnologiyalari" kafedrasiga qarashli "Induksion mashina 0.3 kW" laboratoriyasida CBM-dasturiy ta'minotida yordamida olindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Asinxron mashinalar 0.3 Kw laboratoriyalar uchun uslubiy qo'llanma.
2. Xoshimov O.O., Imomnazarov A.T. «Elektr yuritma asoslari», Toshkent, 2004 y.

3. Sadullaev N.N. «Avtomatlashtirilgan elektr yuritmalar», Buxoro , 2004 y. 64 b.
4. *Ismoilov Suxrob Vosid o'g'li-Buxoro muxandislik texnologiya instituti, "Energetika" fakulteti 600-23 EEE talabasi ,TEL.: (+99893)0862068*
5. FAZA ROTORLI ASINXRON MOTORLARNI ROTOR TOKINI O'ZGARTIRGANDA MOTOR PARAMETRLARINI O'ZGARISHLARI TAHLILI.
6. АНАЛИЗ ИЗМЕНЕНИЯ ПАРАМЕТРОВ ДВИГАТЕЛЯ ПРИ ИЗМЕНЕНИИ ТОКА РОТОРА ФАЗОВЫХ РОТОРНЫХ АСИНХРОННЫХ МОТОРОВ.
7. ANALYSIS OF CHANGE OF ENGINE PARAMETERS WHEN CHANGEING THE ROTOR CURRENT OF PHASE ROTOR ASYNCHRONOUS MOTORS.

O‘ZBEKISTON KICHIK VA O‘RTA KORXONALARIDA TADBIRKORLIK VA INNOVATSIYALARNI RAG‘BATLANTIRISHDA INSON RESURLARINI BOSHQARISH (HR)NING ROLI

Samadov Sherzod Shuxrat O‘g‘li

*Toshkent Davlat Transport Universiteti Iqtisodiyot fakulteti Biznes boshqaruv
mutaxassisligi 1- kurs Magistranti*

Annotatsiya: Kichik va o‘rta biznesda tadbirkorlik va innovatsiyalarning ahamiyati, uni rag‘batlantirishda inson resurslarini boshqarish(HR) roli, O‘zbekiston sharoitida duch kelinadigan muammolar va xulosalar asosidagi tavsiyalarni ko‘rsatib, butun maqolaning qisqacha mazmunini taqdim etish hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: kichik va o‘rta biznes, tadbirkorlik subektlari va innovatsion loyhalarni qo‘llab quvvatlash, inson resurslari boshqarishning ahamiyati

(Introduction) O‘zbekistonda tadbirkorlik va innovatsiyalar mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi uchun muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Shu jarayonda inson resurslarini boshqarish (HR) strategiyalarining o‘rni tobora oshib bormoqda. Tadbirkorlikning rivojlanishi yangi biznes g‘oyalarini amalga oshirish, yangi bozorlarni kashf qilish va zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish imkoniyatlarini ochib beradi. Biroq, ushbu jarayonlar samarali bo‘lishi uchun malakali va tajribali kadrlar zarur. Aynan shu nuqtada inson resurslarini boshqarishning ahamiyati yanada oshadi. Innovatsiyalarni joriy qilish va yangiliklarni rivojlantirish uchun korxonalar xodimlarining malakasi va bilimlari muhim o‘rin tutadi. O‘zbekistonda ko‘plab korxonalar inson resurslarini rivojlantirishga yetarli e‘tibor bermaganligi sababli, tadbirkorlik va innovatsion jarayonlar sust rivojlanmoqda. HR sohasida zamonaviy yondashuvlar va texnologiyalarni qo‘llash orqali xodimlarning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish mumkin. Kichik va o‘rta bizneslar innovatsiyalarni rivojlantirishda asosiy rol o‘ynaydi. O‘zbekistonda bu soha tez sur‘atlar bilan rivojlanayotgan bo‘lsa-da, inson resurslari bilan bog‘liq muammolar ham mavjud. Ko‘pgina korxonalar o‘z xodimlarini o‘qitish va malaka oshirish dasturlarini samarali amalga oshira olmaydi. Bu esa, o‘z navbatida, innovatsiyalarni rivojlantirishni qiyinlashtiradi. HR boshqaruvi innovatsion rivojlanishni ta‘minlashda xodimlarning motivatsiyasi va bilimlarini oshirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqishi kerak. HRning tadbirkorlikda o‘rni xodimlarni tanlash va ularni to‘g‘ri boshqarish orqali ko‘rinadi. Xodimlar korxonalarining innovatsion rivojlanishida muhim o‘rin tutuvchi omildir. Inson resurslarini boshqarish strategiyalarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish orqali korxonalar o‘z kadrlarining samaradorligini oshirishi mumkin. HR innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash uchun xodimlarni yangi texnologiyalarga moslashtirish, raqamli

ko'nikmalarni rivojlantirish va ijodiy yondashuvlarni shakllantirishda katta rol o'ynaydi. O'zbekistonda HR sohasidagi muammolar innovatsion rivojlanishga to'siq bo'lib kelmoqda. Korxonalar o'z xodimlarini zamonaviy bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlash uchun yetarli resurslarga ega emas. Buning natijasida, innovatsion g'oyalar amalga oshirilmaydi yoki sekin sur'atlarda rivojlanadi. HR boshqaruvi korxonalarda kadrlar tanlash va rivojlantirish jarayonini samarali boshqarishi kerak, chunki bu tadbirkorlik va innovatsion jarayonlarning asosiy shartlaridan biridir. Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlashda xodimlar motivatsiyasi muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonda ko'plab korxonalar o'z xodimlarini yangi g'oyalar va texnologiyalarga jalb qilishda motivatsiya mexanizmlarini yetarli darajada qo'llay olmaydi. Xodimlarning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish va ularni yangiliklarga ochiq bo'lishga rag'batlantirish orqali korxonalar o'zlarining raqobatbardoshligini oshirishi mumkin. HRning asosiy vazifalaridan biri – bu xodimlarni rivojlantirish va ularga zamonaviy bilimlar berishdir. O'zbekistonda inson resurslarini boshqarishning asosiy yo'nalishlaridan biri – bu xodimlarni malaka oshirish va ularni innovatsion jarayonlarga moslashtirishdir. HR xodimlarni yangi texnologiyalarni o'zlashtirishga jalb qilish, ularning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish va ularni korxonalarining umumiy maqsadlariga moslashtirish orqali tadbirkorlikni rag'batlantiradi. Shu bilan birga, korxonalar HR strategiyalarini takomillashtirish orqali xodimlarni yangi yondashuvlarga ochiq bo'lishga rag'batlantirishi lozim. Yana bir muhim masala – bu xodimlarni boshqarishning raqamli transformatsiyasidir. O'zbekistonda raqamli texnologiyalarning rivojlanishi tadbirkorlik va innovatsiyalarni joriy qilishda yangi imkoniyatlarni ochmoqda. HR boshqaruvi raqamli vositalardan foydalanish orqali xodimlarning malakasini oshirish va ularni zamonaviy ish jarayonlariga moslashtirishda muhim rol o'ynaydi. Bu jarayon orqali xodimlarning samaradorligini oshirish va ularning innovatsion loyihalarga qo'shgan hissasini kuchaytirish mumkin. Xodimlarni rivojlantirish uchun HR bo'limlari doimiy ravishda o'qitish va trening dasturlarini amalga oshirishi lozim. Tadbirkorlik va innovatsiyalarni rivojlantirishda xodimlarning malakasi va ularning yangiliklarga moslashish qobiliyati muhim o'rin tutadi. O'zbekistonda HRning asosiy vazifalaridan biri – bu kadrlarni o'qitish va ularni yangiliklarga moslashtirishga qaratilgan tizimlarni yaratishdir. Innovatsion rivojlanishni ta'minlash uchun HR korxonalarining strategik maqsadlariga mos ravishda xodimlarni rivojlantirish rejaları ishlab chiqilishi zarur. Bundan tashqari, O'zbekistonda tadbirkorlik va innovatsiyalarni rivojlantirishda xodimlarning ijodiy imkoniyatlarini oshirish ham muhimdir. Innovatsion loyihalar ko'pincha ijodiy yondashuv va yangi g'oyalarga asoslanadi. HR boshqaruvi bu jarayonda xodimlarni ijodiy ishlashga jalb qilish va ularga yangi imkoniyatlar yaratish uchun maxsus strategiyalar ishlab chiqishi kerak. Ijodiy yondashuvlar tadbirkorlik va innovatsiyalarni rivojlantirishda muhim omil bo'lib, bu xodimlarning yangiliklarga ochiq bo'lishi va

korxonalarining innovatsion jarayonlarini tezlashtirishga yordam beradi. Xodimlarni rag‘batlantirish HR boshqaruvi uchun muhim ahamiyatga ega. O‘zbekistonda ko‘plab korxonalar o‘z xodimlarini yangiliklarga intilishga va innovatsiyalarni joriy qilishga rag‘batlantirishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. HR boshqaruvi xodimlarning ishga bo‘lgan qiziqishini oshirish uchun motivatsiya va rag‘batlantirish tizimlarini takomillashtirishi zarur. Xodimlarni rag‘batlantirish orqali korxonalar innovatsion jarayonlarda yanada katta muvaffaqiyatlarga erishishi mumkin. O‘zbekistonda inson resurslarini boshqarish tizimlarini takomillashtirish tadbirkorlik va innovatsiyalarni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Innovatsion jarayonlarni qo‘llab-quvvatlash uchun HR strategiyalarini zamonaviy texnologiyalar va yondashuvlar bilan boyitish lozim. Shu bilan birga, xodimlarni rivojlantirish va ularni yangi texnologiyalarga moslashtirish uchun keng ko‘lamli dasturlar ishlab chiqilishi kerak. HR boshqaruvi korxonalar uchun innovatsion rivojlanishning muhim yo‘nalishi bo‘lib, uning samarali ishlashi korxonalarining kelajagi uchun zarurdir. Tadbirkorlik va innovatsiyalarni rag‘batlantirishda HRning asosiy roli xodimlarni to‘g‘ri boshqarish va rivojlantirishda ko‘rinadi. O‘zbekistonda HR boshqaruvi yangi yondashuvlarni joriy qilish va xodimlarning bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali tadbirkorlikning rivojlanishini tezlashtirishi mumkin. Shu sababli, inson resurslarini boshqarish jarayonini zamonaviy talab va texnologiyalarga moslashtirish muhimdir.

(Problems) O‘zbekistonda inson resurslarini boshqarish (HR) sohasida bir qator muammolar mavjud bo‘lib, ular korxonalar samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Eng katta muammolardan biri malakali kadrlar yetishmovchiligidir. Ko‘plab korxonalar o‘z sohasiga mos malakali xodimlarni topishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Bundan tashqari, mavjud xodimlarning ko‘pchiligi yetarli darajada zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega emas. Xodimlarni malaka oshirish va ularni yangi texnologiyalarga moslashtirish bo‘yicha o‘quv dasturlarining yetishmasligi ham asosiy muammolardan biridir. O‘zbekistonning o‘quv tizimi korxonalar ehtiyojlariga mos kelmayapti, bu esa kadrlar yetishmasligiga olib kelmoqda. Ko‘p hollarda xodimlar o‘z lavozimlariga mutlaqo mos kelmaydigan bilimlarga ega bo‘ladi. Shuningdek, ko‘plab korxonalarda HR bo‘limlarining professional darajada faoliyat olib bormasligi muammo hisoblanadi. Bu sohadagi boshqaruv usullari eskirib ketgan va zamonaviy yondashuvlar yetarli darajada joriy qilinmagan. HR strategiyalarining yetarli darajada rivojlantirilmaganligi, xodimlarni motivatsiyalash jarayonidagi qiyinchiliklarga olib kelmoqda. Ko‘p hollarda xodimlarning ishga bo‘lgan qiziqishi past bo‘ladi, bu esa ularning samaradorligini kamaytiradi. HR tizimida xodimlarni rivojlantirishga yetarli e‘tibor qaratilmaydi, ularning kasbiy o‘sishi uchun imkoniyatlar cheklangan. Xodimlar orasida yuqori darajadagi professional o‘sishga intilish sust bo‘lib, bu innovatsion jarayonlarni joriy qilishni qiyinlashtiradi. Xodimlarni boshqarishda uzoq muddatli strategiyalarning yetishmasligi muammo bo‘lib qolmoqda. Korxonalar ko‘pincha

qisqa muddatli maqsadlarga e'tibor qaratadi, bu esa xodimlarning barqaror rivojlanishiga to'siq bo'ladi. HR bo'limlari zamonaviy raqamli texnologiyalardan kam foydalanadi, bu esa xodimlarni boshqarish jarayonini qiyinlashtiradi. HR tizimlarida yangi texnologiyalarni joriy qilishda tajriba yetishmasligi ham dolzarb muammolardan biridir. Ko'plab korxonalarda xodimlarning ijodiy imkoniyatlari yetarli darajada rivojlantirilmagan, bu esa innovatsion rivojlanishga to'sqinlik qiladi. Xodimlarni motivatsiyalashda raqobatbardosh bo'lmagan maosh va ijtimoiy imtiyozlar muammolarga sabab bo'lmoqda. Bundan tashqari, ko'pgina tashkilotlar o'z xodimlariga kasbiy o'sish va rivojlanish imkoniyatlarini yetarli darajada taqdim eta olmaydi. Bu esa xodimlar orasida ishga nisbatan qiziqish va sadoqatni pasaytiradi. HR tizimida xodimlar o'rtasida samarali muloqot va hamkorlikning yetishmasligi ham muhim muammo hisoblanadi. Ko'plab korxonalarda xodimlarning o'z g'oya va takliflarini erkin bayon qilish imkoniyati cheklangan. HR boshqaruvida xodimlarning ish unumdorligini kuzatish va baholashda zamonaviy metodlarning yetarli darajada qo'llanilmayotgani ham muammo bo'lib qolmoqda. Ko'plab HR bo'limlari xodimlarni nazorat qilishda eski usullardan foydalanadi, bu esa samaradorlikni kamaytiradi. Umuman olganda, O'zbekistonda HR sohasidagi muammolarni hal qilish uchun keng ko'lamlis islohotlar zarur. Bu islohotlar xodimlarni rivojlantirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish va motivatsiya tizimlarini takomillashtirishga qaratilgan bo'lishi lozim. HR tizimlaridagi bu muammolarni hal qilish orqali O'zbekistonda tadbirkorlik va innovatsiyalarni rivojlantirish imkoniyatlari kengayadi.

(Methods) O'zbekistonda inson resurslarini boshqarish (HR) bo'yicha zamonaviy metodlar tadbirkorlik va innovatsiyalarni rivojlantirishda muhim o'rin tutmoqda. HR boshqaruvining asosiy vazifasi – bu xodimlarni tanlash, ularni rivojlantirish va korxonalarining strategik maqsadlariga moslashtirishdir. Xodimlarni tanlash jarayonida zamonaviy texnologiyalar va metodlarni qo'llash orqali malakali kadrlarni topish va ularni korxonaga ehtiyojlariga moslashtirish mumkin. Bir necha asosiy HR metodlari mavjud bo'lib, ular xodimlarni boshqarish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Birinchi metod – bu kompetensiyaga asoslangan tanlov jarayoni. Bu metod orqali xodimlar o'z bilim va ko'nikmalari asosida baholanadi va korxonaga uchun eng mos kadrlar tanlanadi. Bunday yondashuv xodimlarning samaradorligini oshirish va ularning korxonaga moslashishini ta'minlashda muhimdir. Keyingi metod – bu xodimlarni rivojlantirish va malaka oshirish dasturlari. O'zbekistonda ko'plab korxonalar o'z xodimlarini malaka oshirish dasturlariga jalb qiladi. Bu dasturlar xodimlarning bilim va ko'nikmalarini yangilash va ularni zamonaviy texnologiyalar bilan tanishtirishga qaratilgan. Xodimlarni rivojlantirish orqali korxonalar o'zlarining innovatsion imkoniyatlarini kengaytirishi va raqobatbardoshligini oshirishi mumkin. Xodimlarni motivatsiyalash HR boshqaruvining muhim qismidir. Bu jarayonda turli motivatsion metodlardan

foydalaniladi. Bunga moddiy rag‘batlantirish, bonuslar tizimi, ish unumdorligini oshirishga qaratilgan imtiyozlar va boshqalar kiradi. Motivatsiya tizimi xodimlarning ishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va ularning samaradorligini kuchaytiradi. Bundan tashqari, HR metodlari xodimlarning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga ham qaratilgan. Xodimlarning ish unumdorligini baholash metodlari ham HR boshqaruvida muhim o‘rin tutadi. O‘zbekistonda ko‘plab korxonalar ish unumdorligini oshirish uchun xodimlar faoliyatini baholash tizimlaridan foydalanadi. Baholash natijalari asosida xodimlar o‘zining kuchli va zaif tomonlarini bilib, rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlaydi. Bu jarayon orqali xodimlarning kasbiy o‘sishi ta‘minlanadi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish HR boshqaruvida muhim rol o‘ynaydi. Raqamli transformatsiya jarayonlari HR sohasida samarali yondashuvlarni joriy qilishga yordam beradi. Masalan, xodimlarni tanlash va rivojlantirish jarayonlarida onlayn platformalar va dasturlar keng qo‘llaniladi. Raqamli texnologiyalar xodimlar bilan ishlash jarayonini tezlashtiradi va samaradorlikni oshiradi. Xodimlar bilan muloqot va ularni boshqarish jarayonida muloqotning ochiqligi va erkinligi muhim ahamiyatga ega. HR boshqaruvi xodimlarning taklif va fikrlarini tinglash, ularning g‘oyalarini baholash orqali samarador boshqaruvni ta‘minlashi mumkin. Ochiq muloqot xodimlar o‘rtasida hamkorlikni kuchaytiradi va korxonalar ichidagi innovatsion jarayonlarni qo‘llab-quvvatlaydi.

(Results) O‘zbekistonda tadbirkorlik va innovatsiyalarni rag‘batlantirishda inson resurslarini boshqarish (HR) metodlaridan to‘laqonli foydalanish mamlakat iqtisodiyoti va biznes sektori uchun juda katta ijobiy o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin. HR strategiyalarining to‘g‘ri va samarali qo‘llanilishi orqali korxonalar innovatsion jarayonlarni tezlashtirishi, raqobatbardoshligini oshirishi va o‘z xodimlarini yuqori darajada rivojlantirishi mumkin. Agar inson resurslarini boshqarishning zamonaviy metodlaridan to‘laqonli foydalanilsa, birinchi navbatda, korxonalarda malakali kadrlar tanlash jarayoni yaxshilanadi. Tanlov jarayonida kompetensiyaga asoslangan yondashuvlardan foydalanish xodimlarning korxonalar maqsadlari va talablariga mos keladigan malaka va tajribaga ega bo‘lishini ta‘minlaydi. Bu esa, o‘z navbatida, tadbirkorlik va innovatsion jarayonlarda sifatli natijalarga erishishga yordam beradi. Xodimlarni tanlashda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali korxonalar o‘z ehtiyojlariga mos keladigan malakali va iqtidorli kadrlarni tez va samarali topish imkoniga ega bo‘ladi. Masalan, onlayn platformalar va raqamli dasturlar yordamida xodimlarning malaka va tajribasi chuqur baholanib, eng mos nomzodlar tanlanadi. Bu metodlar orqali kadrlar tanlash jarayoni tezlashadi va uning samaradorligi oshadi. Xodimlarni rivojlantirish va malaka oshirish bo‘yicha to‘laqonli dasturlardan foydalanish orqali korxonalar o‘z xodimlarining kasbiy o‘shishiga katta hissa qo‘shishi mumkin. Malaka oshirish dasturlari xodimlarning bilim va ko‘nikmalarini yangilab, ularni zamonaviy texnologiyalar va yondashuvlarga

moslashtirish imkonini beradi. Bu innovatsion jarayonlarda xodimlarning faol ishtirokini ta'minlaydi. HR metodlaridan foydalanib, korxonalar xodimlarning motivatsiyasini oshirishda samarali usullarni qo'llashi mumkin. Moddiy va nomoddiy rag'batlantirish tizimlari orqali xodimlarning ishga bo'lgan qiziqishi kuchaytiriladi va ular o'z vazifalariga mas'uliyat bilan yondashadi. Motivatsiyalangan xodimlar esa o'z bilim va ko'nikmalarini amalda qo'llashga tayyor bo'ladi, bu esa innovatsiyalarni joriy qilishni tezlashtiradi. HR boshqaruvi to'liq amalga oshirilsa, korxonalarda ijodiy imkoniyatlar kengayadi. HR metodlaridan foydalanish orqali korxonalar xodimlar orasida ijodiy yondashuvlarni qo'llab-quvvatlab, yangi g'oyalar va loyihalarni amalga oshirishga sharoit yaratadi. Bu esa, o'z navbatida, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga hissa qo'shadi. Xodimlarning o'zini rivojlantirish imkoniyatlari kengaytirilgan taqdirda, korxonalar ichida kasbiy rivojlanishga yo'naltirilgan muhit shakllanadi. Bu muhit xodimlarni o'z bilim va ko'nikmalarini oshirishga undaydi, bu esa korxonaning innovatsion jarayonlarda muvaffaqiyat qozonishiga sabab bo'ladi. HR metodlaridan to'liq foydalanish xodimlarni kelajakdagi o'zgarishlarga va texnologik rivojlanishga tayyorlaydi. HR boshqaruvi orqali raqamli texnologiyalardan foydalanish xodimlar faoliyatini samarali boshqarish imkoniyatini beradi. Xodimlar faoliyatini kuzatish va baholash jarayonlarida raqamli vositalardan foydalanish ish jarayonini optimallashtirish va samaradorlikni oshirishga yordam beradi. Natijada, xodimlarning ishlash darajasi ko'tariladi va ular innovatsion loyihalarda faol ishtirok etadi. Tadbirkorlik va innovatsiyalarni rag'batlantirishda HRning yana bir muhim vazifasi – bu xodimlar o'rtasida samarali muloqot va hamkorlikni ta'minlashdir. HR metodlari xodimlar o'rtasida ochiq muloqot va g'oya almashinuvini rag'batlantirishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, innovatsion g'oyalar paydo bo'lishiga va ularni tezkorlik bilan amalga oshirishga olib keladi. Xodimlarni malaka oshirish dasturlariga muntazam ravishda jalb qilish, ularning kasbiy o'sishi va rivojlanishini ta'minlaydi. HR metodlaridan samarali foydalanish orqali korxonalar xodimlarining zamonaviy talablarga mos keladigan bilim va ko'nikmalarini shakllantirishi mumkin. Bu esa innovatsion jarayonlarni tezlashtiradi va korxonalarining raqobatbardoshligini oshiradi. HR boshqaruvida xodimlarning ish unumdorligini baholash metodlaridan foydalanish korxonalar samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ish unumdorligini baholash orqali xodimlarning o'z kuchli va zaif tomonlarini bilishlari va o'z ustida ishlashlari ta'minlanadi. Natijada, xodimlar yanada samarali faoliyat olib boradi va ularning innovatsion loyihalarga qo'shgan hissasi ortadi. Inson resurslarini boshqarishdagi zamonaviy metodlar korxonalarining ichki madaniyatini yaxshilaydi. HR strategiyalarini to'liq amalga oshirish orqali xodimlar o'rtasida hamkorlik va jamoaviy ishlash qobiliyati rivojlantiriladi. Jamoaviy ishlash orqali innovatsion g'oyalar samarali amalga oshiriladi va korxonalarining muvaffaqiyatli ishlashi ta'minlanadi. Umuman olganda, O'zbekistonda tadbirkorlik va innovatsiyalarni rag'batlantirishda

HR metodlarining to‘liq va samarali qo‘llanilishi korxonalar uchun strategik ustunlik yaratadi. HR boshqaruvi orqali xodimlar faoliyati va rivojlanishini samarali boshqarish mumkin bo‘lsa, innovatsion jarayonlar tezlashadi, xodimlarning kasbiy o‘sishi ta‘minlanadi va korxonalar raqobatbardoshligi oshadi.

(Discussion) O‘zbekistonda tadbirkorlik va innovatsiyalarni rag‘batlantirishda inson resurslarini boshqarish (HR) korxonaning muvaffaqiyati va rivojlanishi uchun asosiy omillardan biridir. HR yaxshi ishlagan korxonalarda xodimlar o‘z ishiga qiziqish bilan yondashadi, ularning motivatsiyasi yuqori bo‘ladi va ularning samaradorligi oshadi. Bunday korxonalarda xodimlar o‘z vazifalarini samarali bajarib, yangilik va innovatsiyalarni qo‘llashga tayyor bo‘lishadi. HR boshqaruvi yaxshi yo‘lga qo‘yilgan joylarda xodimlar o‘zining kasbiy o‘sishi uchun doimiy ravishda imkoniyatlarga ega bo‘ladi. O‘qitish, malaka oshirish va treninglar orqali xodimlar zamonaviy bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtiradi, bu esa korxonaning texnologik va innovatsion rivojlanishini tezlashtiradi. Bundan tashqari, HR yaxshi ishlagan korxonalarda ijodkorlik va yangilikka intilish rag‘batlantiriladi. Xodimlar o‘z g‘oyalarini erkin ifoda etadi va bu g‘oyalar amaliyotga tatbiq etiladi. Bunday sharoitda korxonada ichidagi hamkorlik mustahkamlanadi, xodimlar o‘rtasidagi muloqot ochiq va samarali bo‘ladi. Natijada, innovatsion loyihalar tezroq joriy qilinadi va bozor talablariga mos keladigan mahsulotlar ishlab chiqiladi. HR tizimlari yaxshi ishlaydigan korxonalarda xodimlarning kasbiy rivojlanishiga alohida e‘tibor qaratiladi, bu esa ularning ishdan qoniqishini oshiradi va kadrlar almashinuvini kamaytiradi. HR yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan korxonalarda esa boshqa manzara kuzatiladi. Bunday korxonalarda xodimlarning motivatsiyasi past bo‘ladi, chunki ular o‘zlarini rivojlantirish va o‘sish uchun yetarli imkoniyatlarga ega emas. Ular o‘z ishlari uchun yetarlicha rag‘batlantirilmaganligi sababli, samaradorlik past bo‘lib qoladi va innovatsiyalarga qarshi bo‘lishadi. HR boshqaruvi yetarli darajada emasligi sababli, xodimlar orasida kelishmovchiliklar, ish unumdorligi pasayishi va yuqori kadrlar almashinuvi kabi muammolar paydo bo‘ladi. Bunday korxonalarda xodimlarning malaka oshirish va rivojlantirish imkoniyatlari cheklangan bo‘ladi. Bu esa xodimlar bilim va ko‘nikmalarining eskirishi va ularning yangi texnologiyalarni o‘zlashtira olmasligiga olib keladi. HR tizimi yaxshi ishlamagan joyda xodimlar o‘zlarini qadrli his qilmaydi, bu esa ularning ishga bo‘lgan qiziqishini yanada kamaytiradi. Natijada, korxonada ichida ijodiy yondashuvlar kamaya boradi va bu innovatsion rivojlanishni sekinlashtiradi. HR tizimlari yetarlicha rivojlanmagan korxonalarda xodimlar orasida muloqot va hamkorlik sust bo‘ladi. Xodimlar o‘z g‘oyalarini erkin ifoda eta olmaydi, bu esa innovatsion jarayonlarni to‘xtatib qo‘yadi. Korxonada ichida samaradorlik past bo‘lib, xodimlarning kasbiy o‘sishi uchun sharoitlar yetarli bo‘lmaganligi sababli, malakali kadrlar korxonani tark etishga intiladi. Bu esa kadrlar almashinuvi va yangi xodimlar yollash uchun ko‘proq resurs talab qiladi. Taqqoslaganda, HR yaxshi

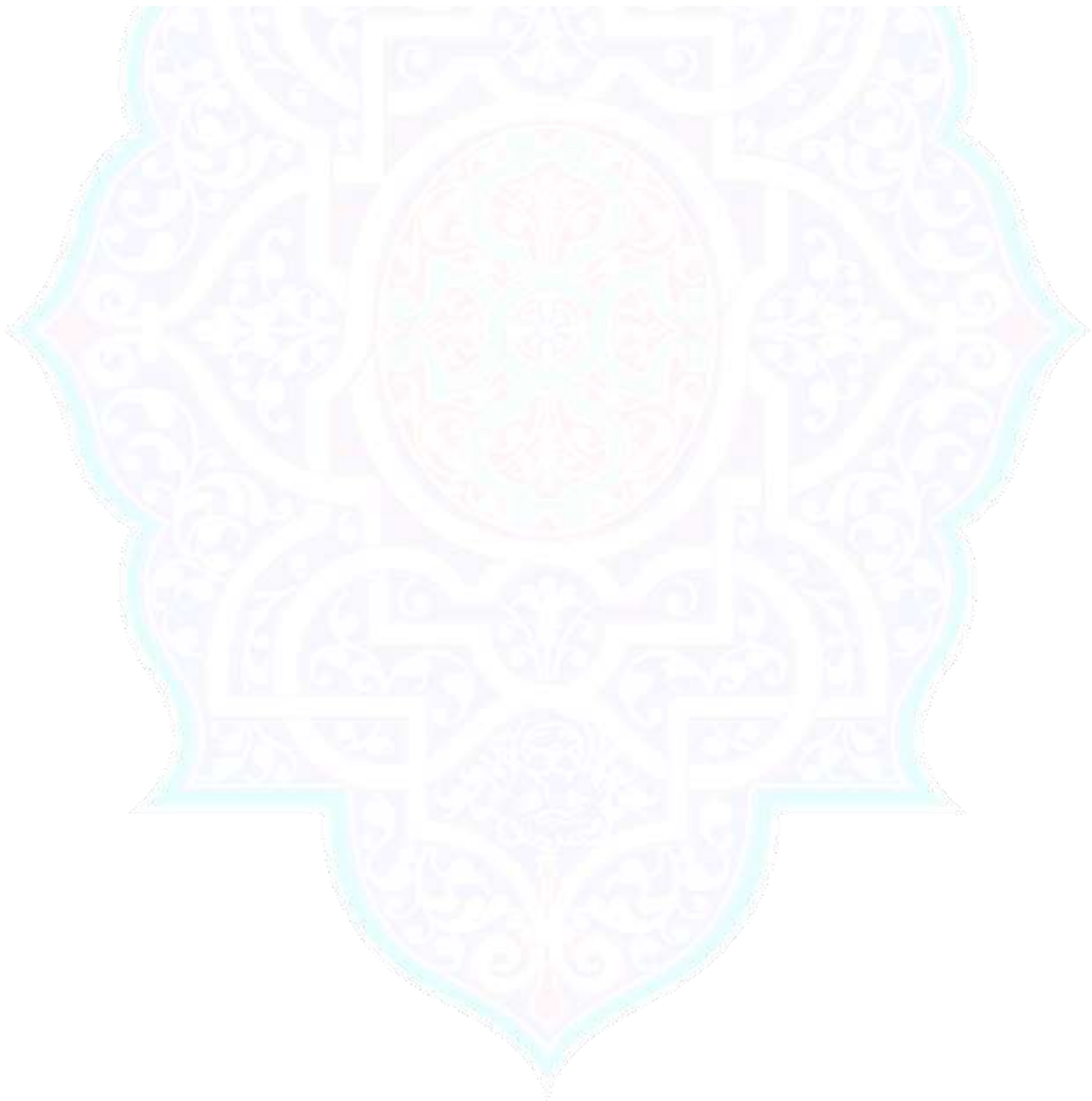
ishlagan korxonalarda rivojlanish, innovatsiyalarni qo'llash va xodimlar motivatsiyasi yuqori bo'lsa, HR boshqaruvi yaxshi yo'lga qo'yilmagan korxonalarda ish samaradorligi past, innovatsiyalarni joriy qilish sekin, va xodimlar ishdan qoniqish darajasi past bo'ladi. Yaxshi HR boshqaruvi korxonaning kelajakdagi muvaffaqiyatiga va raqobatbardoshligiga katta hissa qo'shadi, chunki u xodimlarni o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishga undaydi. Shu bilan birga, yomon HR boshqaruvi korxonada rivojlanishini to'xtatadi, innovatsion g'oyalarning amaliyotga tatbiq qilinishiga to'sqinlik qiladi va korxonaning bozorda o'z o'rnini mustahkamlashiga zarar yetkazadi. Umuman olganda, inson resurslarini boshqarishning samarali bo'lishi korxonada ichidagi jarayonlarni yaxshilaydi, xodimlarni motivatsiyalaydi va innovatsion jarayonlarni qo'llab-quvvatlaydi. Aksincha, HR boshqaruvi sust bo'lgan korxonalarda bu jarayonlar oqsaydi va korxonaning raqobatbardoshligi pasayadi. Shu sababli, O'zbekistonda tadbirkorlik va innovatsiyalarni rag'batlantirish uchun HR boshqaruvi alohida e'tiborga olinishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda tadbirkorlik va innovatsiyalarni rag'batlantirishda inson resurslarini boshqarish (HR) korxonalar uchun muhim omildir. Samarali HR boshqaruvi xodimlarning motivatsiyasini oshirib, ularning ijodiy salohiyatini to'liq namoyon qilishga yordam beradi. Bu esa korxonalarda innovatsion jarayonlarning tezlashishiga va mahsuldorlikning oshishiga olib keladi. Xodimlar malaka oshirish imkoniyatlariga ega bo'lgan joyda yangiliklarga tayyor va samarali ishlaydi. HR tizimi yaxshi ishlamagan korxonalarda esa, innovatsion g'oyalar joriy qilinmay qoladi va rivojlanish sust bo'ladi. HR boshqaruvi nafaqat xodimlarni boshqarish, balki ularni rivojlantirish va motivatsiyalashni ham o'z ichiga oladi. Xodimlarning kasbiy o'sishiga e'tibor qaratilgan joyda korxonada yanada barqaror rivojlanadi. Shu sababli, O'zbekistonda tadbirkorlik va innovatsiyalarni rivojlantirish uchun zamonaviy HR yondashuvlarini joriy qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu korxonalarining raqobatbardoshligini oshirib, iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi. Inson resurslarini samarali boshqarish mamlakatdagi kichik va o'rta biznes sub'ektlarining innovatsion rivojlanishi uchun kalitdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ulmasov, R. (2020). Inson resurslarini boshqarishning zamonaviy usullari. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi nashriyoti.
2. Karimova, S. (2019). Tadbirkorlik va innovatsiyalarni rag'batlantirishda kadrlar salohiyati. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti.
3. Smith, J. (2018). Human Resource Management in Developing Economies. New York: Springer.
4. Alimov, B. (2021). O'zbekistonda kichik va o'rta biznesning rivojlanish muammolari. Toshkent: Iqtisodiyot va innovatsiyalar ilmiy jurnali.

5. Jackson, S. E., & Schuler, R. S. (2017). *Managing Human Resources*. New York: Cengage Learning.
6. Rajabov, N. (2020). *O‘zbekistonda tadbirkorlikni rivojlantirishning zamonaviy yo‘nalishlari*. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti.
7. Thompson, P., & McHugh, D. (2019). *Work Organisations: A Critical Approach*. London: Palgrave.
8. Qodirov, M. (2018). *Innovatsiyalar va inson resurslarini rivojlantirish strategiyasi*. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi.
9. Ulug‘bekova, Z. (2021). *O‘zbekistonda innovatsion tadbirkorlikning rivojlanishi va uning iqtisodiyotga ta’siri*. Toshkent: Iqtisodiy Tadqiqotlar Instituti.
10. Noe, R. A., Hollenbeck, J. R., Gerhart, B., & Wright, P. M. (2021). *Fundamentals of Human Resource Management*. New York: McGraw-Hill Education.

XORAZM POLVONLARI

Bobojonova Yoqutjon Ravshanbek qizi

Urganch davlat universiteti

Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar fakulteti

Tarix yo'nalishi 2-bosqich talabasi

e-mail: yoqutjonbobojonova9@gmail.com

tel: +998886061008

Ilmiy rahbar: Urganch davlat universiteti dotsenti

Sh. Nurullayeva

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Xorazmning milliy sporti va polvonlik an'analarining shakllanishi va rivojlanishiga bag'ishlangan. Unda polvonlikning xalq hayotidagi o'rni, kurash an'analari va mashhur polvonlar faoliyati yoritiladi. Shuningdek, polvonlik san'atining tarixiy ildizlari va uning zamonaviy sport shakllariga ta'siri haqida so'z yuritiladi. Maqolada Xorazmning boy sport merosi, xalq o'yinlari va jismoniy tarbiyaning ahamiyati qamrab olingan, shuningdek, sport tarixchilari, jismoniy tarbiya o'qituvchilari va o'zbek milliy merosi bilan qiziquvchi keng kitobxonlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *polvonlik an'anasi, Xorazm sport tarixi, milliy kurash, jismoniy tarbiya va sport, xalq o'yinlari, mashhur polvonlar, O'zbekiston sport madaniyati, milliy meros va qadriyatlar*

Abstract: *This article is devoted to the formation and development of national sports and wrestling traditions in Khorezm. The role of wrestling in the life of the Khorezmian, traditions of wrestling and activities of famous wrestlers are covered in it. It give's insights about the historical roots of the art of wrestling and its influence on modern forms of the sports. It serves as an important resource for a wide readership interested in Uzbek national heritage in sports.*

Key words: *tradition of wrestling, sports history of Khorezm, national wrestling, physical education and sports, folk games, famous wrestlers, sports culture in Uzbekistan, national heritage and values*

Kirish. Xorazm o'lkalari o'zining boy madaniy merosi va sport an'analari bilan tanilgan. Ushbu hudud, qadimdan yirik savdo va madaniyat markazi sifatida rivojlanib kelgan bo'lib, bu yerda juda ko'p milliy o'yinlar va sport turlari shakllangan. Polvonlik an'anasi esa, o'ziga xosligi va tarixiy ahamiyati bilan Xorazmning milliy identikigining muhim qismiga aylangan. Polvonlar nafaqat jismonan baquvvat, balki o'zining mardligi va jasurligi bilan ham el orasida hurmat qozongan. Ularning faoliyati

va kurash san'ati xalqning ruhiyatini ifodalaydi, jamoatchilik orasida o'ziga xos qiyofani yaratadi.

Ushbu maqolada Xorazmning sport tarixi, milliy kurash an'analari va jismoniy tarbiya hamda sportning jamiyat hayotidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, xalq o'yinlari va mashhur polvonlarning hayoti o'rganilib, ularning O'zbekiston sport madaniyatidagi o'rni ham ko'rib chiqiladi. Polvonlik san'atining tarixiy ildizlari va zamonaviy sport shakllariga ta'siri ham maqolada e'tiborga olinadi. Bu maqola sport tarixchilari, jismoniy tarbiya o'qituvchilari va o'zbek milliy merosi bilan qiziquvchi keng kitobxonlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Polvonlik an'anasi Xorazmda chuqur tarixiy ildizlarga ega. Bu hududda xalq o'yinlari va kurash ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, ularning asosiy maqsadi jismoniy tarbiyani rivojlantirish, yosh avlodni baquvvat va jasur qilib tarbiyalashga qaratilgan¹. Milliy kurash O'zbekiston sport madaniyatida o'ziga xos o'rin tutadi, ayniqsa, Xorazmda u sportning eng qadrlanadigan turlaridan biridir. Kurash xalqqa nafaqat kuch sinash, balki mardlik va do'stlikning ramzi sifatida xizmat qiladi.

Xorazm polvonlari orasida mashhur bo'lgan shaxslar ko'plab tarixiy manbalarda qayd etilgan. Ular xalq orasida ehtirom bilan tilga olinib, yirik sport musobaqalarida qatnashib, o'zining kuch va mahoratini namoyon etgan. Polvonlarning jismoniy tarbiya va sport rivojiga qo'shgan hissasi ulkan bo'lib, ular orqali milliy sport turlarining rivoji va saqlanib qolishi ta'minlangan. Xalq o'yinlari esa, polvonlar tayyorgarligida muhim o'rin tutib, ular orqali jismoniy kuch va chaqqonlikni oshirish mumkin bo'lgan.

Milliy meros va qadriyatlar doirasida polvonlik nafaqat sport, balki ma'naviyatni tarbiyalash vositasi sifatida ham ahamiyatli. Har bir polvon, kurash maydoniga chiqishdan avval, o'z ichki kuchini, madaniyatini va qadriyatlarini namoyon qiladi. Shu orqali kurash faqat kuch sinash emas, balki ma'naviy yuksalishni ham ko'zda tutadi.

Kurash — sport turi, belgilangan qoidaga muvofiq ikki sportchining yakkama-yakka olishuvi. Kurashish san'ati ko'p xalqlarda qadim zamon- lardan buyon ma'lum. Kurash ayniqsa Yunonistonda keng tarqalib, qadimgi olimpiada musobaqalaridan doimiy o'rin olib kelgan. Milliy kurashning xilma-xil ko'rinishlari Gretsiya, Italiya, Yaponiya, Turkiya, Eron, Afg'oniston, Rossiya, O'zbekiston, Gruzziya, Armaniston, Ozar-bayjon, Qozog'iston va boshqa mamlakatlarda mavjud. 1912-yil Xalqaro havaskorlar kurash federatsiyasi (FILA) tuzildi (hozir unga 144 mamlakat, O'zbekiston 1993 yildan a'zo). Xalqaro maydonda sport kurashining yunon- rum kurashi, erkin kurash, dzyudo, sambo va boshqa turlari keng tarqalgan. Keyingi

¹ Karimov.I. " O'zbek xalq sport turlari va ularning rivojlanishi". O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi – Toshkent. 2010. B. 45-47.

yillarda o'zbek kurashi ham alohida kurash turi sifatida dunyo miqyosida tan olina boshlandi. Kurash. insonni kuchli, epchil, chidamli va irodali qilib tarbiyalash vositalaridan biri hisoblanadi². Shifokorlar nazorati ostida 12 yoshdan kurash bilan shug'ullanishga ruxsat etiladi. Kurash azaldan o'zbek turmush tarzining uzviy qismi bo'lganligini arxeologik topilmalar, tarixiy qo'lyozmalar tasdiqlaydi. Qadimgi Baqtriya (O'zbekiston janubi.) hududidan topilgan jez davriga oid silindrsimon sopol idishda ikki polvon va ulardan biri ikkinchisini chalayotgani tasvirlangan. Shu davrga mansub boshqa arxeologik topilmada esa polvonlarning kurash usullarini namoyish qilayotgani aks ettirilgan³. Bu noyob topilmalar miloddan 1,5 ming yil ilgari ham kurash ajdodlarimiz turmush tarzining bir qismi bo'lganidan dalolat beradi. Yunon yozuvchisi Klavdiy Elian va boshqalar tarixiy shaxslarning yozishicha, shu hududda umr kechirgan sak qabilasi qizlari o'zlariga kuyovni yigitlar bilan kurashib tanlaganlar. Keyinchalik qizlar kuyovni shart qo'yish yo'li bilan aniqlashgan va bu shartda kurash musobaqasi bo'lgan. Bunga o'zbek xalq qahramonlik dostoni — “Alpomish”dagi Barchinoy shartlarini misol qilib ko'rsatish mumkin. Ibn Sino “Tib qonunlari” asarida yozgan: “...kurashning turlaridan biri bu ikki kurashuvchining biri o'z raqibining belbog'idan ushlab o'ziga tortishi bilam boshlanadi, shu bilan birga o'z raqibidan qutulishning chorasini qiladi...”. Bu ta'rif zamonaviy kurash qoidalariga yaqindir. Shuningdek, Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'otit turk”, Alisher Navoiyning “Hamsa”, “Holoti Pahlavon Muhammad”, Zayniddin Vosifiyning “Badoe'ul-vaqoe'”, Husayn Voiz Koshifiyning “Futuvvatnomai sultoniyy”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida kurash haqida qimmatli ma'lumotlar bor⁴. Kurash xalq o'rtasida keng ommalashgan. O'z davrida Pahlavon Mahmud, Markaziy Osiyo kurashchilari piri sanalgan. O'zbek xalq yakka kurashining belbog'li kurash deb nomlangan turi ham bor. U haqda ham tarixiy qo'lyozmalardan va miniatyura san'ati namunalaridan ham bilish mumkin. Mesopotamiya hududidan topilgan haykalchada belbog'li kurash usulida musobaqalashayotgan polvonlar tasvirlangan. Xitoyning qadimgi “Tan-shu” qo'lyozmasida Farg'ova vodiysida to'ylar, sayllar kurash musobaqalarisiz o'tmasligi yozilgan. Ahmad polvon, Xo'ja polvon va shu kabilar kurashning ushbu turida shuhrat qozonishgan.

Xulosa. Xorazmning sport tarixi va polvonlik an'anasi O'zbekiston milliy merosining muhim bir qismi hisoblanadi. Polvonlar nafaqat jismoniy kuchga ega bo'lib, balki ularning o'ziga xos fazilatlarini orqali xalqning madaniyati va qadriyatlarini namoyon etishgan. Milliy kurash va xalq o'yinlari jamiyatda muhim rol o'ynab, jismoniy tarbiya va sportni keng yoyilishiga xizmat qilgan. Polvonlik san'ati o'zining

² Bozorov.Sh. “Xorazm sport tarixi va polvonlik an'analari”. Xorazm universiteti nashriyoti – Urganch 2015. B- 12-15.

³ 3. Naimov. A. “O'zbek kurashi va uning sport madaniyatidagi o'rni”. Toshkent. Adabiyot va sport. 2019. B –23-28.

chuqur tarixiy ildizlari va kelajak avlodlarga yetkazilishi lozim bo'lgan an'analari bilan qadrlanadi.

Bugungi kunda bu an'analarni saqlab qolish va kelajak avlodga etkazish juda muhim vazifa hisoblanadi. O'zbekistonning boy sport merosi, jismoniy tarbiyaning ahamiyati va polvonlik an'analari kelajakda yosh avlodni tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Polvonlarning urf-odatlari, qiyinchiliklarni yengib o'tish va jamoatchilik o'rtasida do'stlik, hamjihatlik ruhini tarbiyalashda xizmat qiladi. Shuning uchun, milliy meros va qadriyatlarni saqlab qolish uchun har birimiz mas'uliyatli bo'lishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov.I. “O'zbek xalq sport turlari va ularning rivojlanishi”. Toshkent. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
2. Bozorov.Sh. “Xorazm sport tarixi va polvonlik an'analari”. Urganch. Xorazm universiteti nashriyoti.
3. Naimov. A. “O'zbek kurashi va uning sport madaniyatidagi o'rni”. Toshkent. Adabiyot va sport.
4. N. Djalilova. “Jismoniy tarbiya va sport tarixi” Toshkent. O'qituvchi.

NA DOXYANNING “SASSIZ SAMRYONG” ASARINING INSON RUHIYATIGA TA’SIRI.

Dilafroz Sobirova

*Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Koreys tili lingvistikasi
1 -kurs magistratura talabasi,*

Annotatsiya: Koreys badiiy adabiyoti, koreys badiiy asarlari insonlarga juda kuchli ta’sir ko’rsata oladigan ilohiy bir kuchdir. U inson his-tuyg’ularini va ongini tarbiyalashda ulkan ro’l o’ynaydi. Insonni o’ylashga, fikrlashga va kechayotgan voqealarni tahlil qilishga chorlaydi. Ushbu maqolada koreys badiiy asarlarining inson hayotidagi o’rni va ahamiyati bilan birgalikda Na Doxyanning “Sassiz Samryong” asaridagi ruhiyat chizgilari yoritilgan.

Tayanch so’z va iboralar: “Sassiz Samryong”, “hurmat qulflari”, Ustoz O, ruhiy holat, insoniy tuyg’u, tashqi omil, pessemistik va optimistik kayfiyat

Аннотация: Корейская литература, корейские произведения искусства – это божественная сила, способная оказывать сильное влияние на людей. Он играет важную роль в воспитании человеческих эмоций и ума. Он приглашает человека думать, думать и анализировать происходящее. В данной статье, наряду с ролью и значением корейских произведений искусства в жизни человека, выделены психологические особенности произведения На Дохьян «Глухой Самрионги».

Опорные слова и выражения: «Глухой Самрионги» «замки уважения», Учитель O, душевное состояние, человеческое самочувствие, внешний фактор, пессимистический и оптимистический настрой

Abstract: Korean literature, Korean works of art are a divine force that can have a strong influence on people. It plays an important role in the education of human emotions and mind. It invites a person to think, to think and to analyze the happenings. In this article, along with the role and importance of Korean works of art in human life, the psychological features of Na Dohyang’s work “The deaf Samryongi” are highlighted.

Keywords and expressions: “The deaf Samryongi”, “locks of respect”, Teacher O, state of mind, human feeling, external factor, pessimistic and optimistic mood

KIRISH.

Koreys badiiy adabiyoti bitmas-tuganmas g’oyalar manbaya hisoblanadi. O’zi aks ettirgan g’oyalar bilan kishilar qalbiga, ruhiga kuchli ta’sir o’tkazib, ularda yangi-yangi qarashlar, fikrlar tug’ilishiga, ularning ma’naviy jihatdan boyishiga, ongining

o‘shiga xizmat qiladi. Inson ruhiyati tasvirlanar ekan, uni shakllantiruvchi, yuzaga chiqaruvchi asosiy vosita jamiyat, ijtimoiy muhit ekanligi ma’lumdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Inson ruhiyati va ma’naviyatiga ta’sir etuvchi, ularni o‘yga soluvchi, kerak bo‘lsa qahriga yoki mehriga sazovor qiluvchi asarlar koreys adabiyotida bitmas tunganmasdir. Dunyodagi mavjudotlar orasida odamzotning alohida o‘rni borligi bejiz emas. Chunki, buyuk Yaratgan tomonidan inson ruh va hissiyot bilan ne’matlangan. Shu sababli biz qolgan tirik jondan farq qilamiz. Xursandchilik, xafagarchilik, pessimistik yoki optimistik kayfiyatlar inson ruhiyatiga xos bo‘lgan hodisalar sanaladi. Ammo ularga ta’sir qiluvchi tashqi omillar sabab bu ruhiyat ijobiy yoki salbiy tomonga o‘zgarib turadi. Albatta, bu sabablar qatorida badiiyat alohida o‘rin egallaydi. So‘z kuchi shu qadar buyukki, u hatto jar yoqasida turgan odamni — hayotga qaytara oladi. Tom ma’noda bunday kuchga ega asarlar chiqish adabiyotida ham, botish vakillari ijodida ham talaygina. Ammo ularning orasida alohida uslubi va juda ham jo‘n voqealar asosiga chuqur ma’no singdirilganligi bilan ajralib turuvchi, shuningdek, har bir insonni bosayotgan qadamini o‘ylantirib qo‘yadigan, inson ruhiyatini sabrga chorlaydigan asarlardan biri – Na Doxyanning “Sassiz Samryong” asari hisoblanadi. Ushbu asarni o‘qish orqali kitobxonning, hayotga bo‘lgan qarashi o‘zgaradi. Muhabbat, mag‘lubiyat, qat’iyat, ishonch, g‘alaba, mehnat, hissiyot, harakat, tajriba kabi tushunchalarni qaytadan kashf qiladi. Kitobxon asarni o‘qish jarayonida qahramonlar bilan birga yashaydi. Kulsa kuladi, qayg‘uga botganda ular bilan qo‘shilib yig‘laydi. Bevosita asardagi qahramon bilan qalban yaqinlashadi, ruhan eziladi. Asardagi qahramonlarning holatiga diqqat qaratiladigan bo‘lsa, kitobxon qalbida bir tug‘yon jo‘sh uradi, qalbi larzaga keladi, ana shu qahramonlar holatida o‘zini bir zum his qila oladi. Asar qahramonlarini gavdalantirishda yozuvchi bir necha bosqichlarni bosib o‘tadi. Ichki kechinma, hayotiy bog‘liqlik, asarning uzoq vaqt yashashi va kitobxon ichki olamga singib ketishini ta’minlaydi, bu bosqichlar esa real voqealikga asoslangan bo‘lishi yoki voqealikga yo‘nalgan bo‘lishi mumkin. Bu ikki farqni esa kitobxonning o‘zi farqlay olishi darkordir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

“...ushbu bahaybat sherga qafasdan chiqishga ruxsat yo‘q, qafas eshiklari Ustoz Oga nisbatan “hurmat qulflari” bilan mahkam berkitilgan.”¹ - qisqagina jumla, ammo keng ma’noni taqazo etadi. O‘zbek xalq yozuvchisi Abdulla Qahhor: “Asar shunday bo‘lsinki, bir so‘zi olib tashlansa, kitobxon tushunib yetmaydigan darajaga kelib qolsin”² degan edilar, ya’ni “hurmat qulflari” so‘zining zamirida butun bir kuch yashiringan. Ushbu jumla kitobxonning ruhiyatiga ta’sir qiladigan jumla bo‘lib,

¹ Umida Saydazimova. Zamonaviy koreys nasri antalogiyasi. Istiqlol, Toshkent, 2014. -150 b.

² Said Ahmad. Yo‘qotganlarim va Topganlarim. Sharq. 1999. -91 b.

o‘zidan kichkina bola kurakda turmaydigan harakatlar bilan nafsoniyatga tegsa, buni ko‘rib turib hech kim tanbeh bermasa - kitobxon o‘zini koyishni boshlaydi, “nega urmaysan, ta‘zirini berib qo‘y” degan ichki kechinmalar o‘tadi va o‘yga to‘ldiradi. “Nega yozuvchi qahramonni bunday tasvirlagan?”, “Bizga nimani ko‘rsatib bermoqchi bo‘lgan ekan?” deb hech kim bilmaydigan savollar bilan kitobxon o‘zini qiynashni boshlaydi. Agarda kitobxon shunday savollar bilan o‘zini ko‘mib tashladimi, demak yozuvchi o‘z maqsadiga, ya‘ni inson ruhiyatiga kirib bora olgan hisoblanadi. Asar insonning mehrini qozonmas, g‘azabini ko‘rsatmas va o‘ylantirmas ekan, bu asar emas - oddiy maqola yoki ilmiy jurnal sifatida baholanadi. Kitobxonni o‘ylanishga, harakat qilishga undashi uchun yozuvchilar o‘z asarlari orqali inson ruhiyatiga kirib boradilar.

Muallif davrning dolzarb ijtimoiy muammolar talqini bilan parallel holda qahramonlar ichki kechinmalaridagi nafis jarayonlarni betakror tasvirlar orqali ifoda etgan. “...u kichik bekani bag‘riga bosgancha ko‘tarilib borar ekan, ilk bor, o‘zining ham qolganlar kabi inson degan muqaddas zot toifasiga kirishini his etdi. Uning bor dardlari o‘zi bilan birga yonib ketayotgandek, Samryong kichik bekani o‘z tizzalariga qo‘ygancha, yuzidagi kulgich mayin jilmayib jon berdi”³. Kitobxon mana shu satrlardan ham qahramonning ichki dunyosini, qahramon tilini, ruhiy holatini anglab olsa va o‘ziga zarur xulosalarni chiqarsa ajab emas. Zero, Elif Shafaqda bir jumla bor: “Yo‘lingda uchraydigan to‘siqlarga qarshilik qilma. Hayot o‘z o‘zanida oqishiga qo‘yib ber. Hayoting o‘zgarib ketsa, bundan diling vayron bo‘lmasin. O‘tmish kelajakdan yaxshiligini qayoqdan bilasan?”²

“Garchi tabiat Samryongga nutq ato etmagan bo‘lsa-da sezgi a‘zolari soppa-sog‘ edi. Oyoqlari kuyib qolgan paytlarda, o‘zini shu ko‘yga solgan kichik xo‘jayinni tutib olib savalagisi kelardi, biroq buning barini o‘zini soqovligi tufayli deb bilgan ko‘ngil ich-ichidan boy va zakovatli xo‘jayinining arzanda o‘g‘lini emas, uni shu holicha tashlagan bu yorug‘ olamni la‘natlardi.”⁵ Yaratuvchi nutq ato etmagan bo‘lsada, qolgan sezgi organlari joyda bo‘lishi, his qila olishi, fikrlay olishi bilan o‘ziga jalb qiluvchi bu obraz asarda poklik va sadoqat ramzida ifodalangan. “Oddiy qulku, bunday hislatlar nega kerak?” deyish mumkin, ammo u faqatgina Ustoz O uchun qul, qolganlar uchun esa oddiy odamdir. Ustoz Oning hurmati uchun o‘g‘lini harhashalariga chidaydigan, mahalla bolalarining qiliqlariga qulligi uchun emas, hurmat va sadoqati uchungina chidab keluvchi metin-qalbli qahramon gavdalantirilgan. Balki meyoridan ko‘p sadoqat ham zarardir, ammo o‘sha davr uchun oddiy hol edi. Samryong faqatgina yorug‘ olamni la‘natlashi mumkin edi, chunki “xo‘jayin” yorug‘ olamdan ustun deya bod bod ta‘kidlangan bu dunyoda Samryong eshigi ochilmagan qulf kabi osilib turardi. G‘alayon qila olmas, dodini ayta olmas,

³ Umida Saydazimova. Zamonaviy koreys nasri antalogiyasi. “Istiqlol”, Toshkent, 2014. -160 b.

⁴ Elif Shafaq. Ishqqa oid 40 qoida. G‘afur G‘ulom. 2021. -41 b.

⁵ Umida Saydazimova. Zamonaviy koreys nasri antalogiyasi. “Istiqlol”, Toshkent, 2014. -149 b.

faqatgina ichki ovozi bilan yaxshi kunlar kelishiga, qulf eshigini kimdir ochishini kutib yashovchi oddiy sassiz Samryong edi.

XULOSA.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, koreys badiiy adabiyotining inson hayoti va ruhiyatiga ta’siri yuqori. Inson ardoqlab keladigan eng noyob hislar - insonparvarlik, adolat, shafqat, o‘zaro hamjihatlik, do‘stlik, mehr va muruvvat, sevgi-muhabbat singari o‘lmas insoniy tuyg‘ular kishi ongida, shuurida, ruhiyatida mujassamlashadi va bu hislar adabiyotga oshno insonlar qalbiga ko‘chib o‘tadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Said Ahmad. Yo‘qotganlarim va topganlarim. Sharq. 1999.
2. Elif Shafaq. Ishqqa oid 40 qoida. G‘afur G‘ulom. 2021.
3. Umida Saydazimova. Zamonaviy koreys nasri antologiyasi. “Istiqlol”, Toshkent, 2014.

TILIMIZNING O'RNINI INGLIZ TILI EGALLAYOTGANI.

Gulnoza Jumayeva Mahmudovna

Navoiy shahri A.Navoiy nomidagi

IDUM Ona tili va adabiyot 998 94 725 24 87

Men Gulnoza Jumayeva Mahmudovna Navoiy shahri A.Navoiy nomidagi IDUMda ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi sifatida faoliyat yuritaman. Ona tilidan 10-sinflarga dars beraman. Tanlov sinf ammo, o'quvchilar o'z tilidan ko'ra ingliz tilini muhim deb o'yladi, shu narsa meni ona tilimiz kelajagi haqida qayg'urishimga sabab bo'lmoqda.

Annotatsiya: Ushbu maqolada, ingliz tilining O'zbekistondagi o'rnini, uning o'zbek tiliga ta'siri va bu jarayonning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, tilimizning saqlanishi va rivojlanishi uchun qanday choralar ko'rish zarurligi haqida fikr yuritiladi. O'zbek tilining o'rnini ingliz tili egallayotgani haqida chuqurroq tahlil qilish, bu jarayonning ijobiy va salbiy tomonlarini ko'rsatish, shuningdek, tilimizni saqlab qolish va rivojlantirish uchun zarur bo'lgan strategiyalarni belgilash muhimdir.

Kalit so'zlar: ingliz tili, zamonaviy kommunikatsiya vositalari, xalqaro aloqalar, biznes, ta'lim jarayoni, o'zbek tili.

O'zbekiston, o'zining boy madaniyati, tarixiy merosi va o'ziga xos an'analari bilan tanilgan bir mamlakat sifatida, til masalasi doimo muhim ahamiyatga ega bo'lgan. O'zbek tili, mamlakatimizning davlat tili sifatida, xalqimizning milliy kimligini, an'analarini va qadriyatlarini ifodalaydi. Biroq, so'nggi yillarda ingliz tilining global miqyosda keng tarqalishi va uning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalaridagi ta'siri O'zbekistonda ham sezilarli darajada o'z aksini topmoqda. Ingliz tili, zamonaviy kommunikatsiya va texnologiyalar asrida, xalqaro aloqalar va biznesda muhim rol o'ynaydi. O'zbekistonning global iqtisodiyotga integratsiyasi, ta'lim tizimidagi o'zgarishlar va yosh avlodning chet tillarini o'rganishga bo'lgan qiziqishi ingliz tilining o'rnini yanada mustahkamladi. Bu jarayon, o'z navbatida, o'zbek tilining ahamiyatini kamaytirishi yoki uning o'rnini bosishi mumkinmi, degan savollarni tug'dirmoqda. Yoshlar orasida ingliz tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortishi, ko'plab ta'lim muassasalarida ingliz tilining o'qitilishi, shuningdek, internet va ijtimoiy tarmoqlarda ingliz tilidagi kontentning ko'payishi, bu tilning O'zbekistondagi o'rnini yanada mustahkamladi. Bunday holat, o'zbek tilining o'ziga xosligini saqlab qolish va rivojlantirish masalasini dolzarb qiladi. Shu bilan birga, ingliz tilining o'zbek tiliga ta'siri, nafaqat til masalasida, balki madaniyat, identitet va milliy qadriyatlarimizga ham ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekistonning yosh avlodi ingliz tilini o'rganish orqali

global madaniyatga kirib borayotgan bo'lsa, bu jarayon o'zbek tilining kelajagi va uning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida o'ylashni talab etadi

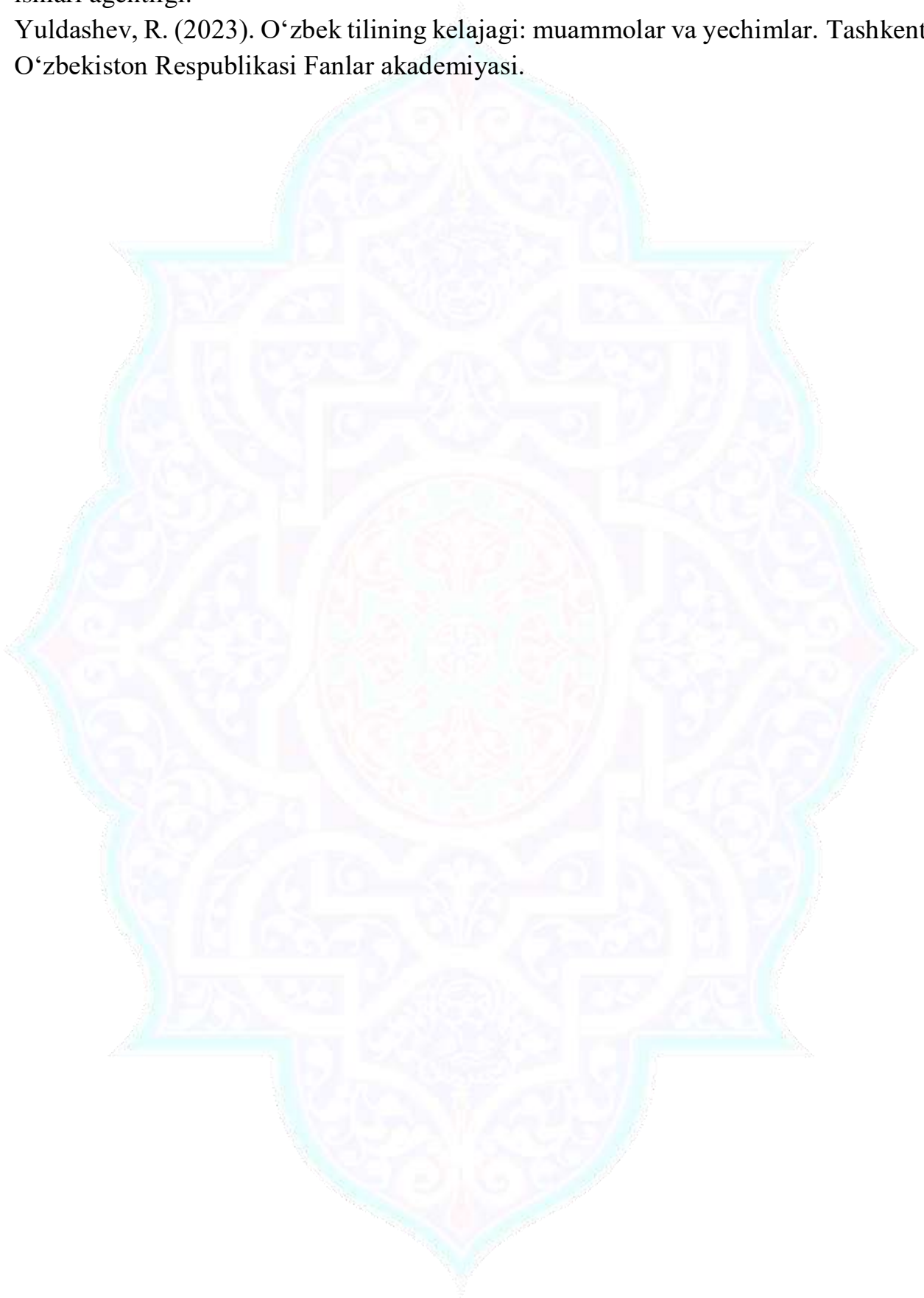
Ingliz tili, zamonaviy kommunikatsiya va texnologiyalar asrida, xalqaro aloqalar va biznesda muhim rol o'ynaydi. O'zbekistonning global iqtisodiyotga integratsiyasi, ta'lim tizimidagi o'zgarishlar va yosh avlodning chet tillarini o'rganishga bo'lgan qiziqishi ingliz tilining o'rnini yanada mustahkamladi. Bugungi kunda, ko'plab ta'lim muassasalarida ingliz tili asosiy fan sifatida o'qitilmoqda, bu esa yoshlar orasida ingliz tiliga bo'lgan qiziqishni oshirmoqda. Ingliz tilining O'zbekistondagi o'rnini ortishi, o'zbek tiliga bir qator ta'sirlar ko'rsatmoqda. Birinchidan, inglizcha so'zlar va iboralar o'zbek tiliga kirib kelmoqda, bu esa o'zbek tilining leksikasi va grammatikasiga o'zgarishlar kiritmoqda. Ikkinchidan, ingliz tilida yozilgan materiallar, kitoblar va internet resurslari o'zbek tilidagi kontentga nisbatan ko'proq qiziqish uyg'otmoqda. Bu jarayon, o'zbek tilining ahamiyatini kamaytirishi yoki uning o'rnini bosishi mumkin. Ingliz tilining tarqalishi, nafaqat til masalasida, balki madaniyat va identitetga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Yoshlar ingliz tilini o'rganish orqali global madaniyatga kirib borayotgan bo'lsa, bu jarayon o'zbek tilining kelajagi va uning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida o'ylashni talab etadi. O'zbek tilining o'ziga xosligini saqlab qolish va rivojlantirish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda. O'zbek tilining o'rnini ingliz tili egallayotgani haqida o'ylash, bu jarayonning ijobiy va salbiy tomonlarini ko'rsatish, shuningdek, tilimizni saqlab qolish va rivojlantirish uchun zarur bo'lgan strategiyalarni belgilash muhimdir. O'zbekiston hukumati va ta'lim muassasalari, o'zbek tilini rivojlantirish va uning ahamiyatini oshirish uchun bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirishlari zarur. Bular qatorida, o'zbek tilida ilmiy va badiiy asarlarni ko'paytirish, o'zbek tilida internet resurslarini rivojlantirish va yoshlarni o'zbek tilida fikr yuritishga rag'batlantirish muhimdir. Shuningdek, o'zbek tilining o'ziga xosligini saqlab qolish uchun madaniy tadbirlar, festival va musobaqalarni o'tkazish ham foydali bo'ladi.

Xulosa: Ingliz tilining O'zbekistondagi o'rnini ortishi, o'zbek tilining kelajagi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayon, o'zbek tilining ahamiyatini kamaytirishi yoki uning o'rnini bosishi mumkin, shuning uchun tilimizni saqlab qolish va rivojlantirish uchun zarur choralarni ko'rish muhimdir. O'zbek tili, xalqimizning milliy kimligini ifodalovchi muhim vosita sifatida, kelajakda ham o'z o'rnini saqlab qolishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduqodirov, A. (2020). O'zbek tilining rivojlanishi va ingliz tilining ta'siri. Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.
2. Karimov, I. (2019). Globalizatsiya va til masalalari. Tashkent: Fan va texnologiya.
3. Murodov, B. (2021). Ingliz tili va o'zbek tili: o'zaro ta'sir. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi.

4. Tashkent, S. (2022). Yoshlar va chet tillari: ingliz tilining o‘rni. Tashkent: Yoshlar ishlari agentligi.
5. Yuldashev, R. (2023). O‘zbek tilining kelajagi: muammolar va yechimlar. Tashkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi.

MATEMATIKAVIY SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISHDA DIRIXLE PRINSIPI VA UNING TADBIQLARI

Saodatov Samandar Abdurasul o'g'li

*ADPI Akademik litseyi
matematika o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mamlakatimizda matematika fanlari bo'yicha ta'lim sifatini yaxshilash, ilmiy-tadqiqotlarning natijadorligi va amaliy ahamiyatini oshirishning maqsadli dasturi amalga joriy qilindi. Mazkur dasturning maqsadi O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, Fanlar akademiyasi va Innovatsion rivojlanish vazirligining har bir tumanda (shaharda) matematika fanini chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashtirilgan maktablarni bosqichma-bosqich tashkil etishga hamda iqtidorli yoshlarni rivojlantirish, ularning matematikaviy savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Shu sababli ushbu maqolada matematikani o'qitish jarayonida talabalarda matematikaviy savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirishda Dirixle prinsipi va uning arifmetika, sonlar nazariyasi, geometriya hamda kombinatorika masalalarini yechishdagi tadbirlari misollar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: matematika, kompetensiya, kombinatorika, masala, element, o'rinlashtirish, o'rin almashtirish, gruppalash, son, daraja, formula, qobiliyat.

Annation. In our country, a targeted program was introduced to improve the quality of education in the Mathematical Sciences, increase the productivity and practical significance of research. The purpose of this program is to gradually organize specialized schools for deepening mathematics education in each district (city) of the Ministry of Public Education, Academy of Sciences and Ministry of innovative development of the Republic of Uzbekistan, and to develop talented youth and develop their mathematical literacy competencies. This article therefore covers the principle of Dirixle in the development of competencies in mathematical literacy in students in the process of teaching mathematics and its implementation in solving problems of arithmetic, number theory, geometry and combinatorics on the basis of examples.

Key words: math, competence, combinatorics, problem, element, placement, substitution, grouping, number, degree, formula, ability.

Matematikaviy savodxonlikni rivojlantirish orqali bo'lajak kasbiy faoliyatga tayyorlash ijtimoiy-pedagogik zaruriyatdir, chunki o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi uning pedagogik faoliyati samaradorligini oshishiga xizmat qiladi.

Matematika darslari jarayonida misol va masalalarni to‘g‘ri tanlash hamda matematikaviy savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradiganlarini ajratib olish, bu professor o‘qituvchining mahoratiga bog‘liq. Ma‘lumki matematik masalalar birinchidan, fanni chuqur va puxta o‘rganish uchun xizmat qiladi, ya‘ni matematik madaniyatni tarkib toptirish, matematikani mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantirish, mustaqil bilish faoliyatini rivojlantirish hamda ularni yechish orqali o‘quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlash imkonini yaratadi [1].

Matematik masalalarni yechishda mantiqiy fikrlash metodidan (“qarama-qarshilikdan”) ko‘p foydalaniladi. Bunday masalalarni yechishda Dirixle prinsipining bir qancha tadbirlari mavjud.

Bu prinsip shuni ta’kidlaydiki, agar n elementdan olingan to‘plamni umumiy elementga ega bo‘lmagan m ta kesishmaydigan qismlarga ajratadi, bunda $n > m$, bir qismida kamida bitta element mavjud. Akslantirish tilida aytganda, agar A ga (narsalar to‘plamiga) nisbatan B ga, (yashiklar to‘plamida) ko‘proq element bo‘lsa, u holda A dan V ga teskarisidan akslantirish mavjud emas bo‘ladi.

Dirixle prinsipini boshqacha ta’rifi, agar $n+1$ ta narsani n ta joylarga joylashtirsa, unda albatta hech bo‘lmaganda bitta joyda ikkita narsa bo‘ladi.

Hazil formada “Dirixle prinsipi” shunday ko‘rinishga ega: yettita quyonni uchta katakka shunday joylashtirish kerakki, har bir katakka ikkitadan ortiq quyonni joylashtirib bo‘lmaydi.

Bu yerda biz shuni anglashimiz kerakki, quyonlar rovida har xil narsalar bo‘lishi mumkin, ya‘ni matematik ob’ektlar – raqamlar, kesimlar, jadvaldagi joylar va boshqalar. Agar qaysidir aniq masalada Dirixle prinsipini qo‘llamoqchi bo‘lsak, unda biz uni tushunib olishimiz kerak, undagi qaysilari-“kataklar”, qaysilar esa “quyonlar”. Odatda buni bajarish eng qiyin masala hisoblanadi.

Bir nechta (uch va undan ko‘proq) ob’ektlar olish talab qilinganda, umumiy prinsip qo‘llaniladi, bir nechta xossalarni qabul qilgan holda.

Agar $nk+1$ ta quyonlar n ta kataklarga joylashtirilgan bo‘lsa, u holda bitta katakka joylashtirilgan $k+1$ ta quyonlar topiladi. (n, k -natural sonlar) [2].

Umumiy Dirixle prinsipi yetarlicha aniq, agarda har bir katakda k tadan ko‘p bo‘lmagan quyonlar o‘tirganda, unda har bir katakda nk dan ko‘p bo‘lmagan quyonlar bor, bu esa quyidagi, shartga qarama qarshi. Quyidagi masalani ko‘rib chiqamiz:

1-masala. Magazinga 25 yashik uch xil navdagi olma olib kelishdi (har bir yashikda bir xil navdagi olma mavjud). Ulardan hech bo‘lmaganda 9 ta yashikda bir xil navdagi olmalar borligini isbotlab bering.

Yechish. 25 ta yashiklar-“quyonlar” ni 3 ta “katalarga” naviga qarab joylashtiramiz. Xuddi shunday $25=3 \cdot 8+1$, unda umumiy Dirixle prinsipini qo‘llaymiz ($N=3$ $k=8$) uchun va qaysidir bir “katakda” - 9 dan kam bo‘lmagan navdagi yashiklar bor.

Izoh: Shunday qilib Dirixle prinsipiga ega bo‘lib, har safar masalani yechimini topishimizga qarama qarshi usulga hojat qolmaydi va faqat “Dirixle prinsipiga asosan” deb ayta olamiz.

Turli xil arifmetik masalalarni yechishda Dirixle prinsipini qo‘llash anchagina qulaylik tug‘diradi.

2-masala. O‘rmonda milliondan ortiq archa o‘sadi. Bilamizki, har birida 600000 dan kam bo‘lmagan ninachalar bor. Shunday ikkita archa borki, ularni ninalar soni bir xil ekanligini isbotlang.

Yechish: Yonimizda million “quyonlar”-narsalar va bor yog‘i 600001 ”katak” 0 dan 600000 gacha bo‘lgan raqamlar bor. Xar bir “quyon”-archa bizning yordamizda ekiladi “katakga” raqam bilan, uning archadagi ninalar soniga teng bo‘lgan ”quyonlar” soni ko‘proq bo‘lgani bois, “katakga qaraganda”, unda har bir “katakda” hech bo‘lmaganda ikkitadan “quyon” o‘tiribdi - agar har birida bittadan ko‘p bo‘lmagan holda o‘tirganda, unda “quyonlar” - archalar soni 600001 dan kam bo‘lmasdi. Ammo, ikkita “quyon” - archalar bitta “katakda” o‘tirsas, demak ninalar soni ham bir xil.

Endi Dirixle prinsipini sonlar nazariyasida qaraylik.

Dirixle prinsipi bo‘yicha qayta tiklash: $r+1$ butun sonlar orasida shunaqa ikkita son borki, uni r ga bo‘lganda bir xilda qoldiq qoladi. p soniga qoldiqli bo‘lishda shunday har xil qoldiq uchrashi mumkin: $0.1.2.....r-1$.

Ular bu yerda “katak” rolini o‘ynaydi, o‘zi butun sonlar esa “quyonlar”, “quyonlar” soni ko‘proq bo‘lgani uchun, qoldiqlardan ko‘ra, unda hech bo‘lmaganda ikkita son bitta “katakda” o‘tiradi, ya’ni r soniga bo‘lganda bir xil qoldiq qoladi. Klassik namunalarni ko‘ramiz.

3-masala. 11 ta har xil son berilgan. Shunday ikkita son borki, ularning ayirmasi 10 ga bo‘linishini isbotlang.

Yechish: Hech bo‘lmaganda ikkita son 11 ichida bir xil qoldiq beradi 10 ga bo‘lganda (Dirixle prinsipi). Bular $A=10a+r$ va $V=10b+r$. Unda ularning ayirmasi 10 ga bo‘linadi. $A-V=10(a-b)$

4-masala. Uchta sonlar orasida ikkita son yig‘indisi juft bo‘lishi mumkinligini isbotlang.

Yechish: Hamma sonlarni ikki sinfga ajratsa bo‘ladi: juft va toq. Uchta sonni ikki sinfga ajratish mumkin emas, chunki hech qaysi sinfdan birorta ham son tushmaydi. Demak, uchta har kanday son orasida ikkita bir xil juftlik son bor. Ularning yig‘indisi juft.

Geometriya masalalari ham o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishlarini orttiradi va hayotiy tasavvurlarini kengaytirishga yordam beradi. Dirixle prinsipidan geometriya masalalarini yechishda ham o‘rinli foydalana olamiz.

5-masala. Tomoni 1 m bo‘lgan kvadratga 51 ta nuqta tashlashdi. Ulardan ixtiyoriy uchtasini tomoni 20 sm bo‘lgan kvadrat bilan yopish mumkinligini isbotlab bering.

Yechish: Kvadratimizni tomoni 20 sm bo‘lgan 25 ta kvadratchalarga ajratib olamiz. Umumiy Dirixle printsipi buyicha, kaysidir biriga, hech bo‘lmaganda, 3 ta nuqta 51 tani ichidan tushadi.

Ma‘lumki kombinatorik masalalarni yechish o‘quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirish va mantiqiy fikrlashga o‘rgatishda katta ahamiyatga ega. Bu o‘rinda o‘quvchining Dirixle prinsipini bilishi kombinatorik masalalarni yechishga juda katta imkoniyat yaratadi.

6-masala. Shashka bo‘yicha turnirning (har bir ishtirokchi bir–biri bilan faqat bir marta ko‘rishishi mumkin) istalgan vaqtida shunday 2 ta o‘yinchi topiladiki, har biri bir xil sondagi partiya o‘ynashgan.

Yechish: Agar har bir turnirda $k+1$ ta ishtirokchi bo‘lsa, unda o‘ynalgan partiyalar soni har bir ishtirokchida 0 dan k gacha o‘zgaradi. Biroq, agar hech bo‘lmaganda bitta ishtirokchi bir marta ham o‘ynamagan bo‘lsa. Demak, hech qaysi biri k partiyadan o‘ynolmaydi (ya‘ni guruhlar soni k). Agar hech bo‘lmaganda bittasi hamma k partiyadan o‘ynagan bo‘lsa, hech qaysi birida 0 bo‘lishi mumkin emas. Agar $k+1$ o‘yinchini k guruhlarga joylashtirsa, unda shunday gruppada topiladiki, ikkitadan kam bo‘lmagan o‘yinchidan iborat.

7-masala. Natural sonlar ixtiyoriy tartibda yozilgan. Har bir son uchun yig‘indisi tartib raqamiga teng bo‘lgan son topilgan. Hamma sonlar yig‘indisi har xil sonlar bilan tugashi mumkinmi?

Yechish: Yo‘q. Hech bo‘lmaganda ikkita sonning yig‘indisi bir xil son bilan tugashini isbotlaymiz.

Usul-1. Boshida joylashtirishda (har bir son tartib bilan yozilgan) hamma yig‘indi-juft. Agar raqamlar joylashuvini o‘zgartirsa yoki juft yig‘indi, yoki ikkita toq yig‘indi paydo bo‘ladi. Shunday qilib: har qanday joylashtiruvda sonlar juft va toq sonlar yig‘indi-juft, shunga ko‘ra $J+T=10$

Usul-2. Hamma yig‘indilar yig‘indisi juft, har bir son unda ikki martadan qatnashgan. Hamma yig‘indilar har xil sonlar bilan tugasin, unda oxirgi raqamlar yig‘indisi $0+1+2+\dots+9=45$ – toq. Qarama–qarshi.

Izoh: Shunday qilib, bir necha masalalarni ko‘rgandan so‘ng, shuni bilish mumkinki, Dirixle prinsipini har xil turdagi masalalarga qo‘llash mumkin ekan.

Umuman olganda o‘qituvchining ko‘p qirrali faoliyati va uning qobiliyati, ijodkor va fidoiy bo‘lishi hamda shogirdlarini barkamol insonlar qilib tarbiyalash masalasi davlat siyosati darajasidagi dolzarb masalalardan biridir. Shu sababli zamonaviy o‘qituvchilar pedagoglik kompetensiyasiga mos bo‘lishlari lozim.

Talabalarda matematikaviy savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirish orqali bo‘lajak kasbiy faoliyatga tayyorlash muammosi alohida o‘rganilmaganligini qayd etish joiz. Shu sababli, talabalarda matematikaviy savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirish orqali bo‘lajak kasbiy faoliyatga tayyorlash masalasi ijtimoiy-pedagogik hodisa sifatida chuqur tadqiq qilinishini taqoza etadi.

Adabiyotlar

1. Makhmudova D.M., Methodology for the Formation of Creative Competence of Future Teachers in the Process of Teaching Mathematics based on a Special Complex of Tasks // International Journal of Psychosocial Rehabilitation ISSN:1475-7192, Volume 24 - Issue 2, February, 2020. – P. 616-627.
2. Sh.A.Ayupov, B.B. Rixsiev, O.Sh. Qo‘chqorov /Matematika olimpiada masalalari/ I va II qism. Toshkent O‘zRFAk. “Fan nashriyoti”2004
3. N.B. Alfutova, A.V. Ustinov “Algebra i teoriya chisel” Sbornik zadach dlya matematicheskix shkol.-M.: MSNMO, 2002,-264s.
4. P.T.Abduqodirova. Talabalarda matematikaviy savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirish zaruriyati./ Ilm-fan va ta’limning rivojlanish istiqbollari. Birinchi konferensiyasi to‘plami. 3-qism. 27 aprel 2020 y. 357-361 b.
5. **P.T.Abduqodirova**, Developing student mathematical literacy.// European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences – Great Britian, 2020. Vol. 8 No. 5, 2020 Part II. ISSN 2056-5852. – P. 125-128.
6. <http://www.idpublications.org/ejrres-vol-8-no-5-2020-part-ii/>
7. P.T.Abduqodirova. Talabalarni kasbiy faoliyatga matematikaviy savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirish orqali tayyorlash.// “Ta’limga kompetensiyaviy yondashuv: muammo va yechimlar”. Respublika ilmiy-amaliy onlayn konferensiya materiallari. 2020-yil, 5-may. Andijon davlat universiteti. – V. 282-285.

СУРХОНДАРЁ ХУДУДИДАГИ ТАРИХИЙ ОБИДАЛАР.

ЗИЁДУЛЛАЕВ ЗАФАР ХУСАН УГЛИ*Термиз иктисодиёт ва сервис университети
тарих талим йуналиши 2 боскич талабаси*

Аннотация. Ушбу мақолада кўхна Сурхондарё худудидаги тарихий обидалар едгорликлари ўрганилган. Айниқса. Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси Термиздаги меъморий едгорликлар диққатини ўзига тортади

Калит сузлар: Бойсун тоғлар, Тешиктош, Мачай ғорлари, Сурхондарё вилояти, Термиз шаҳри, Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси. Муҳаммад Ҳаким Термизий.

Маълумки. Қулай иқлим шароит ва мутлақо унумдор ерлар унинг бу вилоятда қадимги одамлар томонидан жуда эрта ўзлаштириши, сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг интенсив равишда ривожланиши, шаҳар ва қишлоқларнинг юзага келиши ва юксалиши учун кенг имкониятлар яратади. Вилоятдаги қадимги одамларнинг дастлабки манзилгоҳлари турли ёввойи хайвонлар ва ёввойи ўсимликлар билан қопланган тоғ ўрмонларида, Бойсун тоғларидан оқиб тушувчи дарё этакларининг бўйларида пайдо бўлди. Уларнинг ичида энг қадимгилари сифатида ўрта ва юқори палеолит даврига мансуб (100-12 минг йил ав.) Тешиктош ва Мачай ғорлари ҳисобланади. Тешиктош ғоридан неандерталь боланинг суяклари топилган бўлиб, ушбу кашфиёт Ўрта Осиё худуди ҳозирги одамларнинг шаклланиш минтақаларидан бири бўлган деган илмий хулосага олиб келди. Кўҳитанг тоғларида аниқланган Зараутсой қоятош расмлари эса мезолит ёки неолит (12-5 минг йил ав.) даврига бориб тақалади. Зараутсойдаги унча катта бўлмаган ғор шифтлари ва деворларида 200 дан ортиқ расмлар аниқланган бўлиб, улар оҳра бўёғи ёрдамида ғор деворларида катта маҳорат билан тасвирланган. Расмларнинг асосий қисми ёввойи ҳўкизларни сеҳр-жоду йўли билан овлаш манзарасини акс эттиради. Эрализга қадар II-минг йилликнинг I-ярмида Ўзбекистон жанубида Шимолий Афғонистондан ўтrockлашган қабилалар деҳқончилик анъаналарини ўзида ифода этган Шарқ маданиятини олиб киради. Улар Кўҳитанг ва Бойсун тоғ олди худудларини ўзлаштириб, Сополитепа, Жарқўтон, Молалитепа сингари муҳим аҳоли манзилгоҳларига асос соладилар. Ушбу даврга хос хусусият сифатида оддий хом ғишт қўлланилган ва монументаль архитектура (ибодатхона, сарой) мураккаб иншоотлар ва истехкомларни қуриш, примитив усулдаги сунъий суғориш, уй хайвонларини сақлаш, ҳунармандчиликнинг ривожланиши (металл ва сопол буюмларидан фойдаланиш) ҳамда санъатнинг

пайдо бўлиши сингари тараққиёт босқичларини кўрсатиш мумкин. Ўрта Осиёда эрамизга қадар I-минг йилликнинг биринчи ярми илк темир асри ва давлат шаклидаги йирик бирлашмаларнинг юзага келиши билан характерланади. Ушбу жараён Шимолий бактрия худудида жойлашган Сурхондарё вилоятига ҳам тўла тааллуқлидир. Эрамизга қадар 539-330 йилларда Ўрта Осиё, шу жумладан Бактрия (Бунга Сурхондарё худуди ҳам кирган.) сатраплик ҳуқуқи билан Аҳмонийлар империяси таркибига кирган. Кейинчалик у (Эр.ав. 329-327й.) Македониялик Искандар томонидан босиб олинади. Эрамизга қадар 306-йилда унинг тузган давлати парчаланиб кетгач, Александр Селевка давлати таркибига киради. Эрамизга қадар III-аср ўрталарида бактриядаги Салавкийлар сатрапи Диадот фанда Юнон-Бактрия деб ном олган мустақил давлат тузади ва ўзини подшо деб эълон қилади. Унинг давлати эрамизга қадар II асрнинг ўрталарига қадар яшаб турди. Ушбу даврда Ўрта Осиёнинг моддий ва маънавий ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатган эллинизм сиёсати кенг ёйилади. Эрамизга қадар II-аср ўрталарида саклар зарбаси остида Юнон-Бактрия подшолиги кулайди, кейинчалик эса юечжи-тохарлар босқини туфайли бутунлай парчаланиб кетади. Юечжи-тохарларнинг Кушонлар қабиласидан бўлмиш Куджула Кадфиз эрамизнинг I асрининг биринчи ярмида буюк Кушонлар империясини тузади. Шимолий Бактрия (Сурхондарё) ҳам кушонлар империяси таркибига киритилиб, шимолий-ғарбий чегарасидан кириб келадиган тоғ йўлида кўчманчилар ҳужумидан сакланиш учун Темир дарвоза ва қудратли мудофаа истеҳкомлари курилади. (Темир дарвоза ҳозирги Бойсун туманида жойлашган.) Кушон подшолиги хукмронлиги даврида Сурхондарё тарихи ҳаётининг барча соҳаларида тараққиётнинг юксалганлиги билан характерланади. Жумладан, Шарқ ва ғарб халқлари ўртасида маънавий ва маданий қадриятларнинг ўзаро алмашинувида муҳим роль ўйнаган Буюк Ипак йўлининг икки асосий йўналиши кушонлар давлати худудидан ўтган. Сурхондарё вилояти худудидаги Кушонлар даврига оид археологик ёдгорликлар ниҳоятда кўп ва хилма-хилдир. Далварзинтепа ва Холчаёнда ўтказилган қазилмалар кушонлар шаҳри юксак маданият ўчоқлари бўлганлигини кўрсатади. Бу даврда хунармандчилик ва қишлоқ хўжалигининг интенсиф равишда ривожланиши, товар-пул муносабатларининг ўсиши архитектура, монументал ҳайкалтарошлик ва рассомчилик, коропластика ва глиптика санъатининг юксалиши кузатилади. Кушон шаҳарлари шунингдек, йирик тарғибот марказлари ҳам бўлган. Айритом, Далварзинтепа ва Кўхна Термиздан топилган Будда ибодатхоналари ва ступалар, Бактрия-Тохаристон маданияти эллинистик ва хиндбуддавийлик маданиятининг кучли таъсири остида маҳаллий бактрияга хос тарзда шаклланади. Сурхондарё вилоятининг ҳозирги худуди эрамизнинг III-IV асрларида Кушонлар давлати парчаланиб кетгач, дастлаб хионийлар, сўнгра эса эфталийлар давлати таркибига

киради. Илк ўрта асрларда (эр. V-VIII аср) вилоят ҳудуди кўпгина мулкликлардан иборат йирик тарихий-маданий минтақа ҳисобланган Тоҳаристон таркибида бўлган. Улардан иккитаси Термизшоҳлар ва чағониёнлик хидаватлар турк ёбғуларининг ҳукмронлигига бўйсунганлар. 667-йилда араблар Чағониён ва Термизга биринчи мартаба ҳужум уюштириб, VIII асрнинг иккинчи ярмидагина тўлиқ босиб олишга эришдилар. Шу вақтдан эътиборан Тоҳаристон Аббосийлар халифалиги ҳукмронлиги остига ўтади. XI аср бошларида Сомонийлар давлати парчаланиб кетгач, Чағониён ва Термизнинг келиб чиқиши турклардан бўлган газнавийлар ва Қорахонийлар ўртасидаги кураш майдонига айланди. 1008-йилдаги Балх ёнидаги жангдан сўнг, Махмуд азнавий Қорахонийлар кўшинларини тор-мор этади ва Термиз азнавийлар давлатига кўшиб олинади. Чағониён эса Қорахонийлар ҳукмронлиги остида қолади. XI асрнинг ўрталарига келиб бу икки ҳудуд Салжуқийлар давлати таъсирига тушади ва XII асрнинг иккинчи ярмига қадар уларнинг истилоси остида бўлади. XII асрнинг иккинчи ярмидан эса Чағониён ва Термиз вақти-вақти билан қорлуқлар, қорахонийлар ва ғурийлар кўлига ўтиб туради. 1206 йилда Чағониён ва Термиз Хоразмшоҳлар давлатига кўшиб олинади.

1220 йилда Термиз Чингизхон бошчилигидаги мўғил кўшинлари томонидан босиб олинади. Вайрон этиб ташланган Термиз шаҳрининг қайтадан тикланиши XIV-асрнинг бошларига тўғри келиб, ҳозирги Термизнинг шимолий томонидаги Сурхондарёнинг қуйи оқимида содир бўлади. XIV асрнинг эллигинчи йиллари охирида мўғуллар давлатининг Чиғатой улуси инкирозга юз тутгач, Термиздаги ҳокимият маҳаллий руҳоний феодаллар-саййидлар кўлига ўтади. Сўнгра Ўзбекистон жанубидаги ерлар Амир Темур давлати таркибига киради. Унинг вафотидан сўнг Термизни Амир Темур набираси Халил Султон, 1409 йилдан эса ўғли Шохрух бошқаради. XV асрнинг иккинчи ярмига келиб, маркази Ҳисорда бўлган Темурийларнинг Ҳисор вилояти таъсири кучаяди. 1504-1505 йилларда Чағониён ва Термиз Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбеклар томонидан босиб олинади. Сафавийлар билан бўлган жангда Шайбонийхон вафотидан сўнг Термиз қисқа вақт Темурий Бобур томонидан эгалланади. 1512 йилда Бобур кўшинларининг хайдаб чиқарилиши туфайли Термиз ва Чағониён яна Шайбонийлар ихтиёрига, 1598 йилдан 1747 йилгача эса Ўрта Осиёда мустақкам ўрнашиб олган янги ўзбек сулоласи-жонийлар кўлига ўтади. Ушбу даврда Чағониён ўзбек беклари томонидан бошқарилган Ҳисор вилояти таркибига кирсада, амалда марказий ҳокимиятдан мустақил сиёсат юритиб келган. XIX-XX аср бошларида Сурхондарё вилояти Бухоро амирлигининг таркибий қисми эди. Унинг ҳудудида эса бир неча бекликлар мавжуд эди. 1894 йилда Амударё бўйлаб, шу жумладан ҳозирги Термиз ҳудудида русларнинг чегара божхона назорати ўрнатилади. Термиз шаҳрининг муҳим

стратегик жойлашувини ҳисобга олган рус ҳарбийлари томонидан шаҳарда доимий гарнизонга эга бўлган қалъа қурилади. Термизга Россиядан аста-секин ҳарбий кўшинлар ва кўчманчилар кела бошлади. 1898 йилда эса Бухоро амири махсус ҳужжат билан қалъа атрофидаги ерларни қурилиш иншоатлари ва турар-жой бинолари учун рус ҳарбийлари ихтиёрига топширади ва бу ерда кўп ўтмасдан шаҳар аҳамиятига эга бўлган аҳоли манзилгоҳи пайдо бўлади. Шўролар ҳукумати ўрнатилгач ва 1924 йилдаги миллий чегараланишдан сўнг, вилоят Ўзбекистон таркибига киради. 1925 йилда эса Сурхондарё округи тузилади. 1941 йил 6 мартда эса маъмурий маркази Термиз бўлган Сурхондарё вилояти ташкил топади. 1991 йил 1 сентябрда мустақиллик эълон қилгач, Сурхондарё вилояти Ўзбекистон Республикасининг ажралмас ва таркибий қисмидир. Ҳозирги кунда Сурхондарё вилояти юксак даражада ривожланган қишлоқ хўжалиги ва индустрияга эга, пахтачилик, чорвачилик, боғдорчилик ва узумчилик тараққий этган йирик маданий марказ бўлиб ҳисобланади. АЛ-ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ мақбараси. Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси - Термиздаги меъморий ёдгорлик (9-15 асрлар). Мажмуа Абу Абдулло (Муҳаммад Ҳаким Термизий номи билан боғланган. Ал-Ҳаким ат-Термизий Термизий мақбараси асрлар давомида бир неча бор қайта қурилган. Масжид, мақбара, хонақоҳ, қорихона каби бинолардан иборат бўлган. Дастлаб хомғиштдан хонақоҳ (9-аср) бунёд этилиб, Ал-Ҳаким ат-Термизий шу ерда яшаб мударрислик қилган. Бинодан кенг ҳовлининг бир қисми, қалин девор тўсиқ ва шим.-шарқий бурчагида унча катта бўлмаган ертўла-симон хужра сақланган. Вақтлар ўтиши билан қабр устига, хонақоҳнинг жан. ғарбий бурчагида хом ғиштдан жан.га қаратиб мақбара бунёд этилган (9 аср). Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси халқ орасида улуғаниб авлиё қабри, муқаддас зиёратгоҳ сифатида эъзозланган. Кейинчалик мақбаранинг шарқий деворига туташтириб кичик қорихона ва ўғли ал-Ҳаким Абдуллоҳ мақбараси шимолда унча катта бўлмаган ҳовлига қараган 3 гумбазли, равоқли йўлак кўринишидаги намозгоҳ масжиди (11-12 асрлар) ҳамда бир қатор кўшимча хоналар қўшилган. Темурийлар ҳукмронлиги даврида хонақоҳ баланд асос (бал. 1,5 м) устига пишиқ ғиштдан қайта қурилди. Унга туташ бўлган хоналар таъмирланди. Хонақоҳнинг шим. ва жан. томонларига пештоқ ишланди. Оддий ва аниқ қурилмали хона деворлари равоқ устунлари “ромб” кўринишидаги пойустунга таянган. Ал-Ҳаким ат-Термизий Термизий мақбараси 9 асрда бунёд этилган хонақоҳ ҳужраларидан бири бўлган. Хонақоҳ ҳовлисининг ғарбидаги 3 гумбазли масжид мақбарага туташ, 3 равоғи ҳовлига қараган. Масжиднинг ғарбий девор марказида кенг ҳошияли меҳроб бор. Ундаги бўртма ёзув, сопол шакллар, ора-лиқ заминидаги ўйма ганч безаклар ўзига хос. Масжид устунлари ғиштдан безакли ғилиб терилган. Масжиддан равоқ орқали мақба-рага ўтилади. Мақбара ичи ганч ўймакорлигида гилам нусха безакда серҳашам пардозланган.

Гумбаз ости шарафасида куфий хатида қуръоннинг 36-сураси ўйиб ёзилган. Хонақоҳ ичи ҳам юлдузсимон гириҳ нақшлар билан пардозланган. Равоқларидаги тобадонларига панжара-лар ўрнатилган. Мақбара ичидаги 01 мармар сағана темурийлар давридаги тош ўймакорлиги санъатининг юксак намунасидир. Сағана 3 поғонали, асоси ислимий нақш ва ёзувли хошиялар билан ўрта исмидаги 3 меҳробий тоқчанинг марказий (ўрта) қисми муқарнас косачалар билан, 2 ёни шамчироқ тасвири билан безатилган. Сағанадаги ёзувларда Термизий ҳаёти ва фаолияти тавсифланган. Кичик мақбарада ҳам таъмирлаш ишлари олиб борилган. Абдуллахон ҳукмронлиги даври (16-аср)да ҳазира (ховли) ҳудудида 9 гумбазли масжид (эски масжидни ўз ичига олган) қурилган. Олдида енгил равоқ-устунли айвон жойлашган. 19-а.да 9 гумбазли мас-жид ўрнида 4 гумбазли масжид бунёд этилган. Жанубдан кираверишда яна бир мақбара (гўрхона ва зиёратхонадан иборат) қурилиб, равоқли бўлмалар орқали Термизий мақбараси ва хонақоҳ билан ўзаро боғланган. Ал-Ҳаким ат-Термизий мақбараси 1955-57 йилларда илмий ўрганилиб 14-15 асрлардаги кўриниши қайта тикланди. 1980-1981 йиллар ва 2001-2002 йилларда мақбара ва хонақоҳ қайта пардозланди. Мажмуанинг умумий тарҳи 28,0x29,0 м, мақбара 5,10 x 4,70 м.[8].

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Жалолоддин Мирзо. Термиз тарихи. Тошкент.: 2001. 15-бет.
2. Болганова М.С. Архитектура буддийских памятников Средней Азии
3. Авторедис. Канд. Ист. Наук.Ташкент, 2011. С. 15. 4. Всеобщая история архитектуры, т. И, М., 1970
4. Султонова Д.Н. Применение архитектурного декора и художественной пластики в средневековой архитектуре Узбекистана и её место в художественной культуре
5. Средней Азии Молодой учёный. (рубрика: Искусствоведение, часть 4). декабрь №12. -Казань, 2013. ISSN 2072-0297. -Б. 719-723.
6. Султонова Д.Н. Практика применения художественных и изобразительных средств в современной архитектуре Казахстана Материалы международной научно-практической конф. “Химия в строительных материалах и материаловедении в XXI веке”. Шымкент: ЮКГУ им. М.Ауэзова, 2008. – С.81-85
7. Назаров У.О. Фаёзтепа –Будда монастири архитектураси Архитектура, Қурилиш, Дизайн.– Тошкент, 2020. – 2-сон. – Б. 57-63. (18.00.00. №2)
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 9-жилд, Тошкент.: 200Жалолоддин Мирзо. Термиз тарихи. Тошкент.: 2001. 13-бет.

AMIR TEMUR HARBIY YURISHLARI VA JANG SANATI.

Ziyodullayev Zafar Husan o'g'li .

Surxandaryo viloyati Termiz iqtisodiyot va servis universiteti talabasi .

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada Amir Temur harbiy yurishlari, ularning jang maydonidagi ahamiyati ,qurol –aslahalarga bo'lgan e'tibor , jangda qo'shinning qurol bilan ta'minlanish haqida so'z boradi .

KALIT SO'ZLAR: qurol-yarog' , ta'minot ,jang maydoni ,samaradorlik ,mexanizm.

Amir Temur har bir harbiy yurishdan oldin o'z lashkarlariga ogohlantiruvchi buyruq bergan. U buyruqni yetkazuvchi maxsus chopar bo'linmalari mavjud bo'lib, ular askarlarni yashash joylariga borib safarga o'tlanish to'g'isida habar berishgan. Buni eshitgan askarlar belgilangan maydonga zudlik bilan yetib kelishgan. Sohibqiron har bir yurishidan oldin harbiy ko'rik o'kazgan, buni o'tkazishdan maqsad esa lashkarlarning safar va jang mobaynidagi turli xil kutilmagan vaziyatlarni oldindan bartaraf etish hamda askarlarga jangovor ruh bag'ishlab, ularning har tomonlama zarur ta'minotini butlanganligini ko'zdan kechirish bo'lgan. “Yurish oldidan ko'rik qilib, lashkarim qayergacha borib yetishini bilmoqchi bo'ldim. Qarasam, to'rt farsang masofada lashkarim saf tortib turardi”. Ko'rikdan nafaqat jangovor qismlar, shuningdek ularni qurol-yarog', oziq-ovqat, kiyim-kechak zaxiralari ortilgan bir qator og'ir karvonlar ketma-ket o'tkazilgan . Shu bilan birga musiqachilar, muxandislar, tabiblar va shu kabi o'ziga xos bo'linmalar va anjom-aslaxalarini mavjudligini tekshirgan. Yetarli miqdorda cherik jam bo'lgach, barcha qo'shin turlari – yoychilar, nayzavarlar, qoruandozlar, sangandozlar, taxshandozlar, manjanaq, arroda va turicharx otuvchilar hamda boshqa askariy qismlar ko'rikdan o'tishgan. Temurbek armiyasida ichiga yonuvchi modda naft solingan ko'zachalar irg'ituvchi o't sochish quroli – ra'dning uzliksiz yetkazib berishni ta'minlovchi maxsus to'pchilar – ra'dandozlar mavjud bo'lgan. Sohibqironning bunday qat'iligi va o'ta talabchanlik harakatlari jangda g'anim ustidan qozoniladigan g'alaba uchun dastlabki qadam vazifasini o'tar edi. Amir Temur bunday ko'rik o'tkazishi bilan bir tomondan jangchilarning aslaxalarini tekshirsa, ikkinchi tomondan ulardagi yengilmas kuch bo'lgan jangovor ruhini ko'tarar edi. Ulug' Amir butun qo'shini oldida ularga bo'lgan yuksak ishonchini bildirar hatto har bir askarlar bilan ko'rishib, ularda o'zgacha g'urur uyg'otar edi. Amir Temur yaqinlashib kelganda, qo'shindagi har bir qism boshlig'i otidan tushib, unga o'z qismini ko'rsatar, jangchilarning abjirligi va chaqqonligini namoyish qilar, keyin tiz cho'kib, yerni o'par, Amir Temur sha'niga duo o'qib, uning g'alabalarini olqishlab, kerak bo'lganda uning uchun o'z jonini tikishga ham tayyor ekanligini izhor qilardi.

Amir Temur qo‘shin qisimlari yoniga yaqinlashishi bilan jangchilarning hayqiriqlari Dashti Qipchoqni larzaga solardi . Amir Temur lashkarlari, qurol-yarog‘, anjom-aslaxa va qo‘shinning soni bilan ruhiy holatini bilish uchun kelgan ayg‘oqchilar buni ko‘rib dahshatga tushar edi. Aksincha dushman tomonidan tashrif buyurgan elchilarni esa ushbu ko‘rikka taklif etardi. Boyazid chorlovi bilan bo‘lgan jang oldi harakatlarda ham Sohibqiron dushman elchilariga hurmat ko‘rsatib ularni jangovor ko‘rikka taklif qiladi. Ko‘rik paytida qo‘shin boshliqlari Amir Temur uchun har narsaga tayyor ekanliklarini, o‘z hayotlarini unga xizmat qilishga bag‘ishlaganliklarini bildirib uning dushmanlari yerlarida bir dona ham o‘simlik va ko‘kat qoldirmaslikka, Usmonli Turk davlatini yo‘q qilishga qasam ichadilar . Elchilar bu qo‘shinning qudratini ko‘rib taajjubga tushishadi. Elchilar o‘z yertlariga qaytishi bilan bo‘lib o‘tgan barcha voqealarni o‘z hukumdorlariga aytib berishadi. Amir Temur bu ko‘rikni qilishi har tomonlama o‘zi uchun muoffaqiyat keltiradi. Chunki birinchidan o‘z qo‘shinlarini jihozlarini ko‘zdan kechiradi, ikkinchidan har bir bo‘linmalar oldiga borib ularga “ishonch” bildiradi. Bu esa o‘z navbatida qo‘shiniga eng kerakli ruhiy ozuqa, ya‘ni jangovar ruhni his etishi uchun asos bo‘ladi. Eng asosiy maqsadi dushman qo‘shinlarini jangovar ruhlarini sindirishga dastlabki qadam bo‘ladi. Elchilar Amir Temurning maqsadini ro‘yobga chiqaradi . Ulug‘ Temur mahorabaga otlanishdan avval qo‘shinni safarda oziq-ovqat ta‘minoti masalasi bo‘yicha qiyinchilik ko‘rmasliklari uchun ta‘minot bo‘linmalarini yuboradi. Bu bo‘linmalar yo‘l yo‘lakay oziq-ovqat g‘amlar, otlar uchun esa yemhashak to‘plab qo‘riqchi soqchi askar tashlab ketar edi. Amir Temur bu harakatlari bilan qo‘shinni safar mobaynida ham qisqa to‘xtalishlarni oldini olishi, ko‘zlangan marraga esa dushmani kutmagan holatda hujum qilishiga sharoit yaratar edi. Sohibqiron jang oldi tayyorgarligi ishlarida barcha qo‘shin turlarini ko‘rikdan o‘tkazib chiqar edi. Harbiy musiqachilarga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, bu bo‘linmaning xizmati, jangda asosiy jangchilarning xizmati bilan barobar bo‘lardi Temurning gerblar bilan bo‘lgan jangda ham musiqachilarning xizmati beqiyos bo‘lgan. Mixail Ivanin o‘zining “Ikki buyuk sarkarda. Chingizhon va Amir Temur: harbiy san’ati, strategiya va taktikasi” asarida keltirilib, “Astoydil himoyaga otlangan gerblar Temur qo‘shinlari hayqirig‘i, karnay va nog‘ora sadolarining tog‘dagi aks sado bilan qaytishidagi shovqindan shu qadar qo‘rqib ketdilar, natijada bor-yo‘qlarini tashlab, har tarafga qochishga majbur bo‘ldilar” . Amir Temur hattoki jangovar bo‘linmalardan tashqari moddiy ta‘minot bo‘linmalari bilan ham to‘laqonli qo‘shin ko‘rigida ishtirokini ta‘minlagan. Qo‘shin ko‘rigida e‘tiborni tortadigan tomoni safda “jangovar ayollar”dan tuzilgan bo‘linmalar, tabiblar, qurol-yarog‘larga texnik xizmat ko‘rsatuvchi temirchilar, qurolsozlar, chodir va hammom tiklovchilar, savdo-sotiq bilan shug‘ullanuvchi karvonboshilar bilan o‘zaro suhbatlashib, qo‘shinning moddiy va ma‘naviy ta‘minotini barcha omillar asosida, jumladan, mahsulotlar sifatli, belgilangan muddatida, uzluksiz va tizimli ravishda o‘z jangchilari uchun barcha

maishiy sharoitlarini yaratib bergan. Amir Temurning tarixdagi xizmati yana shundan ibkratki, u davlatchilik boshqaruv tizmi, ichki va tashqi siyosatning, tartib-qoidalari, huquqiy asoslarini yangi tarixiy sharoitda takomillashtirdi. Amir Temurning bu kabi jang oldi amalga oshirgan ishlari uning barcha yurishlaridan zafar bilan qaytishiga asos bo'ldi. Biz Sohibqiron shaxsini chuqurroq o'rgana boshladik, o'zligimizni va ajdodlarimiz jasoratlarini yengilmas kuch qudratini anglay oldik. Albatta, ularning harbiy salohiyati, jang maydonidagi qo'llagan strategiyasi va taktikasi – bu alohida boshqa mavzu. Lekin bu ulug' sarkardaning uzoqni ko'ra bilishi, o'z vaqtida kerakli bo'lgan tadbirlarni amalga oshirib, o'z askarlari qalbida chinakam vatanparvarlikni, jangovar ruhni singdira olgani biz uchun ulkan ibratdir.

Temuriylar harbiy san'ati — jahon g'arbiy san'ati rivojlangan Amir Temur va uning avlodlari, xususan, Bobur qo'shgan salmoqli hissa. Bu mutaxassislar, sarkardalar tomonidan shaklli ravishda e'tirof etilgan. Buyuk lashkarboshi va novator harbiy tashkilotchi hisoblanmish Sohibqiron intizomli armiya tuzishga, jang paytida qushin qismlarini oqilona boshqarishga, jang taqdirini hal qiladigan joylarga g'arbiy kuchlarni tezkorlik bilan yo'llashga, mavjud to'siq va g'ovlarni tadbirkorlik bilan bartaraf etishga, qo'shindagi jangovar ruhni yuksak darajada ushlab turishga erishgan. Amir Temur va temuriylar armiyasi chorvadorlar qatori kasibchilik, hunar mandchilik, dehqonchilik bilan mashg'ul o'troq aholidan ham askar to'plagan. Qo'shinda harbiy kuchlarning asosini tashkil qilgan oshliq askarlar bilan bir qatorda piyodalar ham xizmat qilgan. Sohibqiron Sharqda birinchilardan bo'lib armiyaga o't sochar qurol — to'p(ra'd)ni olib kirgan. Temuriylar davrida bu qurolning boshqa turlari (zarbzan, farangi, qozon va h.k.) keng yoyildi. Tog'li hududlarda jang harakatlari olib boruvchi maxsus harbiy qism va bo'linmalar tashkil qilingan. Amir Temur jahon harbiy ish tarixida 1bo'lib qo'shinni jang maydonida an'anaviy 5 bo'lakdan farqli ravishda 7 qo'lga bo'lib joylashtirish tartibini joriy etgan. Bu yangilik keyinchalik To'xtamish, Shayboniyxon singari sarkardalar tomonidan o'zlashtirilgan. Ibn Arabshohning guvovlik berishicha, Sohibqiron qo'shinida ayollardan iborat bo'linmalar bo'lib, ular erkaklar bilan bir safda turgan, qahramonlik va matonat namunalarini ko'rsatgan. Temuriylar armiyasi son jihatdan aniq tashkil etilgan, uning jangovar tartibi takomillashib borgan, uz vaqtining ilg'or qurol va texnikasi bilan ta'minlangan, qismlar bir-biridan kiyimbosh, bayroq va tug'lari bilan farqlangan. Bunday farqlanish jangda qo'shinni boshqarishda qo'l kelgan. Dushman mudofaasini turli usullar bilan barbod etish, raqibning yirik shaharlariga qo'qqisdan zarba berish, qal'a, qo'rg'on va hisorlarning uzoq muddat muhosara qilish, yov kuchlarini iloji boricha keng ko'lamda qurshab olib, qishloq, shahar, tuman, viloyatlarni birinketin zabt etish, dushmani batamom yakson etgungacha ta'qib qilish, taslim bo'lgan mamlakatlarni boshqarishga ishonchli kishilarni tayinlash singari amaliyotlar Amir Temur va temuriylarga ko'plab zafarlar olib kelgan. Taktika jihatdan Amir Temur armiyasi o'ziga xos xususiyatlarga

ega bo'lgan. Razvedka a'lo darajada yo'lga qo'yilgan, qismlarning janggohda yoki jangovar safda talab darajasida harakat qilishi uchun zarur tadbir va choralar ishlab chiqilgan, ularni jang paytida tezkorlik bilan boshqarishga alohida diqqat qaratilgan. O'nlik, yuzlik, minglik va tuman qo'mondonlarini tanlash masalasiga oliy bosh qo'mondon mas'ul hisoblangan. Sohibqironning harbiy san'at rivojiga qo'shgan ulkan xizmatlaridan yana biri — jang vaqtida qo'shin qanotlarini dushman hujumidan muhofaza qilish va, o'z navbatida, g'anim kuchlarini yon tomondan aylanib o'tib, unga ortdan zarba berish maqsadida tuzilgan otliq qism — qunbulning joriy etilishi bo'lgan. Bunday yangi harbiy qism Aleksandr, Gannibal, Chingizxon, Lyudovik XIV, Buyuk Fridrix kabi atoqli sarkardalar qo'shinida bo'lmagan. Shayboniyxon armiyasida bunday kiyem mavjud edi va u to'lyuma atamasi bilan nomlangan. Qo'shin to'plash haqida maxsus buyruq (tunqol) elon qilingach, hukmdor tomonidan tuzilgan ro'yxatga binoan jangchilar otulovi, qurolyarog'i, oziq-ovqati, yemxashagi bilan to'planish yeriga yetib kelgan. Har bir askarga bitta yoy, 30 ta o'q, bir sadoq, bitta qalqon, bitta qo'shimcha ot, yarim man og'irligida arqon, bir dona pishik, teri xalta va bitga qozon ajratilgan. Har 10 jangchi bir chodir, 2 belkurak, bir kerki, bitta o'roq, bir arra, bir tasha, bitta bolta va 100 dona nina olib yurishi shart hisoblangan. Sara jangchilarning har 5 tasi bitta chodirga joylashgan. O'nbegining alohida chodiri va 5 ta qo'shimcha oti bo'lgan. Yuzbegiga ham alohida chodir va 10 ta qo'shimcha ot berilgan. Mingbegi chodirdan tashqari soyabon bilan ham ta'minlangan. Sohibqiron armiyasining turli bo'linma va qismlariga 313 bek boshchilik qilgan. Ulardan dastlabki 100 tasi o'nbegilik, ikkinchi 100 tasi yuzbegilik, uchinchi 100 tasi mingbegilik lavozimlarini egallagan. Diviziya — tumanlarga Amir Temurning farzandlari, nabiralari va nomdor lashkarboshilar rahbarlik qilgan. Yetarli miqdorda qo'shin to'plangach, u ko'rikdan o'tkazilgan. Temuriylar davrida yurish yoki jangdan oldin lashkarni ko'rikdan o'tkazib, uning jangovar ruhi va holatini aniklash izchillikka aylangan. Qushinning jangovar holatini nazardan o'tkazish imtihon qilish usuli sifatida e'tirof etilgan ovgarta (ov uyushtirish)dan unumli foydalanilgan.

Temuriylar harbiy yurishlarga ko'proq kuklam, yoz va kuz mavsumlarida o'tlanishni ma'qul bilganlar. Safar qoidasiga ko'ra, har bir sarkarda o'z darajasi va lavozimiga qarab qism va bo'linmalari bilan yasol — jangovar tartibda harakat qilgan. Yasolni buzgan shaxs qattiq jazolangan. Qo'shin janggohga tushganda lashkargoh atrofi aravalar bilan to'silgan, xandaqdar bilan ihota qilingan, soqchi bo'linmalar tomonidan qo'riqlab turilgan. Yurish yoki jang paytida boshboshdoqlik, parokandalikni oldini olish maqsadida har bir bo'linma, guruh, kismning o'z paroli — o'ron belgilangan. Armiya safar chog'ida quyidagi jangovar tartibda harakat qilgan: Bosh kuchlardan ancha oldinda qaravul (avanpost), undan keyin mang'lay (hiravul)(avangard), barang'ar, juvang'ar, qo'l(markaz), chag'davul (aryergard) yurgan. Qo'shin ketidan o'g'ruq (oboz) peshmapesh kelgan. Oliy bosh qo'mondon

jang maydonini tanlashga alohida diqqat qaratgan. Janggohning tekis, keng va qo‘shin qismlarini joylashtirishga qulay bo‘lishi talab qilingan. Jang maydonining suvga yaqin bo‘lishi hamda jang vaqtida kuyosh nurining askarlar ko‘ziga tushmasligi maqsadga molik hisoblangan. Yirik muhorabalar paytida dastasi uchiga yarim oy shakli qadalgan jangovar bayroq va tug‘lar bilan bezatilgan oliy qo‘mondon borgohi balandlikka o‘rnatilgan. U yerdan jangning borishi kuzatilib turilgan.

Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Amir Temurning 12 ming kishilik qo‘shini jangga mana bunday tartibda kirgan. Dushman bilan dastlabki to‘qnashuvni ayg‘oqchilik bilan mashg‘ul bo‘lgan qaravul boshlab bergan. Shundan so‘ng o‘ng va chap qanot ilg‘or qismlari — barang‘ar xiravuli va juvang‘ar hiravuli madadida asosiy ilg‘or qism — mang‘lay jangga kirgan. Mang‘lay ortidan barang‘ar hamda juvang‘arning qolgan 2 bo‘lagi — chapavul va shag‘avul ketma-ket harakatga kelgan. Ushbu kuchlar dushmanni Mag‘ly6 etishga kifoya qilmasa, bosh qo‘mondon (amir ulumaro) boshchiligidagi markaz (qo‘l)(g‘o‘l) hal qiluvchi hujumga tashlangan: vdravul, qaravul, manglay (xuravul).

Sohibkiron armiyasi qatnashgan ulkan janglarning taktik borish manzarasi quyidagicha bo‘lgan: qo‘shin markazi 40 bo‘luk — polika taqsimlangan va Oliy bosh qo‘mondonga itoat qilgan. Ushbu bo‘luklarning sara jangchilardan tashkil topgan 12 bo‘luki safning 1qatorida, qolgan 28 bo‘luki 2 va 3qatorlarda joylashgan. Qirq bo‘lukning o‘ng tarafi oldida amirzodalar qismlari, so‘l tarafi oldida qarindoshlar va itshfoqchilar qismlari saf tortgan. 2qatorning barang‘arida 6 bo‘luk o‘z ilg‘ori — hiravul bilan o‘rin egallagan. Ayni shu miqsordagi bo‘luk va hiravulga juvanga ham ega bo‘lgan.

2-qator barang‘ari va juvang‘ari oldida yuqoridagi tartibda 1qator qismlari joylashgan. Uning oldida bosh ilg‘or — mang‘lay (yoki hiravuli buzurg) harakatda bo‘lgan. Yengil suvoriylardan iborat 2 bo‘luk armiyani qo‘qqisdan bo‘ladigan hamladan muhofaza qilish, dushman kuchlari harakatini kuzatish bilan band bo‘lgan.

Bobur qo‘shini dastlab an’anaviy 5 qismdan tashkil etilgan holda harakat qilgan. Keyinchalik bu jangovar tartibga jiddiy o‘zgartirishlar kiritilgan, markaz (g‘o‘l) kuchaytirilgan. Markaz o‘ng qo‘l baraig‘yar chapavul va so‘l qo‘lga taqsimlangan hamda o‘ng yon va so‘l yondan iborat xossa tobin oldida qator vazifasida harakat qilgan. Xossa tobin o‘ng va so‘ldan tarkib topgan, 3qator vazifasini o‘tagan shaxsiy gvardiya bo‘y oldidan joy olgan. Saralangan askarlardan tuzilgan xossa tobin markaz (g‘o‘l)dan kuchsizroq, bo‘ydan esa kuchliroq hisoblangan.

Temuriylarga ko‘plab zafarlar keltirgan bu harbiy tartib keyingi davrlarda Shayboniylar, Ashtarxoniylar va O‘rta Osiyo xonliklari (Buxoro, Xiva, Ko‘qon) davrida ancha o‘zgarishlarga duch kelgan.

Har qanday saltanat aql, adolat, kuch poydevorida qayt tiklaydi. Tangri saltanat tegirmonini yurgizishni hamma xalqning peshonasiga birdek bitgan emas. Tarix bunga

guvoh . Ota bobolarimiz suv boshida ko'p bor kelib ketdilar .Charx aylanib ,avlodlarga ham navbat yetdi o'tganlarni izini yodlamay oqan daryo ozanlardan suvni qayta oqizmay kuch qudrati tiklash ogir . Yana aytadilariki eskini eslamog savob . Eskini birgina eskiligicha qoladi .meros qayta tiklanib avlod "qon "iga payvand qilinsa yangilanadi chinakam ota meros mulkga aylanadi .Biz bu o'rini saltanaga poydevoriga **muhim tayanchi –kuch va uning aql zakovat tadbirkorlik uygunliki hususida** so'z yuritmoqchimiz.

Saltanat kuchi ,avvalo ,shijoatli ,jasur askarlarda namoyon boladi .Soqibquron Amir Temur jahongirlikka kirishganda yodida saqlagan to'rt narsa qatorida lashkarni o'zagini tashkil etgan uch yuz o'n xos askarni alohida takidlab o'tadi .''uch yuz o'n uch asl zotni shijozatli aql farosatli er yigitlarni atrofimga birlashtirdim .Balki ittifoqida shunday ediki , barilari go'yo bir tandek edilar .barchalarini maqsadlari ,ranglari sozlari va ishlari bitta edi .bir ishni qilaylik deb qaror qilsalar tugatmagunlaricha undan qol uzmas edilar .

Adabiyotlar .

1. Grekov B. D.,Yakubovskiy A.Yu.Oltin O'rda va uning qulashi, T., 1956;
2. Razin Ye. A., Istoriya voyennogo iskusstva, t.2, M., 1957;
3. Dadaboyev H., Amir Temurning harbiy mahorati, T., 1996.

ABDULLA AVLONIYNING PEDAGOGIK NAZARIYALARI

Shahnoza Shovkatova Sirojiddin qizi

*Toshkent kimyo xalqaro universiteti “Boshlang’ich ta’lim” yo’nalishi 2-kurs
magistranti @shovkatova0810@gmail.com*

Annotatsiya

Maqolada O'zbek adabiyotshunosligining buyuk namoyondasi, yozuvchi hamda jadid ma'rifatparvarlarining buyuk namoyondaridan hisoblangan Abdulla Avloniyning pedagogika sohasida bo'lgan o'rni, ilk maktab darsliklarida pedagogik qarashlari, uning yaratilish tarixi va poydevori uchun asos bo'luvchi buyuk mutafakkir Abdulla Avloniyning ijodi, uning bu yo'lda olib borgan ilmiy izlanishlari, xususan “Adabiyot yoxud milliy she’rlar”, “Turkiy guliston yoxud axloq”, “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim” kabi darslik va qo'llanmalarida yosh avlodni tarbiyalash borasidagi qarashlari aks etgan.

Kalit so'zlar: jadid, maktab, maorif, jurnal, teatr, turk gulistoni yoki moralit, asarlar, teatr

Аннотация

В статье рассматривается роль Абдуллы Авлони, считающегося крупным представителем узбекского литературоведения, писателя и крупного представителя современных просветителей, в области педагогики, его педагогические взгляды в учебниках начальной школы, история его создания. и работы великого мыслителя Абдуллы Авлони, положенные в основу его фонда, Его научные изыскания в этом направлении, особенно в таких учебниках и пособиях, как «Литература или национальные стихи», «Турецкий Гулистан или Этика», «Первый учитель». «Второй учитель» отразил его взгляды на воспитание молодого поколения.

Ключевые слова: джадид, школа, образование, журнал, театр, турецкий гулистан или моралит, произведения, театр

Annotation

In the article, the role of Abdulla Avloni, who is considered a great representative of Uzbek literature, a writer and a great representative of modern enlighteners, in the field of pedagogy, his pedagogical views in early school textbooks, the history of his creation and the work of the great thinker Abdulla Avloni, which is the basis for his foundation, His scientific researches in this direction, especially in textbooks and manuals such as "Literature or National Poems", "Turkish Gulistan or Ethics", "First Teacher", "Second Teacher" reflected his views on educating the young generation.

Keywords: jadid, school, education, magazine, theater, Turkish gulistan or moralit, works, theatre

“Tarbiya-pedagogika, ya’ni bola tarbiyasining fani demakdir. Bolaning salomat va saodati uchun yaxshi tarbiya, tanni pok tutmoq, yosh vaqtda maslakni tuzatmoq, yaxshi xulqlarni o’rgatmoq tabiblardek kabidurki, tabib xastaning badanidagi kasaliga davo qilg’oni kabi tarbiyachi bolaning vujudidagi jahl markaziga “yaxshi xulq” degan davoni ichidan, “poklik” degan davoni ustidan berib katta qilmog’i lozimdir.” Abdulla Avloniy. Buyuk ma’rifatparvar yozuvchi, pedagog bejizga bu hikmatli so’zlarni ta’kidlamagan. Aytish joizki, ta’lim mazmunini milliy meros va qadriyatlarimiz bilan boyitish, yosh avlodni milliy g’urur va iftixor tuyg’usi bilan qurollantirish, olim, faylasuf, mutafakkir hamda ma’rifatparvarlarimizning ilmiy me’rosini kelajak avlodga yetkazish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir, bu borada davlatimiz rahbari ham “Ma’rifatparvarlar bobomiz Abdulla Avloniyning asriy qadriyatlarimiz asosida yaratgan

“Turkiy Guliston yoxud axloq” asari sharqona tarbiyaning noyob qo’llanmasi sifatida bugungi kunda ham o’zining qadri va ahamiyatini yo’qotgan emas. Ayniqsa buyuk shoir, yozuvchi, davlat arbobi, pedagog Abdulla Avloniy ilmiy me’rosini o’rganish va uning pedagogik faoliyatidan samarali foydalanish bugungi kunda o’zining yuksak salohiyati bilan alohida kasb etmoqda, . Aytish mumkinki, u musulmon sharqi mumtoz pedagogikasining katta bilimdoni, shu bilan birga, XX asr zamonaviy o’zbek pedagogikasining asoschisi, o’zbek tili va adabiyoti o’qitish metodikasi fanining tamal toshini qo’ygan mutafakkir desak mubolag’a bo’lmaydi. U faoliyati davomida ko’plab zamonaviy pedagoglarni, metodist olimlarni tarbiyalab yetishtirdi. Buning isboti tariqasida XX asr boshlarida O’rta Osiyoda taraqqiyparvarlar rivojlangan jamiyat yaratishdek o’z g’oyalarini amalga oshirishda mutaassiblik, loqaydlik, zulm, qoloqlikka qarshi kurash olib borishga alohida ahamiyat berganlar. Ilg’or milliy ziyolilar faoliyatining muhim yo’nalishi bo’lmish yangi usul maktablari tarmog’ini kengaytirish edi. Ana shu sohada ma’rifatparvar yozuvchi olim Abdulla Avloniyning sa’y-harakatlari beqiyos. U 1904-yilda Avloniy Mirobodda usuli jadid maktabi ochadi. 1907-yilda o’z hovlisida “Shuhrat” gazetasini chiqara boshlaydi. Gazetaning yo’li ayon bo’lishi bilan dushmanlari ko’paygan. Natijada 10-soni chiqib bekilib, redaksiya asbob-ashyolari, qog’ozlar va materiallar hammasi musodara qilingan. Shundan keyin Avloniy A. Bekturov nomiga ruxsat olib “Osiyo” gazetasini chiqara boshladi. Nashriyot Avloniyning uyida (Sapyornaya, 26) joylashgan edi. 1914–1915-yillarda advokat Ubaydulla Xo’jayev bilan “Sadoyi Turkiston” gazetasida hamkorlik qiladi. Gazetadagi she’r va maqolalarning aksariyati Avloniy qalamiga mansub. Lekin gazeta uzoq davom etmadi. 66-soni chiqib, moddiy ahvolning tangligidan yopilgan. Umuman, Avloniy 1904–1905-yillardan ham ijodiy, ham amaliy ish bilan qizg’in shug’ullandi. 1909-yilda “Jamiyati xayriya” ochdi va mahalliy xalq bolalarining o’qib bilim olishi uchun pul yig’ib, maktablarga tarqatdi. Bu haqda hatto

Orenburgdagi “Vaqt” gazetasi yozib chiqdi. 1913-yilning oxirida toshkentlik mashhur jadidlarning tashabbusi bilan “Turon” jamiyati maydonga keldi. Uning ta’rischilaridan biri Avloniy edi. Jamiyat qoshida teatr truppassi tuzildi. Avloniy truppassi sahnalashtirgan birinchi asar Behbudiyning “Padarkush” dramasi bo’ldi. “Turon” o‘z faoliyatini shunday boshlagan.

Abdulla Avloniy 1917-yilda o‘qituvchilik bilan shug‘ullanishga ham imkon topdi. Shoirning arxivida saqlangan pasportida uning shu yili 31-iyun va 3-avgust kunlari Qozonda “Bolgar” mehmonxonasida yashaganligi qayd qilingan. U erga nima munosabat bilan borgani noma’lum, lekin 1 avgustda Qozonda Butunrusiya musulmon o‘qituvchilarining 2-syezdi ochilgan va Avloniy unga vakil edi. Shoir 1917-yilda mahalliy muallimlar o‘rtasida siyosiy ishlar olib boruvchi “O‘qituvchilar soyuzi”ni tuzgan edi. 1918 yilda esa Kommunistik partiya safiga a’zo bo‘lib kirdi. O‘lka sovetiga saylandi. Toshkent partiya tashkiloti, shahar ijroiya komitetida mas’ul vazifalarda ishladi. “Ulug‘ Turkiston” gazetasining 1918-yil sonlaridan birida bosilgan rasmiy xabardan Avloniyning o‘sha yili Eski shahar ijroiya komiteti raisi lavozimida ishlagani ma’lum bo‘ladi. 17-29-dekabrda bo‘lib o‘tgan Turkiston Kommunistik partiyasining 2-syezdi Avloniyning Markaziy Komitetga a’zo qilib sayladi. 1919-yilning aprelida Turkiston Markaziy Ijroiya Komitetiga saylandi. “Ishtirokiyun” gazetasini yuzaga chiqaruvchi ham muharriri bo‘lib ishladi.

1921-yildan maorif sohasiga o‘tadi. O‘sha yili Toshkentdagi o‘lka bilim yurtida, 1923-yilda Toshkent xotin-qizlar bilim yurtida mudir, 1924-yilda harbiy maktabda o‘qituvchilik qiladi. 1925–30-yillarda O‘rta Osiyo Kommunistik universiteti (SAKU), O‘rta Osiyo Qishloq xo‘jaligi maktabida (SAVKSXSh) dars beradi. O‘rta Osiyo Davlat universiteti (SAGU) pedagogika fakultetining til va adabiyot kafedrasida professori, so‘ng mudiri bo‘lib ishlaydi.

Abdulla Avloniy xalqni ilm-fan nurlaridan bahramand qilishni o‘zining birdan bir burchi deb bildi va 1904 yildao‘zi yashab turgan joyda-Mirobodda maktab ochdi. Ozi tashkil qilgan yangi usul maktabi uchun “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Turkiy guliston yoxud axloq” kabi darsliklarni yaratdi. Buyuk pedagog maktab bolani o‘ziga tortishi, jalb qilishi uchun judayam ko‘p harakat qildi. Uning qo‘lidan duradgorlik ishlari ham kelar edi. Shuning uchun u yozuv taxtasi, parta yasab, barcha o‘quv jihozlarini bolalar uchun tayyorlab berishga harakat qildi. Bu yerda o‘qiydigan bolalarning ko‘pchiligini kambag‘allarning bolalari tashkil etganligi sababli muallim o‘ziga to‘q do‘stlarining ko‘magida “Jamiyati xayriya” tashkil etadi. Bu bilan bolalarga bepul kiyim-bosh, oziq-ovqat, daftar, qalam berilishini ta’minlaydi. Avloniy ochgan maktabning shuhrati tobora ortib, o‘quvchilar soni ko‘paya boradi. Abdulla Avloniy asarida axloqiy kategoriyalar haqida fikr yuritir ekan, birinchi o‘rinda o‘quvchilarni ko‘zda tutadi, ammo ularni bolalar tarbiyasiga singdirish vazifasini muallimlar zimmasiga yuklaydi. Demak, asar o‘quvchilardan ko‘ra ko‘proq muallimlar uchun

yaratilganligiga ishonch hosil qilish mumkin. Shu nuqtai nazardan, Abdulla Avloniyning muallimlarga qarata aytgan quyidagi soʻzlari “Turkiy guliston yoxud axloq” asarining maqsadini toʻla ifodalaydi: “Fikr tarbiyasi eng kerakli, koʻb zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatiga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, gʻayratlik boʻlishiga sabab boʻladur. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga soʻng daraja muhtojdurki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bogʻlidir. Taʼlim ila tarbiya orasida bir oz farq bor boʻlsa ham, ikkisi biridan ayrilmaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidur”. Abdulla Avloniy oʻzi tashkil qilgan maktabda bolalar diqqatini asosiy fanlar jugʻrofiya, tarix, adabiyot, til, hisob, handasa, hikmat (fizika) kabi fanlarga qaratgan.

Abdulla Avloniy 1912 yilda “usuli jadid” maktablarining ikkinchi sinfi uchun oʻqish kitobi sifatida “Ikkinchi muallim” darslik majmuasini yaratdi. Unda axloq-odobga doir halollik va poklikka oid turli sheʼrlar, hikoya, masal va ertaklar jamlangan rang- barang qiyofalardan ustalik bilan foydalangan. Kitob “Maktab” sheʼri bilan boshlanadi. Unda kimki maktabga borsa, oʻqisa, savodxon boʻlsa, juda koʻp narsalarga erishishi chiroyli taʼriflanadi. “Ikkinchi muallim” darsligidagi baʼzi bir hikoyalar keyingi yuqori sinflarda nisbatan murakkabroq mavzularni oʻz ichiga olgan “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarini oʻrganishga tayyorlash vazifasini ham bajaradi. Abdulla Avloniy millat istiqboli, Vatan istiqloli maktabdan boshlanadi, jaholatdan, nodonlikdan qutulishning birdan-bir yoʻli maktabdir: “Maktab sizni inson qilur, Maktab hayo ehson qilur, Maktab gʻami vayron qilur, gʻayrat qilub oʻqing, oʻgʻlon! Maktabdadur ilm-u kamol, maktabdadur husn-u jamol, maktabdadur milliy xayol, gʻayrat qilub oʻqing oʻglon!

A. Avloniy “Ikkinchi muallim” darsligida ushbu taʼsirchan usuldan mohirona foydalangan, yaʼni undagi matnlarning 20 tasi masal janriga mansubdir. Muallif darslikdagi hikoya va masallarning barchasida ikki qarama-qarshi qutb – yaxshilik va yomonlik, ahillik va xudbinlik, mehnatsevarlik va dangasalikka ijobiy va salbiy xususiyatlarni bir-biriga muqoyasa qiladi, xulosa “Qissadan hissa”da esa ularni xolisona baholaydi. “Ikkinchi muallim”da bolalarning saviyasi, yoshlari oʻsganligini hisobga olgan: ulardagi sheʼrlar va nasriy hikoyalar shaklan va mazmunan, ilgari surilgan masalalar koʻlami “Birinchi muallim”dagiga nisbatan ancha keng.

Xulosa oʻrnida shuni taʼkidlash joizki, Abdulla Avloniy oʻzbek adabiyotida drama janrining rivojlanishiga ham katta hissa qoʻshdi. Uning “Advokatlik osonmi?”, “Pinak”, “Biz va siz” pesalari adabiyotimiz tarixida oʻchmas iz qoldirdi. Undan tashqari Abdulla Avloniyning pedagogika sohasiga qoʻshgan hissalar hozirgi kunda har bir pedagog uchun oʻrnak boʻla oladi

Shu oʻrinda Prezidentimiz taʼlim-tarbiya haqida gapirganida albatta, Abdulla Avloniy xususida toʻxtaladi. Uning ibratomuz soʻzi va ishini misol qilib aytadi: “Men

Abdulla Avloniyning “Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir” degan fikrini ko‘p mushohada qilaman” – deb, bu muallimning bosib o‘tgan hayot yo‘lini yoshlarga ibrat qilib ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/fan/Abdulla-Avloniy-milliy-uyg-onish-davri-o-zbek-pedagogikasining-asoschisi.htm>
2. <https://uza.uz/posts/350831Marhabo> Ismoilova
3. Mamura Bakhtiyarovna Yuldosheva (2022). THE STYLISTIC SIGNIFICANCE OF TRANSLATING PORTRAITS UZBEK NOVELS INTO ENGLISH. Academic research in educational sciences, 3 (2), 224-228. doi: 10.24412/2181-1385-2022-2-224-228
4. Dolimov, U. Abdulla Avloniy-milliy uyg'onish davri o'zbek pedagogikasining asoschisi.
5. Zunnunov, A. Pedagogika tarixi. Toshkent- 2004.
6. <https://president.uz/oz/lists/view/3864>
7. Tohiriy Y. Dono Murabbiy. “Toshkent oqshomi gazetasi, 1966-yil, 10-noyabr

TA'LIMNING TEXNIK VOSITALARI VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING GEOGRAFIYA TA'LIMIDAGI AHAMIYATI

Buxoro davlat pedagogika instituti 4-bosqich talabasi

Boboyorova Madina Ahmad qizi

Annotatsiya: Ushbu maqola ta'lim jarayonida texnik vositalar va axborot texnologiyalarining rolini, xususan, geografiya fanidagi zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalar tufayli ularning ahamiyatini yoritadi. Maqolada interaktiv texnologiyalar va GIS kabi axborot tizimlarining geografiya ta'limini boyitishga qo'shgan hissasi, shuningdek, texnologiyalar orqali o'quv jarayonining samaradorligini oshirish masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Geografiya ta'limi, texnik vositalar, axborot texnologiyalari, zamonaviy yondashuvlar, innovatsiyalar, interaktiv darslar, GIS tizimi, o'quv jarayoni.

Annotatsiya: This article discusses the role of technical tools and information technologies in the educational process, particularly focusing on their importance in geography education due to modern approaches and innovations. The paper explores how interactive technologies and information systems such as GIS contribute to enhancing geography education, as well as the ways technology improves the effectiveness of the learning process.

Keywords: Geography education, technical tools, information technologies, modern approaches, innovations, interactive lessons, GIS system, learning process.

Kirish

Bugungi kunda texnologiyalar ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib, o'qitish usullari va yondashuvlarini tubdan o'zgartirmoqda. Geografiya fani bu borada alohida ahamiyatga ega bo'lib, zamonaviy texnik vositalar va axborot texnologiyalari yordamida o'quvchilarga real geografik jarayonlar va hodisalarni tahlil qilish, tushunish imkonini beradi. GIS texnologiyalari, onlayn xaritalar, sun'iy yo'ldosh suratlari va interaktiv platformalar geografiya ta'limini yanada samarali va qiziqarli qiladi. Ushbu maqolada texnologiyalarning geografiya ta'limidagi ahamiyati va zamonaviy yondashuvlar orqali ularni qanday qo'llash mumkinligi haqida so'z boradi.

Asosiy qism

Geografiya ta'limida texnologiyalarning qo'llanilishi va zamonaviy yondashuvlar juda katta ahamiyatga ega. Bugungi kunda bu fan nafaqat nazariy bilimlarni o'rganishni, balki amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishni ham talab qiladi. Geografik axborot tizimlari (GIS), raqamli xaritalar, sun'iy yo'ldosh suratlari, dron texnologiyalari va interaktiv ta'lim vositalari o'quvchilarga geografik jarayonlarni yanada chuqurroq o'rganish, tabiiy hodisalarni tahlil qilish va real dunyo hodisalarini

kuzatish imkoniyatini yaratadi. Ushbu maqolaning asosiy qismida texnologiyalarning geografiya ta'limidagi turli jihatlar va ularning qo'llanishi haqida batafsil ma'lumot beriladi.

Geografik axborot tizimlari (GIS) va ularning roli

Geografik axborot tizimlari (GIS) geografik ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, tahlil qilish va tasvirlashga xizmat qiladi. Bu texnologiya o'quvchilarga geografik jarayonlar haqida ko'p ma'lumot olish va ularni chuqur o'rganish imkonini beradi. GIS tizimlari orqali hududlar o'rtasidagi joylashuv, resurslar taqsimoti, ekologik va ijtimoiy muammolar kabi masalalarni tahlil qilish osonlashadi.

GIS texnologiyalari yordamida o'quvchilar dars jarayonida raqamli xaritalar yaratish, ma'lumotlarni joylashuvlarga bog'lash, shuningdek, turli geografik jarayonlar orasidagi bog'liqlikni tushunish imkoniga ega bo'ladilar. Masalan, o'quvchilar yer resurslaridan foydalanish bo'yicha tahlillarni olib borishlari, aholi zichligi bilan tabiiy resurslar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishlari mumkin. Bu texnologiya yordamida global iqlim o'zgarishlari, aholi migratsiyasi, ekologik inqirozlar kabi murakkab masalalar ham chuqur tahlil qilinadi.

GIS tizimlarining o'ziga xos xususiyatlaridan biri ma'lumotlarni tahlil qilishning vizualizatsiya imkoniyatidir. Raqamli xaritalar va diagrammalar orqali geografik ma'lumotlar juda aniq va tushunarli tarzda ifodalanadi, bu esa o'quvchilarga murakkab masalalarni tezroq va samaraliroq tushunish imkonini beradi. Bu texnologiya nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. GIS tizimlari geografiya fani uchun eng samarali texnologiyalardan biri hisoblanadi.

Raqamli xaritalar va sun'iy yo'ldosh suratlari

Raqamli xaritalar va sun'iy yo'ldosh suratlari geografiyani o'rgatishda muhim vositalar hisoblanadi. Bugungi kunda raqamli xaritalar orqali dunyoning turli hududlari va geografik obyektlarni real vaqtda kuzatish va tahlil qilish imkoniyati mavjud. Google Earth, OpenStreetMap kabi vositalar yordamida o'quvchilar geografik hududlar bo'yicha interaktiv tarzda ma'lumotlar olishi, hududlarni tahlil qilishi va ularni batafsil o'rganishi mumkin.

Raqamli xaritalar o'quvchilarning hududiy tasavvurlarini kengaytiradi. Misol uchun, Google Earth orqali o'quvchilar dunyoning istalgan hududiga "sayohat" qilishi, tog'lar, dengizlar, qit'alar va boshqa tabiiy obyektlarni vizual ravishda ko'rib chiqishi mumkin. Sun'iy yo'ldosh suratlari esa tabiiy hodisalarni kuzatishda, ekologik o'zgarishlar va iqlim o'zgarishlarini real vaqtda tahlil qilishda samarali vosita hisoblanadi.

Sun'iy yo'ldosh suratlari yordamida o'quvchilar global iqlim o'zgarishlari, o'rmonlarning kesilishi, suv havzalari holati kabi masalalarni tahlil qilish imkoniga ega bo'ladilar. Bu texnologiyalar darslarni nafaqat qiziqarli, balki o'quvchilar uchun juda amaliy va bilimga boy qilishga xizmat qiladi. Shuningdek, o'quvchilar sun'iy yo'ldosh

suratlari orqali hududiy o'zgarishlarni tarixiy nuqtai nazardan kuzatib, ularni tahlil qilishga o'rganadilar. Masalan, quruqliklar bo'yicha o'zgarishlar, daryolar yo'nalishlarining o'zgarishi va hududiy kengayishlar kabi masalalar o'quvchilarga zamonaviy va real ma'lumotlar asosida o'rgatilishi mumkin.

Dron texnologiyalari va interaktiv ta'lim

Dron texnologiyalari geografik tadqiqotlar va hududlarni kuzatishda katta yordam beradi. Dronlar yordamida hududlarni havodan kuzatish, geografik obyektlarning tasvirlarini olish va ularni real vaqtda tahlil qilish imkoniyati mavjud. Bu texnologiya o'quvchilarga geografik obyektlar va jarayonlarni o'z ko'zlari bilan ko'rish, ularni tahlil qilish va o'rganish imkonini beradi.

Dron texnologiyalari yordamida geografiya darslari qiziqarli va amaliy bo'lib qoladi. O'quvchilar o'zlari havodan turib suratga olgan hududlarni GIS dasturlari orqali tahlil qilishlari mumkin, bu esa ularga joylashuvlarni chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Dron texnologiyalarining afzalliklaridan biri shundaki, ular tabiiy ofatlar yoki ekologik o'zgarishlarni real vaqtda kuzatishga imkon yaratadi. Masalan, o'quvchilar dronlar orqali tog' hududlarini yoki suv havzalarini kuzatib, tabiiy o'zgarishlarni tahlil qilishlari mumkin.

Interaktiv ta'lim vositalari va virtual simulyatsiyalar geografiya ta'limida o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Virtual simulyatsiyalar orqali tabiiy ofatlar, vulqonlar otilishi, zilzilalar yoki tsunami kabi tabiiy hodisalar taqlid qilinib, o'quvchilarga bu hodisalar qanday yuz berishi va qanday oqibatlariga olib kelishi haqida amaliy ma'lumot beriladi. Bunday simulyatsiyalar tabiiy hodisalarning real ko'rinishini yaratib, o'quvchilarning ularga bo'lgan tasavvurlarini kengaytiradi.

Interaktiv vositalar yordamida o'quvchilar geografik hodisalar va jarayonlarni jonli tarzda kuzatib, ularni mustaqil tahlil qilish imkoniga ega bo'ladilar. Masalan, o'quvchilar interaktiv xaritalar yordamida turli hududlarni o'rganib, ularni boshqa hududlar bilan taqqoslashlari mumkin. Bu texnologiya darslarni nafaqat qiziqarli, balki bilim olish jarayonini yanada samarali qiladi.

Xulosa

Texnologiyalar geografiya ta'limida muhim o'rin tutib, zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalarni tatbiq etishda katta yordam bermoqda. GIS tizimlari, raqamli xaritalar, sun'iy yo'ldosh suratlari va interaktiv vositalar orqali o'quvchilar geografik jarayonlarni chuqurroq o'rganish, global muammolarni tahlil qilish va real voqealarni amaliy kuzatish imkoniga ega bo'lishdi. Ushbu texnologiyalar ta'lim jarayonini samarali, interaktiv va qiziqarli qilgan holda, geografiya fanida bilimlarni chuqurlashtirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qayumov S.S., Rahimov O.A. – *Geografiya fanida zamonaviy yondashuvlar va axborot texnologiyalari* – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti, 2021.
2. T. Karimov, F. Umarov – *Geografiya o‘qitish metodikasi* – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
3. M. Hamidov – *Zamonaviy geografiya va axborot texnologiyalari* – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
4. M. Xudoyberdiyev – *Geografiya darslarida raqamli texnologiyalarni qo‘llash* – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2020.
5. A. Saidov – *Ta'limda innovatsion texnologiyalar va ularning geografiya faniga ta'siri* – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2018.

ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNI QO‘LLASH ORQALI CHORVACHILIK MAHSULDORLIGINI OSHIRISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI

Xidirov Xurshitjon To‘lqinjon o‘g‘li

TIKXMMI, MTU" Iqtisodiyot fakulteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Biz ushbu maqolada, zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash orqali chorvachilik mahsuldorligini oshirishning iqtisodiy samaradorligi mavzusini dolzarbligini va bugungi kundagi holatini o‘rgandik.

Kalit so‘zlar: Chorvachilik, qishloq xo‘jaligi, ot, ho‘kiz, tuya, bug‘u, go‘sht, suyak

Chorvachilik – qishloq xo‘jaligining asosiy tarmoqlaridan biri. Chorvachilik mahsulotlari yetishtirish uchun chorva mollarini boqish va urchitish bilan shug‘ullanadi; aholini ish hayvonlari (ot, ho‘kiz, tuya, bug‘u), oziqovqat mahsulotlari (sut, qatiq, go‘sht, yog‘, tuxum va boshqalar), yengil sanoatni xom ashyo (jun, teri, mo‘yna va hokazo), dehqonchilik organik o‘g‘it bilan ta‘minlaydi. Chorvachilik mahsulotlari va chiqindilaridan ayrim ozuqalar (yog‘i olingan sut, go‘sht suyak uni, suyak uni va boshqalar), shuningdek, har xil doridarmonlar (shifobaxsh zardoblar, gormonal preparatlar va boshqalar) olinadi. Chorvachilikning taraqqiy etishi va mahsuldorligi dehqonchilikning rivojlanishi, yerdan intensiv foydalanish bilan chambarchas bog‘liq. Chorvachilikning asosiy tarmoqlari: qoramolchilik, qo‘ychilik, echkichilik, yilqichilik, tuyachilik, parrandachilik, asalarichshshk, cho‘chqachilik, quyunchilik, darrandachilik, bug‘uchilik, itchiliklan iborat. Jahon mamlakatlarida tabiiyqlim sharoitlari va ozuqa bazasiga ko‘ra Chorvachilik rivoji o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Jahon Chorvachilikda (mln. bosh) qoramol 1338,2; qo‘y 1068,6; echki 709,8; buyvol – 158,6; ot – 61,095; xachir – 14,1; eshak – 43,4; tuya – 19,1; cho‘chqa – 912,7; tovuq – 14139; kurka – 244 va boshqa boqiladi va ulardan turli mahsulotlar yetishtirish muhim o‘rinda turadi (1999). Go‘sht yetishtirish hajmi 225,9 mln. t ni, sigir suti yetishtirish 480,6 mln. t ni (yoki har bir sigirdan o‘rtacha 2071 kg ni) tashkil etdi.

An‘anaviy chorvachilik sanoati, bu eng muhim deb hisoblansa-da, umuman e‘tibordan chetda qolgan va kam xizmat ko‘rsatadigan sohadir. Chorvachilik juda zarur bo‘lgan qayta tiklanadigan, tabiiy resurslar bilan ta‘minlaydigan sohadir. Chorvachilikni boshqarish an‘anaviy ravishda, agrofimalarning biznesini yuritish sifatida tanilgan. Chorvachilik bo‘yicha menejerlar aniq moliyaviy hisobotlarni yuritishi, ishchilar ustidan nazorat olib borishi va hayvonlarni parvarish qilish va boqishini ta‘minlashi shart. Biroq, so‘nggi tendentsiya texnologiyasi chorvachilikni

boshqarish sohasida inqilobni isbotladi. So‘nggi 8-10 yil ichida sodir bo‘lgan yangi o‘zgarishlar ulkan o‘zgarishlarga olib keldi, bu chorvachilikni kuzatish va boshqarishni ancha osonlashtirdi. Ushbu texnologiya oziqlanish texnologiyalari, genetika, raqamli texnologiyalar va boshqalar ko‘rinishida bo‘ladi.

Hayvonlarning genomikasini butun gen ko‘rinishini va ularning bir-biri bilan o‘zaro ta’siri, o‘sishi va rivojlanishiga qanday ta’sir qilishini o‘rganish deb ta’riflash mumkin. Genomika chorvachilikda ishlab chiqaruvchilarga genetik xavfni tushunishga va chorva mollarining kelajakdagi rentabelligini aniqlashga yordam beradi. Hayvonlarni seleksiyasi va naslchilik bilan strategik jihatdan, qoramol genomikasi ishlab chiqaruvchilarga chorva mollarining rentabelligi va mahsuldorligini optimallashtirishga imkon beradi.

Sensor va ma’lumotlar texnologiyalari hozirgi chorvachilik uchun juda katta foyda keltiradi. U kasal hayvonlarni aniqlash va takomillashtirish imkoniyatlarini aql bilan yondashib, chorva mollarining mahsuldorligi va farovonligini oshiradi. Kompyuter har qanday ma’lumotlarga ega bo‘lishimizga imkon beradi, ular mazmunli va amaliy tushunchalarni umumlashtiriladi. Ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish hayvonlarning mahsuldorligini oshiradigan, samarali va o‘z vaqtida bilishga olib keladi.

Chorvachilik tarmog‘ini jadal rivojlantirish xalqimizni arzon va sifatli go’sht va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlash, ayniqsa qishloq joylarida istiqomat qilayotgan fuqarolarning bandligini oshirish va daromadlarini ko‘paytirishda muhim o‘rin tutadi.

Shu bilan birga, hududlardagi ishlarning hozirgi holati mazkur tarmoq korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ozuqa bazasini ko‘paytirish, naslchilikni yaxshilash, shu jumladan sun’iy urug‘lantirishni rivojlantirish va naslchilik xo‘jaliklarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash borasida aniq kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirishni taqozo etmoqda.

Xalqimizning chorvachilikni rivojlantirish borasidagi tadbirkorlik tashabbuslarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ushbu tarmoqda ilmiy yondashuvlar va ilg‘or zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish, import o‘rnini bosuvchi va eksportbop chorva mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlashni yanada rag‘batlantirish, pirovardida aholi farovonligini yuksaltirish va daromadlarini ko‘paytirish maqsadida:

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar hokimliklari, O‘zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo‘mitasi hamda Qishloq xo‘jaligi vazirligining tuman hokimliklari zaxirasidagi lalmi va yaylov yer uchastkalarini chorvachilik fermer xo‘jaliklari va boshqa qishloq xo‘jaligi korxonalariga (keyingi o‘rinlarda — ozuqabop ekinlar yetishtiruvchilar deb yuritiladi) ozuqabop ekinlar yetishtirish, tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish

texnologiyasini joriy qilish majburiyatlari bilan muvofiq ajratish to'g'risidagi takliflari ma'qullansin.

2019 — 2021-yillarda ilmiy-tadqiqot institutlari tomonidan ozuqabop ekinlarning birlamchi urug'larini yetishtirish prognoz hajmlari 2-ilovaga muvofiq;

Xo'jaliklarning asosiy maydonlarida cho'l-yaylov ozuqabop ekinlar urug'larini ekin turlari va navlari bo'yicha 2019-yilda joylashtirish rejasi 3-ilovaga muvofiq;

Qorako'lchilik va cho'l ekologiyasi ilmiy-tadqiqot institutida cho'l-yaylov ozuqabop ekinlarining birlamchi urug'lik maydonlarini barpo etish uchun xarid qilinishi zarur bo'lgan moddiy-texnika vositalari ro'yxati 4-ilovaga muvofiq; ozuqabop ekinlar urug'larini yetishtiruvchi xo'jaliklarning yer maydoni hajmlari 5-ilovaga muvofiq tasdiqlansin.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va tumanlar hokimliklariga:

bir oy muddatda har bir hududning tuproq-iqlim sharoitlariga mos ravishda ozuqabop ekinlar urug'lariga bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqqan holda xo'jaliklarda urug'lik yetishtirish maydonlari ajratilishini;

ozuqabop ekinlar urug'larini optimal muddatlarda ekish, parvarish qilish, urug' hosilini uyushqoqlik bilan o'rib-yig'ib olish tadbirlarining o'z vaqtida va sifatli o'tkazilishini;

O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi va Innovatsion rivojlanish vazirligi bilan birgalikda ozuqabop ekinlar urug'larini yetishtiruvchi rivojlangan mamlakatlar bilan o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish, yangi zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, ilmiy-tadqiqot muassasalari va xo'jaliklar mutaxassislari malakasini doimiy ravishda oshirib borilishini ta'minlasin.¹

Xulosa qilib aytganda, Chorvachilik texnologiyasi chorva mollarining mahsuldorligini, rivojlanishini va boshqarilishini yaxshilaydi. "Raqamlashtirilgan sigir" tushunchasi tobora kopayib borayotgan sigirlar sog'lig'ini kuzatish va mahsuldorligini oshirish uchun datchiklar bilan jihozlanganligidir. Ayrim datchiklarni qoramolga qo'yish kunlik faoliyatni va u bilan bog'liq muammolarni kuzatishi, shu bilan birga butun mollar haqida ma'lumotlarga asoslangan tushunchaga ega bo'ladi. Ushbu ma'lumotlarning barchasi tezkor boshqaruv qarorlarini qabul qilish tez va oson qarashlari mumkin bo'lgan mazmunli va amaliy tushunchalarga aylanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абрамова Н.И., Богородова Л.Н. Формирование Вологодского типа айрширской породы. // Зоотехния. -Москва. 2010№ 1.-С. 10-13.

¹ PQ-4243-сон 18.03.2019. Chorvachilik tarmog'ini yanada rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida

2. Адушинов Д.С. Эффективность голштинизации черно-пестрого скота в Восточной Сибири. // Зоотехния.-Москва. 2006,-№2. -С.5-6.
3. Азарова А., Иванова Н., Кутровский В. Пути повышения воспроизводительной функции высокопродуктивных коров. // Молочное и мясное скотоводство.-Москва. 2009, -№6.С. 14-15.
4. Акмалханов Ш.А., Мирхидоятов М., Алексеева Г.И., Шалимов В.В., Куманова Л.Н. Технологические особенности производства молока в Узбекистане.// Животноводство.-Москва, 1987, -№8, -С. 35-37.
5. Akmalxonov SH.A., Ashirov M.Э. Qoramolchilikda naslchilik ishining vazifalari. // Zooveterinariya.-Toshkent, 2009.-№ 10. -В. 35-37.

QISHLOQ XO‘JALIGI IQTISODIYOTINI SAMARADORLIGI

*Xidirov Xurshitjon To‘lqinjon o‘g‘li**TIKXMMI “MTU” Iqtisodiyot fakulteti o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Tadqiqotda xarajatni minimallashtirish va daromadni maksimallashtirishning chiziqli masalasini yechish hamda samaradorlikni baholashda Fare-Primont indeksidan foydalanishning uslubiy jihatlari yoritilib, yirik shoxli qoramol va donli ekinlar yetishtirishda ishlab chiqarish omillari unumdorligi va texnik samaradorligi hududlar kesimida baholangan. Erishilgan natijalarga asoslanib namunaviy hududlarni tanlab olish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: texnik samaradorlik, DEA modeli, masofa vektori, ishlab chiqarish chegarasi, chiziqli dasturlash masalasi, Fare-Primont indeksi, qishloq xo‘jaligi, namunaviy hududlar.

Qishloq xo‘jaligi – aholi uchun oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib beruvchi asosiy manbadir. Ayni vaqtda u keng istemol mahsulotlari ishlab chiqaruvchi sanoatning bir qancha tarmoqlari uchun xom-ashyo yetkazib beradi. Masalan, qishloq xo‘jaligi xom-ashyosining ulushi (qiymat jixatidan) ip-gazlama sanoatida barcha moddiy xarajatlarning 60 foizini, qandolat sanoatida salkam 70 foizni, yog‘ va sut sanoatida qariyb 80 foizni tashkil qiladi. Bularning hammasi shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishni ko‘ngildagiday sur‘atlar bilan rivojlanmasa, xalq turmush darajasini oshirishning hech qanday eng yaxshi programmasini ham ro‘yobga chiqarib bo‘lmaydi. Qishloq xo‘jaligining ahamiyati yana shu bilan belgilanadiki, xalq xo‘jaligida band bo‘lgan xodimlarning 27 foizi shu sohada mehnat qiladi. Qishloq xo‘jaligida mamlakat milliy daromadining taxminan uchdan bir qismi yaratiladi. Shu sababli mamlakat butun iqtisodiyotining o‘shish sur‘atlari, mehnatkashlar farovonligini oshirish ko‘p jihatdan qishloq xo‘jaligining rivojlanish darajasiga bog‘liqdir. Shu bilan birga sotsial-siyosiy jihatni ham xisobga olish muhimdir. Qishloq xo‘jaligini yuksaltirish ishchilar sinfi bilan dehqonlar ittifoqini mustahkamlashning eng muhim shartidir. V. I. Lenin qishloq xo‘jaligining ahamiyatini belgilar ekan, mustahkam qishloq xo‘jalik bazasi bo‘lmasa, hech qanday xo‘jalik qurilishi bo‘lishi mumkin emas deb ta’kidlagan.

Jahon Qishloq xo‘jaligining da dunyodagi iqtisodiy faol aholining 45,2% (1316,7 mln. kishi) band. qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan yerlar 13387,0 mln. ga, jumladan, haydaladigan yerlar 1380,8 mln. ga, jami sug‘oriladigan yerlar 271,4 mln.ga (1998). 1999 y.da jahon qishloq xo‘jaligida 583,6 mln.t bug‘doy, 596,4 mln. t sholi, 600,4 mln. t makkajo‘xori, 130,0 mln. t arpa, 294,3 mln. t kartoshka, 444,6 mln. t mevalar, shu jumladan 60,6 mln. t uzum yetishtirildi. Chorvachilikda 225,9 mln. t

go'sht, 562,4 mln. t sut tayyorlandi. 1338,2 mln. bosh qoramol, 912,7 mln. cho'chqa, 1068,6 mln. qo'y va 709,9 mln. bosh echki, 14139,0 mln. tovuq boqildi.

Innovatsiyalar qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilishda har qachongidan ham muhimroqdir. Umuman olganda, qishloq xo'jaligida ta'minot xarajatlarining ko'tarilishi, ishchi kuchining yetishmasligi, shaffoflik va barqarorlik uchun iste'molchilarning afzalliklarining o'zgarishi kabi katta muammolar shakllanmoqda. Yuqoridagi muammolarni hal qilish maqsadida bir qancha kompaniyalar ish olib bormoqda va ularning soni tobora ortib bormoqda. So'nggi 10 yil ichida qishloq xo'jaligini rivojlantirishda yaratilayotgan texnologiyalarga investitsiyalar soni ulkan o'sishni ko'rsatmoqda - oxirgi 5 yil ichida 6,7 milliard AQSH dollari, o'tgan yilning o'zida 1,9 milliard AQSH dollari sarmoya o'tqizildi. Asosiy texnologiya yangiliklari yopiq vertikal dehqonchilik, avtomatlashtirish, robototexnika, chorvachilik texnologiyasi va zamonaviy issiqxonalar, qishloq xo'jaligi va sun'iy intellekt va blokcheyn kabi sohalarga qaratilgan.¹

Vertikal dehqonchilikda ekinlar hosildorligini oshirishi, cheklangan yer maydonlaridan unumli foydalanish va hatto ta'minot zanjirida bosib o'tgan masofani qisqartirish orqali dehqonchilikning atrof-muhitga ta'sirini kamaytirishi mumkin. Vertikal dehqonchilik mahsulotlarni yopiq muhitda yetishtirish amaliyoti deb ta'riflanadi. Vertikal ravishda o'rnatilgan texnologiyalardan foydalangan holda, an'anaviy dehqonchilik usullariga nisbatan o'simliklarni yetishtirish uchun zarur bo'lgan maydonni sezilarli darajada kamaytiradi. Vertikal fermer xo'jaliklari noyobdir, chunki ba'zi o'simliklar o'sishi uchun tuproqni talab qilmaydi. Ularning aksariyati gidroponikdir, bu yerda sabzavotlar ozuqa moddasi zich idishda o'stiriladi yoki aeroponik, o'simlik ildizlari muntazam ravishda suv va ozuqa moddalari bilan tabiiy quyosh nuri o'rniga sun'iy o'sadigan chiroqlar ishlatiladi.

Vertikal xo'jaliklarda an'anaviy xo'jaliklarga nisbatan 70% gacha kamroq suv sarflanadi.

Shaharlarda aholining barqaror o'sishidan ish haqi pasayishi bilan hosilni maksimal darajada oshirishga qadar vertikal dehqonchilikning afzalliklari ko'zga tashlanadi. Vertikal dehqonchilik yorug'lik, namlik va suv kabi o'zgaruvchilarni yil davomida aniq o'lchash uchun boshqarishi va ishonch bilan oziq-ovqat mahsulotlarini ko'paytirishdir. Kamaytirilgan suv va energiyadan foydalanish energiya tejashni optimallashtiradi - vertikal fermer xo'jaliklari an'anaviy fermer xo'jaliklariga qaraganda 70 foizgacha kam suv sarflaydilar. O'rim-yig'im, ekish va moddiy ta'minotni boshqarish uchun robotlardan foydalangan holda, qishloq xo'jaligi mavjud bo'lgan ishchi kuchi yetishmayotgan fermer xo'jaliklari oldida turgan muammolarni hal qilishdi.

¹ O.Zokirov, A.Abdullaev, Sh.Zokirov. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. (o'quv qo'llanma). Andijon, 2002.

Fermer xo‘jaliklarini avtomatlashtirish, ko‘pincha "aqli dehqonchilik" tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lib, bu fermer xo‘jaliklarini samaradorligini oshiradigan ekin va chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish siklini avtomatlashtiradigan texnologiyadir. Dronlar, avtomatlashgan traktorlar, robotli kombaynlar, avtomatik sug‘orish va ekish texnikalarini yaratish bo‘yicha robototexnika bo‘yicha ish olib borayotgan kompaniyalar soni ko‘paymoqda. Ushbu texnologiyalar juda yangi bo‘lsa-da, an’anaviy qishloq xo‘jaligi kompaniyalari tobora ko‘payib bormoqda, bu jarayonlarda fermer xo‘jaliklari avtomatlashtirishni o‘zlashtirmoqda.

Robototexnika va dronlardan tortib, kompyuter dasturiy ta‘minotiga qadar bo‘lgan texnologiyalarning yangi yutuqlari zamonaviy qishloq xo‘jaligini butunlay o‘zgartirib yubordi. Fermer xo‘jaliklarini avtomatlashtirish texnologiyasining asosiy maqsadi, oddiy ishlarni bajarishdir. Fermer xo‘jaliklari tomonidan ko‘pincha qo‘llaniladigan ba‘zi bir asosiy texnologiyalarga quyidagilar kiradi: o‘rim-yig‘im, avtomatlashgan traktorlar, ekish va begona o‘tlardan tozalash vositalari. Fermer xo‘jaliklarini avtomatlashtirilgan texnologiyalar sonining ko‘paytirish, mavjud bo‘lgan ishchi kuchi yetishmayotgan fermer xo‘jaliklari oldida turgan muammolarni hal qilish orqali asosiy muammolarni hal qiladi. An’anaviy dehqonchilik jarayonlarini avtomatlashtirishning afzalliklari, ishchi kuchi yetishmasligi va dehqonchilikning ekologik toza maxsulot yetishtirish orqali juda katta ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston iqtisodiyoti qishloq xo‘jaligi bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, bu sohaning YaIMdagi ulushi yuqoriligi bo‘yicha jahon mamlakatlari orasida 18-o‘rinni egallaydi. Top yigirmatalikda 17 ta mamlakat Afrika qit‘asidan, Osiyo qit‘asidan esa Afg‘oniston va O‘zbekiston mazkur ro‘yxatdan joy olgan. Biroq bu mamlakatlardan faqat uchtagina (Nigeriya, Tanzaniya va O‘zbekiston) qishloq xo‘jalik mahsulotlarining alohida turlarini yetishtirish bo‘yicha jahonning yetakchilari qatoridan joy olgan. Xususan, Nigeriya keshyu yong‘og‘i, okra, yeryong‘oq va shirin kartoshka, Tanzaniya kunjut va shirin kartoshka yetishtirish bo‘yicha jahonning yetakchi uch mamlakatidan biri sanaladi. Dunyo reytingida O‘zbekiston o‘rik yetishtirishda Turkiyadan, ipak bo‘yicha Xitoy, Hindistondan, Vetnam va Tailanddan, sabzi va sholg‘om yetishtirishda Xitoydan keyingi o‘rinlarda turadi.

Qishloq xo‘jaligining mamlakat iqtisodiyotida tutgan yuqori ahamiyati hisobga olinsa, bu sohada innovatsion texnologiyalardan foydalanish, korxonalarni modernizatsiya qilish, pirovardida, ishlab chiqarish omillari samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Samaradorlik iqtisodiy va texnik turlarga bo‘linib, texnik samaradorlik mahsulot ishlab chiqarish uchun ma‘lum turdagi omillar to‘plamidan foydalanish samaradorligini ifodalaydi. Agar firma ishchi kuchi, kapital va texnologiya kabi omillarning minimal miqdoridan maksimal mahsulot ishlab chiqaradigan bo‘lsa, u texnik jihatdan samarali faoliyat yuritgan deb hisoblanadi. Iqtisodiy samaradorlik

asosan ishlab chiqarish omillari narxlariga bog‘liq bo‘lib, texnik jihatdan samarali bo‘lgan ba’zi narsalar iqtisodiy jihatdan samarali bo‘lmasligi mumkin. Umuman olganda, samaradorlik daromadning xarajatga nisbati orqali aniqlanib, uni xarajatni minimallashtirish yoki daromadni maksimallashtirish orqali oshirish mumkin.

Foydalanilgan dadiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 31martdagi “Oziq-ovqat xavfsizligi va ichki bozorda narxlar barqarorligini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 147-sonli qarori. <https://lex.uz/uz/docs/5933102>. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 01.04.2022 y., 09/22/147/0255-son.
2. A.A.Abdug‘aniyev, A.Abdug‘aniyev. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti (darslik). Toshkent, 2010.
3. O.Zokirov, A.Abdullaev, Sh.Zokirov. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. (o‘quv qo‘llanma). Andijon, 2002.
4. A.Ismoilov, O.Murtazayev. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti (darslik). T.: 2002
5. B.S. Rakhmonova. Directions for increasing investment activity in the field of walnut growing and processing at the national and regional levels. Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. july, 2022-7. ISSN 2181-9750. 24-29 bet <http://khorezmscience.uz/uz> (08.00.00. №22)
6. B.S. Rakhmonova. Ways of perspective development of walnut production in Andijan region. // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. december, 2020- vii. ISSN 2181-9750 23-31 bet <http://khorezmscience.uz/uz> (08.00.00. №22)

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ И КУЛЬТУРНОЙ МОТИВАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ.

Абдугаффар Мирзо в Мирзозода

кандидат педагогических наук,

Имени Мирзо Турсунзаде

Доцент кафедры

информационно-коммуникационных

технологий Государственного

института культуры и искусства Таджикистана.

Аннотация: в статье вы сможете ознакомиться с важностью роли социальной и культурной мотивации в формировании личности студентов и современными подходами сегодня.

Ключевые слова: студент, мотивация, культура, социальная, воспитание личности, учебные достижения, успеваемость, инициатива, ответственность, инновационная деятельность.

Высшее образование направлено на обеспечение фундаментальной научной, общекультурной и практической подготовки специалистов, определяющих темпы и уровень научно-технического, экономического и социально-культурного развития. Первостепенное значение имеет формирование интеллектуального потенциала нации, всестороннее развитие личности как высшей ценности общества. Одной из наиболее актуальных проблем современного высшего образования является организация образовательного процесса, основанная на мотивации студентов. Прежде всего, давайте поговорим о понятии мотивации. Мотивация – это совокупность внутренних и внешних факторов, которые обеспечивают интерес человека к какой-либо работе, виду деятельности, поведению, науке и побуждают человека прилагать усилия для достижения определенной цели. Парадигматическое состояние ума, обеспечивающее мотивацию, — это желание. Но различные другие состояния, такие как убеждения о том, что делать, или намерения, также могут обеспечивать мотивацию. Мотивация происходит от латинского слова, означающего побуждение к действию, т. е. это психофизиологический процесс, который направляет поведение человека, выбирая подходящее к ситуации направление, обеспечивая активность и настойчивость в этом процессе, удовлетворение своих внутренних потребностей. Термин впервые употребил в своей статье немецкий философ Артур Шопенгауэр (1788-1860). Внутренние и внешние факторы, которые стимулируют желание и стремление людей всегда

интересоваться и быть преданными работе, роли или предмету или действовать для достижения цели. Если у вас есть сильное желание или стремление достичь цели, это означает, что вы оказываете положительное влияние на себя и других. Вы можете вдохновить человека перед вами словом поддержки. Система мотивов является неотъемлемой характеристикой человека. Это один из факторов, формирующих идентичность. Мотивация связана с нашими психическими особенностями (например, холерикам необходимо много двигаться, получать как можно больше впечатлений) и физическим состоянием (когда мы болеем, нам почти ничего не хочется). В связи с этим возникают противоречия между современным состоянием мотивации к учебе у студентов вузов и современными требованиями к их образовательной деятельности. Обучаясь в вузе, студент, прежде всего, сталкивается с рядом проблем, связанных с адаптацией к новой дидактической ситуации, формам и методам организации учебного процесса, которые принципиально отличаются от школьного образования. Такой подход и связанные с ним трудности создают уникальное дидактическое препятствие, которое необходимо преодолеть. Отсюда следует, что формирование положительных мотивов и разумных целей имеет важное значение в развитии личности будущего специалиста, поскольку мотивы и цели являются важными детерминантами деятельности. Сформированная в процессе обучения структура мотиваций студента становится основой личности будущего специалиста. Поэтому развитие положительных учебных мотивов является неотъемлемой частью воспитания личности школьника. В последние годы в психологической и научной литературе особое внимание уделяется вопросу стимулирования учебной деятельности. Ведь негативное или равнодушное отношение к ученику может стать причиной его неудачи или невезения. Многие зарубежные учёные А. Бандур, С. Занюк, А. Реан, В. Столина, Х. Хекхаузен, Ф. Хоппе и другие посвятили свои научные труды концепции мотивации. Р.Р.Бибрич, И.О.Васильев, И.И.Варганова, О.М.Арестова, А.А.Вербицкий, Е.И.Савонко и другие психологи уделяли большое внимание особенностям развития мотивации учебной деятельности учащихся. Вопрос изучения мотивации учебной деятельности студентов изучен мало. Несмотря на большое количество фундаментальных исследований, до сих пор нет теоретической ясности и единства взглядов на феномен мотивации. С одной стороны, если мотивацию рассматривать как совокупность факторов, направляющих поведение и поддерживающих его, с другой стороны, с другой стороны - ее рассматривают как совокупность мотивов или мотиваций, вызывающих деятельность организма и определяющих ее направление, т. е. совокупность факторов, возбуждающих и направляющих поведение человека. Кроме того, мотивация изучается как процесс, управляющий конкретной

деятельностью человека. С точки зрения важности решения проблемы мотивации учебной деятельности образование определяется тем, что мотивация важна для эффективной реализации учебного процесса. Известно, что это негативное или апатичное отношение к обучению, которое может привести к низкой успеваемости или неуспеваемости ученика. Мотив (лат. moveo, movere – двигаться, активизировать, толкать) – это движущая сила поступков и поступков человека. Под мотивом понимают также осознанную потребность, вызывающую деятельность человека и определяющую направление этой деятельности. Соответственно, мотивация – это психические события, побуждающие к осуществлению действия, действие, определяющее активность человека и его направленность на достижение запланированного результата. Как одна из ведущих личностных характеристик, являющихся важными регуляторами деятельности, мотивы определяют направленность деятельности студента, устойчивость его поведения и моральных принципов. Не учитывая специфику мотивов своих учеников, педагог теряет важные основы прогнозирования, определения задач, средств и методов своей деятельности. Е.П. Ильинта говорит, что мотив является результатом отражения в психике потребностей организма, возникающих из внешних или внутренних условий. Поэтому говорят, что мотив — это сознательная потребность, и только в определенном случае она становится основой целенаправленных действий человека. По мере развития студента как личности расширяются его потенциальные возможности, потребность в самосовершенствовании никогда не удовлетворяется полностью. Поэтому процесс развития мотивации не ограничивается. Уровень удовлетворенности рассматривается как показатель эффективности ориентированного на будущее образования. Текущее удовлетворение повышает мотивацию для будущего обучения. Неудовлетворенность учебной работой создает механизм рассмотрения обучения как вынужденного усилия и снижает мотивацию. Е.П. Ильин [6] акцентирует внимание на решающей роли удовлетворения потребностей в развитии мотивационных процессов. Мотив не только выявляет соответствующую потребность, но и направляет обучающегося к изучению предметов, удовлетворяющих эту потребность. Сила мотивов играет при этом особенно важную роль. Студент со слабой мотивацией не может активно работать на уроке, не говоря уже о результатах учебы. То есть потребности и мотивы тесно связаны с интересами, убеждениями и идеалами человека. Следует отметить, что среди исследователей существуют разные мнения о приоритете тех или иных видов мотивов успешности учебной деятельности. Некоторые исследователи считают познавательные мотивы (учебно-познавательные, мотивы самообразования) наиболее необходимой учебной деятельностью. Основываясь

на определениях учебных мотивов (мотивации), данных в психологии, рассмотрим их классификацию по содержанию, предложенному Н. Норкуловой. Его разделяют на познавательные и социальные мотивы. Познавательная мотивация включает в себя: познавательные мотивы (факты, события, закономерности, направляющие приобретение новых знаний); учебно-познавательные мотивы (направление методов обучения на усвоение, методы самостоятельного приобретения знаний); мотивы самообразования (направление на приобретение дополнительных знаний, то есть построение специальной программы самосовершенствования). Социальные мотивы соответствующего уровня: социальные мотивы (долг и ответственность, понимание социальной значимости образования); узкие или позиционные мотивы (стремление занять определенную позицию в отношениях с другими, получить от них одобрение); мотивы социального сотрудничества (направленные на разные способы взаимодействия с другими людьми). Л. Бойович определяет норму соотношения социальных и познавательных мотивов обучения и считает, что социальные мотивы должны быть предусмотрены в иерархии познавательных мотивов. Исходя из фактического выражения устойчивости, авторы рассматривают ее вместе с такими характеристиками учебной мотивации, как сила, осознанность, эффективность, формирование смыслообразующего мотива деятельности, направленность на процесс и другие. Е. Савонко и И. П. Именитова выделяют следующую условную классификацию студенческой мотивации по типам: первый, доминирующий тип мотивации связан с психологическими особенностями учащегося и учебным процессом, поскольку конкретный внутренний тип учащегося определяет его интерес к определенному предмету; второй тип – ситуативная мотивация, этот тип можно считать внешним по отношению к учебному процессу; третий тип – конформистская или суггестивная мотивация. Это связано с различиями между ценностными ориентациями и реальным поведением личности. Например, при возникновении ситуации студенту, не заинтересованному в изучении определенного предмета, необходимо приобрести знания по этому предмету, необходимые для успешной деятельности в рамках выбранной профессии – это пример конформистской мотивации. Льготы, стимулирующие такую мотивацию, например, получение повышенной стипендии, желание продолжить обучение за счет государственного бюджета, желание учиться на уровне магистра после получения степени бакалавра. Несмотря на то, что традиционный подход к организации и построению учебного процесса уделяет большое внимание формированию этого вида мотивации, соответствующие мотивации могут оказаться неэффективными для определенной категории обучающихся. Но какой бы ни была мотивация, даже самая положительная, она

создает лишь потенциальную возможность развития ученика, поскольку реализация мотивации зависит от процессов определения целей. В исследовании Н. Норкуловой отмечалось, что учащиеся могут лично формировать важный смыслообразующий мотив, и этот процесс осуществляется в определенной последовательности формирования его характеристик. Как показал А. Чувалов, мотивация оказывает более эффективное воздействие, если она направлена не на результат деятельности, а на методы. Ученые доказали, что мотивация является одним из ведущих факторов успешного обучения. Но ее характеристики и эффективность различаются на разных этапах образовательного процесса, который проходит обучающийся. От первого года к последнему курсу меняется сама учебно-профессиональная деятельность и ее мотивация. Для первокурсников уникален процесс их адаптации к новой ситуации в целом и учебной деятельности в частности. Поэтому, по мнению авторов, правильное понимание мотивации считается необходимым условием эффективной работы студентов и преподавателей, которые активизируют, целенаправленно развивают и углубляют познавательный интерес к своей дисциплине, используя инновационные методы и подходы обучения. При этом он вовлекает студентов в учебную деятельность, используя активные образовательные формы и методы (проблемные и другие виды). Методы самостоятельной работы играют важную роль в развитии познавательных интересов учащихся. К ним относятся учебники, работа со справочниками, выполнение алгоритмических задач, проведение экспериментов, анализ незнакомых студентам ситуаций, субъективное создание новой информации, написание курсовых и дипломных работ. Непременным условием успешного обучения является мотивация, которая побуждает студента заниматься определенной деятельностью с целью расширения и углубления своих знаний, повышения уверенности и независимости от внешних факторов. Деятельность студентов в вузах смело можно назвать образовательной и профессиональной. После того как старшеклассники покидают школу и поступают в вузы, для них характерны изменения мотивов, связанных с профессиональным самоутверждением. Komila Mirzayeva, [14.10.2024 22:57]

Исходя из фактического выражения устойчивости, авторы рассматривают ее вместе с такими характеристиками учебной мотивации, как сила, осознанность, эффективность, формирование смыслообразующего мотива деятельности, направленность на процесс и другие. Е. Савонко и И. П. Именитова выделяют следующую условную классификацию студенческой мотивации по типам: первый, доминирующий тип мотивации связан с психологическими особенностями учащегося и учебным процессом, поскольку конкретный внутренний тип учащегося определяет его интерес к определенным

предмет; второй тип – ситуативная мотивация, этот тип можно считать внешним по отношению к учебному процессу; третий тип – конформистская или суггестивная мотивация. Это связано с различиями между ценностными ориентациями и реальным поведением личности. Например, при возникновении ситуации студенту, не заинтересованному в изучении определенного предмета, необходимо приобрести знания по этому предмету, необходимые для успешной деятельности в рамках выбранной профессии – это пример конформистской мотивации. Льготы, стимулирующие такую мотивацию, например, получение повышенной стипендии, желание продолжить обучение за счет государственного бюджета, желание учиться на уровне магистра после получения степени бакалавра. Несмотря на то, что традиционный подход к организации и построению учебного процесса уделяет большое внимание формированию этого вида мотивации, соответствующие мотивации могут оказаться неэффективными для определенной категории обучающихся. Но какой бы ни была мотивация, даже самая положительная, она создает лишь потенциальную возможность развития ученика, поскольку реализация мотивации зависит от процессов определения целей. В исследовании Н. Норкуловой отмечалось, что учащиеся могут лично формировать важный смыслообразующий мотив, и этот процесс осуществляется в определенной последовательности формирования его характеристик. Как показал А. Чувалов, мотивация оказывает более эффективное воздействие, если она направлена не на результат деятельности, а на методы. Ученые доказали, что мотивация является одним из ведущих факторов успешного обучения. Но ее характеристики и эффективность различаются на разных этапах образовательного процесса, который проходит обучающийся. От первого года к последнему курсу меняется сама учебно-профессиональная деятельность и ее мотивация. Для первокурсников уникален процесс их адаптации к новой ситуации в целом и учебной деятельности в частности. Поэтому, по мнению авторов, правильное понимание мотивации считается необходимым условием эффективной работы студентов и преподавателей, которые активизируют, целенаправленно развивают и углубляют познавательный интерес к своей дисциплине, используя инновационные методы и подходы обучения. При этом он вовлекает студентов в учебную деятельность, используя активные образовательные формы и методы (проблемные и другие виды). Методы самостоятельной работы играют важную роль в развитии познавательных интересов учащихся. К ним относятся учебники, работа со справочниками, выполнение алгоритмических задач, проведение экспериментов, анализ незнакомых студентам ситуаций, субъективное создание новой информации, написание курсовых и дипломных работ. Непременным условием успешного обучения является мотивация,

которая побуждает студента заниматься определенной деятельностью с целью расширения и углубления своих знаний, повышения уверенности и независимости от внешних факторов. Деятельность студентов в вузах смело можно назвать образовательной и профессиональной. После того как старшеклассники покидают школу и поступают в вузы, для них характерны изменения мотивов, связанных с профессиональным самоутверждением.

Komila Mirzayeva, [14.10.2024 23:00] недостаток внимания к развитию самостоятельного мышления учащихся на уроках, при анализе художественного произведения, в языке ученого, не учитывается значение опозданий, уроки состоят из сухой теории, она не заметно, что на уроках соблюдается принцип свободного обучения, сама свобода подчеркивает самостоятельность узкого мышления ученика на уроках литературы, присутствуют стереотипные представления, несоблюдение учительской этики при организации занятий (ведь учитель должен быть пример ученику во всех аспектах), не актуализировать содержание заданий на уроках литературы, не приучать ребенка к критическому мышлению на уроке. Отсутствие навыков письменной речи у учащихся непригодно для использования нескольких методов на одном уроке. преподавания – это внедрение современных прогрессивных форм обучения, новых педагогических и информационных технологий, эффективных форм и методов духовно-просветительского воспитания, учебного процесса, повышение профессионального мастерства учителя, обеспечение качественной организации уроков, создание методических пособий. основе передовых педагогических и информационно-коммуникационных технологий в ходе урока, эффективного использования их мультимедийных приложений, а также передовых методов контроля успеваемости каждого обучающегося и повышения профессиональной компетентности педагогов, детской психологии, современной педагогической педагогики и передовой опыт в этой области, концепция личностно-ориентированного образования и компетентностный подход, содержание учебников нового поколения основано на государственном образовательном стандарте и подготовке, обеспечивающей совместимость учебников с программой, достижение того, что учебники стать информативной моделью образовательного процесса, а учебные материалы побуждают учащихся к общению;

Одна из китайских пословиц гласит: «Дайте человеку рыбу — он будет сыт на один день, научите его ловить рыбу — он будет сыт на всю жизнь». Итак, чтобы что-то сделать, уместно искать ответ на вопрос, как это сделать лучше и эффективнее.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Известно, что развитие общества зависит от духовности людей в нем. Страна, где много людей, богатых духовно, имеющих свои независимые взгляды и способных сохранить свою идентичность, живет процветающе. Опираясь на наш многолетний педагогический опыт и наши наблюдения в ходе освещения темы, а также мнения ученых, проводящих исследования в рамках данного вопроса, мы пришли к следующим выводам в качестве решения вышеизложенных проблем: современные прогрессивные формы обучения, новые педагогические и информационные технологии, духовное внедрение эффективных форм и методов педагогического обучения, содержание обучения, учебный процесс, повышение профессионального мастерства учителя в обеспечении качественной организации уроков, методические пособия, созданные на основе передовых педагогических и информационно-коммуникационных технологий в ходе урока, эффективного от их мультимедийного применения изучения и продвижения передового опыта, связанного с использованием и контролем обучения каждым учеником, достижения профессиональной компетентности педагогов, детской психологии, современных педагогическая педагогика и передовой опыт в этой области, концепция личностно-ориентированного образования и компетентностный подход нового поколения для обеспечения соответствия содержания учебников государственному образовательному стандарту и учебной программе на основе компетентностного подхода, достижения того, чтобы учебники стали информативная модель образовательного процесса, а также то, что учебные материалы побуждают учащихся к общению, у нас все еще есть много «систем», которые падают к нашим ногам. Избавиться от него – в руках приверженцев этой профессии. Мы считаем, что наша работа также будет способствовать обогащению работы, проводимой в этой области.

ССЫЛКИ

1. Бахтина И. А. Мотивация учебной деятельности студентов ССУЗ: дис. ... конфеты. псих. наук: спец.19.00.05. / Ирина
2. Анатольевна Бахтина. - Казань, Ин-т среднего специального образования РАО, 1997. - 180 с.
3. Педагогика и психология: учебное пособие / Ю.Г. Махмудов (и др.); ответственный редактор Ю.Г. Махмудов. - Т.:
4. ДИЗАЙН-ПРЕСС, 2011. 236 с.
5. Гейдаров Ф., Абдукаримов Х., Алимова Ф., Ботиров Б. Формирование учебных мотивов учащихся. -Т.:2009- 131 с.
6. Ильин Е. П. Мотивация и мотивация. / Э. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2011. – 512 с.

7. Норкулова Н.Т. Психология мотивации аффилиации в духовности молодежи. - Т.: «Наука и технологии», 2015. С. 107.
8. Витенко И. С. Общая и медицинская психология. / Я. С. Витенко. - К.: Здоровье, 1994 - - 296 с.
9. Агасиева Н.М. Профессиональная мотивация как движущий фактор развития личности и профессионализма студента // Актуальные проблемы развития современной науки и образования-2018.-97-98 с.
- 10.Иванова Т. А. Мотивация учебной деятельности студентов. / Т. А. Иванова, А. Да. Левин.// Психологические механизированные регулирования поведения и оптимизации трудовой и учебной деятельности: Мэйвуз.сб. / Под ред. Г. С. Шляхтина. - Горький: Горький. Мистер. ун-т, 1987. - с. 77–84.
- 11.Изучение мотивации поведения детей и подростков. / Под ред. Л. Я. Бойович и Л. В. Благонадежиной. - М.: Педагогика, 1972. - 352 с.

KORXONALARNI BOSHQARISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ORQALIY BOSHQARUV SAMARADORLIGINI OSHIRISH VA IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TAMINLASH MASALALARI

ALFRAGANUS universiteti professori, i.f.d.

Saidov Mash'al Samadovich

Muxammadiyev Nodirbek Ikromjon o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamliy texnologiyalarning rivojlanish tendensiyalari, ulardan sanoat korxonalarining boshqaruv tizimida foydalanish orqaliy iqtisodiy xavfsizlikni taminlanishi va boshqaruv samaradorligini oshirish imkoniyatlari keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy xavfsizlik, korxonalar, raqamliy texnologiya, boshqaruv tizimi, ERP, SCRM, CRM

Аннотация: В статье описаны тенденции развития цифровых технологий, возможности обеспечения экономической безопасности и повышения эффективности управления за счет их использования в системе управления промышленными предприятиями.

Ключевые слова: экономическая безопасность, предприятие, цифровые технологии, система управления, ERP, SCRM, CRM

Annotation: This article describes the development trends of digital technologies, the possibilities of ensuring economic security and improving management efficiency through their use in the management system of industrial enterprises.

Keywords: economic security, enterprise, digital technology, management system, ERP, SCRM, CRM

Kirish: Dunyo mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti o'zining ma'no-mazmuni jihatidan oldingi bosqichlardan farq qiladi. Koronavirus Covid-19 pandemiyasi ijtimoiy soha hamda iqtisodiyot tarmoqlarini jiddiy sinovdan o'tkazmoqda. Shu bilan birga, pandemiya davrida "Buyuk yopilish" atamasi bilan kirib kelgan iqtisodiy inqiroz xalqaro xo'jalik aloqalarida "qiymat zanjirlari"ni uzilishi bilan birga xizmat ko'rsatish va servis tarmoqlariga ham jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatib Jahon iqtisodiyotining retsessiyasini boshlab berdi¹

O'zbekiston ham xalqaro hamjamiyatning va global iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, mintaqada va jaxon iqtisodiyotidagi ijobiy yoki salbiy

¹ <https://www.coindesk.com/the-great-lockdown-imf-confirms-global-recession>

o‘zgarishlar mamlakatimiz iqtisodiyotiga ham o‘z tasirini o‘tkazmay qolmaydi. Pandemiya davrida va undan keying davrlarda O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish hozirgi kunning ustuvor vasifalaridan biri hisoblanadi. Bu vazifalarni bajarishda raqamli texnologiyalarni davlat boshqaruvi va iqtisodiyotning barcha bo‘g‘inlariga kirib borishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekistonda raqamli texnologiyalarni joriy qilish bo‘yicha bir qator ishlar amalga oshirilishi lozimligi dastlab O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning 2019 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida aks etdi. Murojaatnomada “Iqtisodiyotning barcha sohalarini raqamli texnologiyalar asosida yangilashni nazarda tutadigan Raqamli iqtisodiyot milliy konsepsiyasini ishlab chiqishimiz kerak. Shu asosda “Raqamli O‘zbekiston-2030” dasturini hayotga tatbiq etishimiz zarur” deb aytdi².

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning 2020 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida 2020 yilga “Ilm, ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili deb nom berishni taklif qildi va bajarilishi zarur bo‘lgan bir qator vazifalarni inobatga olib Raqamli O‘zbekiston – 2030 dasturini ikki oy ichida ishlab chiqish”³ to‘g‘risida hukumtga topshiriq berdi.

Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohani jadal rivojlantirish, shuningdek 2017 — 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Ilm, ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturiga muvofiq “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora – tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079 sonli farmoni qabul qilindi. Farmonga ko‘ra mamlakat iqtisodiyotini raqami iqtisodiyotga o‘tkazish va raqamli iqtisodiyotning ustuvor yo‘nalishlariga quyidagilar kiradi:

- sanoat korxonalarida zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy qilish dasturlarini ushbu korxonalarni texnologik qayta jihozlash dasturlari bilan uyg‘unlashtirish;
- korxonalar ta’minotining barcha bosqichlarini avtomatlashtirish va boshqarishni ta’minlash, shuningdek, bu orqali logistika va xarid xarajatlarini qisqartirish;
- innovatsion avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari va dasturiy mahsulotlarni joriy etish bo‘yicha normativ-huquqiy bazani takomillashtirish;
- boshqaruv ma’lumotlarini qabul qilishni qo‘llab-quvvatlash tizimini, jumladan, real vaqt rejimida biznes-tahlil tizimini joriy qilish orqali takomillashtirish;

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2019 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasidan.

³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2020 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasidan.

- 2025 yilda korxonalar resurslarini boshqarish tizimini (ERP) joriy qilgan yirik xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning ulushini 90 foizga etkazish;
- sanoat korxonalarida joriy etilayotgan ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish (ERP, MES, SCADA va boshqalar), robotlashtirish, “Internet buyumlar”, “sun’iy intellekt” kabi texnologiyalarning dasturiy mahsulot qismini 2027 yilga kelib, apparat qismini esa 2030 yilga kelib davlat-xususiy sheriklik asosida mahalliyashtirish;⁴

Yuqorida keltirilganlardan kelib chiqib va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni ijrosini taminlash bo‘yicha sanoat korxonalarida boshqaruvida raqamli texnologiyalarni joriy etish dolzar masala hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Boshqaruv jarayoniga raqamli texnologiyalarni qo‘llash, bu jarayonni avtomatlashtirish murakkab jarayon bo‘lib, insondan yangi bilimlarni talab etadi. Avvalo boshqaruv jarayonini avtomatlashtirish haqida qisqacha quyidagilarni keltiramiz: Boshqaruv jarayonini avtomatlashtirish — korxonalar, idoralar, hududiy birlashmalar, shahar xo‘jaligi, tarmoq va tashkilotlar faoliyatini boshqarish masalalarini hal qilishda matematik usullar, avtomatik qurilmalar va hisoblash texnikasi vositalarini qo‘llashga aytiladi.. Zamonaviy kompyuterlar va texnik vositalar evaziga boshqarishdagi axborot jarayonlari texnologiyasini butunlay o‘zgartirish mumkin. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish va xo‘jalik faoliyatidagi holatni real vaqt rejimda aks ettirish, uzatilayotgan va qabul qilinayotgan ma’lumotlarning tezkorligi va ishonchliligini ta’minlash, ma’lumotlarni qayd qilish, xabarlarini izlash va guruhlashni sodda holatga keltirish, axborot saqlashni mukammallashtirish, hisobotlar tayyorlashda kishi mehnatini kamaytirish, xo‘jalik bo‘g‘inlari orasidagi o‘zaro bog‘lanish va axborot oqimi sifatini ko‘tarish korxonalarda iqtisodiy xavfsizlik tizimining muhim elementlaridan hisoblanadi.

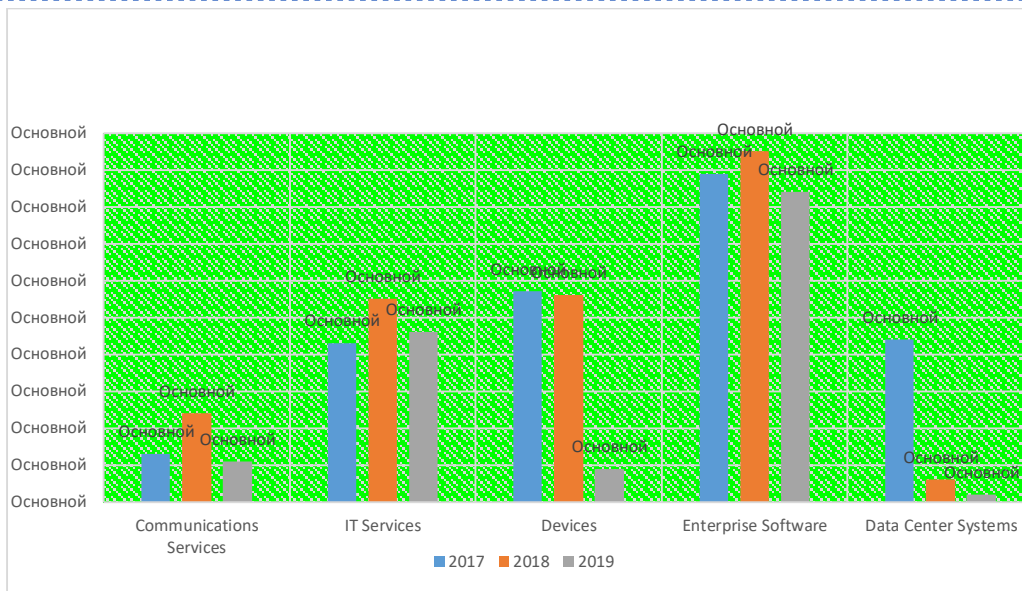
Hozirgi kunda zamonaviy korxonalarda boshqaruv jarayonlarining barchasida raqamli texnologiyalardan keng foydalanib kelinmoqda. Bularga biz quyidagilarni misol qilib keltiramiz:

№	Boshqaruv jarayonlarida qo‘llaniladigan raqamli texnologiyalar va dasturi vositalar	Qo‘llanilish sohasi

⁴ “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora – tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentini PF-6079 sonli farmoni.

1	CAD (Computer-Aided Design)-	Loyihalash ishlarini bajarish uchun avtomatlashtirilgan tizim
2	CAM (Computer-Aided Manufacturing)-	Avtomatik tizim yoki avtomatlashtirilgan tizimning moduli. Raqamli boshqaruvga ega dastgoh va uskunalar uchun boshqarish dasturlarini tayyorlash uchun ishlatiladigan tizim.
3	ERP (entERPrise Resource Planning)-	Ishlab chiqarish jarayonlari darajasidagi korxonalar resurslarini rejalashtirish va boshqarish tizimi, masalan, buyurtma olinganidan mahsulotni etkazib berishga qadar to'liq resurslarni rejalashtirish, boshqarish va optimallashtirish. Ishlab chiqarish va operatsiyalarni birlashtirishning tashkiliy strategiyasi, inson resurslarini boshqarish, moliyaviy boshqaruv va aktivlarni boshqarish, barcha faoliyat sohalari uchun umumiy ma'lumotlar va jarayonlar modelini taqdim etadigan amaliy dasturiy ta'minotning ixtisoslashgan va birlashtirilgan to'plami orqali korxonalar resurslarini doimiy ravishda muvozanatlash va optimallashtirishga yordam beradigan tizim
4	MES (Manufacturing execution System)	Ishlab chiqarish jarayonini boshqarish tizimi. Har qanday ishlab chiqarish doirasida ishlab chiqarishni sinxronlashtirish, muvofiqlashtirish, tahlil qilish va optimallashtirish muammolarini hal qilish uchun mo'ljallangan maxsus dasturiy ta'minot.
5	SCADA (Supervisory Control And Data Acquisition)	Dispetcherlik nazorati va ma'lumotlarni yig'ishga mo'ljallangan va boshqarish ob'ekti to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash, aks ettirish va arxivlash tizimlarini ishlab chiqish yoki real vaqtda ishlashini ta'minlash uchun mo'ljallangan dasturiy ta'minot to'plami.

Jahon bozorida korporativ dasturlarga (*corporate software*) bo'lgan talab oshib bormoqda. Ularning ichida asosiy etibor ERP, CRM va logistika zanjirini boshqaradigan dasturiy vositalarga qaratilgan.

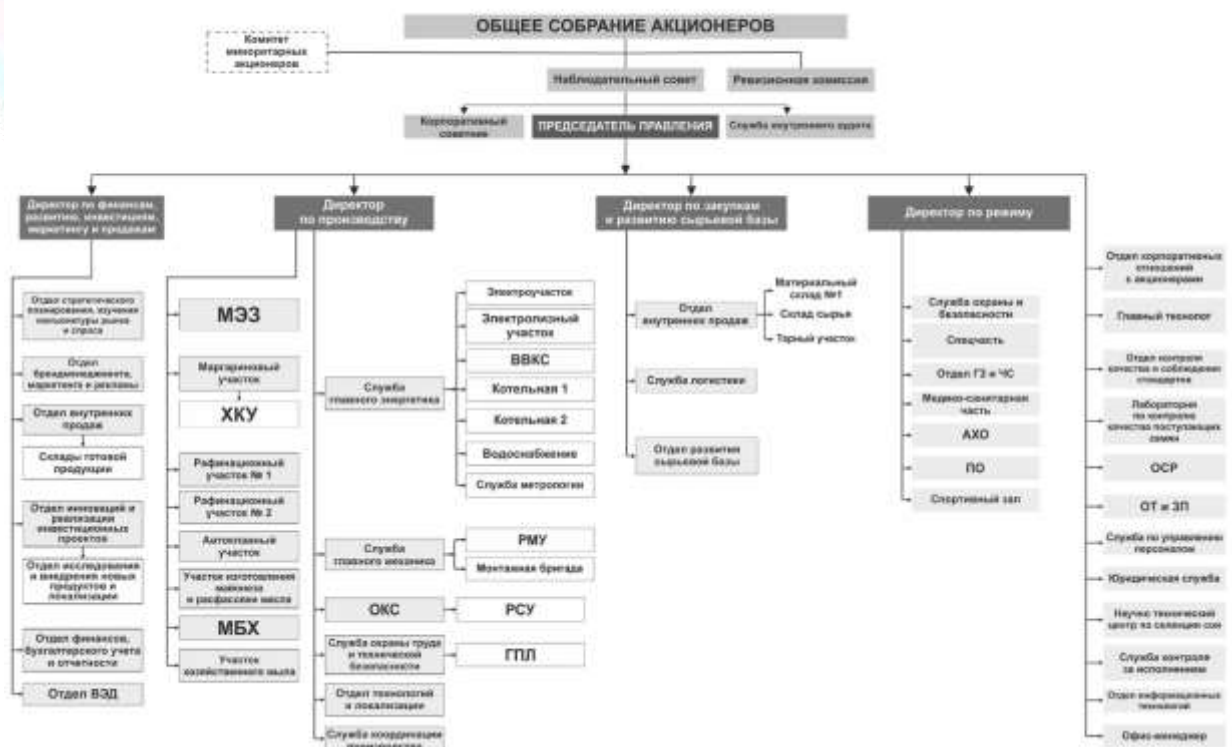

1-rasm. Jahon bozorining IT sohasidagi ulushi⁵

TAHLIL VA NATIJALAR

Sanoat korxonalari boshqaruvida iqtisodiy xavfsizlik tizimini nazariy va amaliy ishlab chiqish tadqiqoti doirasida “Toshkent yog‘-moy kombinati” AJ ning boshqaruv tuzilmasi tahli qilindi.

СТРУКТУРА УПРАВЛЕНИЯ АО «TOSHKENT YOG'-MOY KOMBINATI»

2-rasm. “Toshkent yog‘-moy kombinati” AJ ning boshqaruv tuzilmasi⁶

⁵ Есипова О.В. Мировой рынок IT систем по автоматизации бизнес процессов. Статья, Журнал «Вектор Экономики» 2019 г,

⁶ “Toshkent yog‘-moy kombinati” AJ ning 2019 yilda tasdiqlangan boshqaruv tuzilmasi.

“Toshkent yog‘-moy kombinati” AJ ning boshqaruv tuzilmasi yuqoridan pastga qarab boshqariluvchi ierarxik tizim bo‘lib, korporativ boshqaruvning ananaviy yoki boshqacha aytganda standart ko‘rinishidir. Boshqaruv jarayonining bunday shaklida qarorlarni yuqoridan qabul qilinib pastga bajarish uchun buyruq yoki farmoyish ko‘rinishida tushiriladi. Qabul qilingan qarorlarning bajarilishi va nazoratini pastdan yuqoriga hisobot shaklida taqdim qilinishi orqali amalga oshiriladi. Bunday boshqaruv shakli tezlik bilan o‘zgarib borayotgan zamonda samarali faoliyat olib borish uchun eskicha yondashuv sanaladi. Zamonaviy korxonalarni boshqarishda real vaqt rejimida aniq ma’lumotlarni suniy intellektlar orqaliy tahlil qilingan holda qarorlarni qabul qilish va ularni bajarilishini real vaqt jarayoida nazoratini amalga oshirish uchun eRM yoki CRM raqamli texnologiyalarni boshqaruv jarayoniga qo‘llash zarur.

Tadqiqot maqsadlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Iqtisodiy xavfsizlik tizimining asosiy elementlaridan biri bu boshqaruvning raqamli texnologiyalardan foydalangan holda amalga oshirilishi va real vaqt jarayonida qabul qilingan qarorlarning bajarilishi samaradorligini aniqlab borishdan iboratdir.

Tepadan pastga ierarxik boshqaruv tizimida bajarilishi zarur bo‘lgan asosiy qarorlarning natijasini pastdan yuqoriga xisobot shaklida taqdim qilinishida ba’zi kamchiliklar bo‘lib ular quyidagilardir:

- qabul qilingan qarorlarning bajarilish holatini aniq real vaqt rejimida bilish imkoniyati yo‘q;
- bajarilgan buyruq yoki farmoyishlarning natijasini olish uchun yana qayta buyruq yoki so‘rov yuborish zarur, bu esa ma’lum vaqtni talab qiladi.
- Xisobotlarni tayyorlash va ularni taqdim qilishda ierarxik yondashuvda inson faktori yuqoriligi sababli natijalarning aniqliligi past bo‘lishi mumkin;
- Bajarilgan buyruq yoki farmoyishlarning olingan natijalarini taxlil qilish va baholash lozim bo‘lib, zarur hollarda esa ularning to‘g‘riligini tekshirish kerak bo‘ladi, bu esa qo‘shimcha vaqt va resurslarni talab qiladi.

ERP, CRM va SCADA raqamli texnologiyalarni boshqaruv jarayoniga qo‘llashda bir qator afzalliklar bo‘lib ular iqtisodiy xavfsizlik tizimini to‘g‘ri ishlashida hamda real vaqt rejimida samarali boshqaruvni amalga oshirishda yordam beradi:

- Real vaqt rejimida alohida funksiyaviy tuzilmalarning ish faoliyatini nazorat qilish imkonini beradi.
- Yuborilgan buyruq, farmoyish yoki buyurtmalarni qabul qilish, bajarilish holati va sifatini aniq bilish mukin bo‘ladi;
- Hodimlarning ish samaradorligi ortadi;
- Xisobotlarda aniqlilik ortadi, noaniq ma’lumotlar butkul yo‘qoladi;
- Buyruqlar, qarorlar yoki farmoyishlarni bajaruvchi hodimlar aniq bo‘ladi va nazorati kuchayadi, bu esa samaradorlikni oshiradi.

- Korxonada mavjud iqtisodiy xavfsizlik tizimini samaraliy ishlashiga yordam berib, uni ichki va tashqi xavf-xatarlardan saqlaydi.

Demak yuqorida keltirilgan fikr va mulohazalardan kelib chiqib ERP dasturlarni ishlab chiqarish korxonasiq tadbiq qilish, hozirgi kunda eng to‘g‘ri va samarali hisoblanadi.

3- rasm ERP ning qamrov yo‘nalishlari.

Hozirgi kunda ERP texnologiyalarni ishlab chiqaruvchi korxonalarga qo‘llashda bir nechta to‘siqlar bor:

- YERP dasturlar nisbatan qimmat va ularni doimo yangilab (*update*) turish kerak;
- YERP dasturlarni tadbiq qilish orqaliy boshqaruv jarayoni tubdan o‘zgaradi bu esa kadrlarni o‘qitish va malakasini oshirish bilan bog‘liq harajatlarni talab qiladi;
- Samarali ishlovchi, qamrov darajasi yuqori bo‘lgan va xavfsizligi ta‘minlangan mahalliy ERP dasturlar hozirgi kunda deyarli yo‘q.
- Internet tezligining pastligi va internet xizmatlarining narhi nisbatan yuqoriligi;

Ammo bu to‘siqlar hal qilinishi mumkin va samaraliy boshqaruvni tashkil etishda sarf etilgan qo‘shimcha harajatlar qisqa davrda va o‘rta davrlarda qoplanadi. Bugun turli korxonalar ERP dasturlarida foydalanib kelishmoqda. Hususan “Toshkent yog‘-moy kombinat” AJ ham 1C dasturi bilan ishlab kelmoqda. Ammo 1C dasturini to‘liq ishga tushirmagan. Dasturning faqat moliya-buxgalteriya qisminigina ishlatmoqda. 1C

dasturida ham ERP ning qamrov darajasini oshirish imkoniyatlari mavjud. Masalan zanjirli etkazib berishni tashkil qilish yoki savdo-distribyuterli tizimini qo'llash imkoniyatlari mavjud.

TADQIQOT DOIRASIDA OLINGAN NATIJALARDAN QUIYIDAGI XULOSALAR QILINDI

1. “Toshkent yog‘-moy kombinat” AJda 1C dasturining boshqa qo‘shimcha funksiyalarini ishga tushirish va boshqaruv jarayonini to‘liq raqamli texnologiyalarga o‘tkazish lozim.
2. Ishlab chiqarish jarayonini raqamli texnologiyalarda ishlaydigan texnikalar bilan modernizatsiya qilish kerak;
3. Har bir tseklar va uchastkalarga ERP dasturlari bilan sinxron ishlaydigan dachiklarni o‘rnatish;
4. Logistika va distribyuterlik zanjirini ERP dasturlari orqaliy nazoratini olib borish imkonini yaratish.
5. Korxonaga joriy qilinadigan ERP dasturida ishlaydigan va raqamli texnologiyalarni ishlata oladigan kadrlarni ishga olishi yoki mavjud kadrlarni malakasini oshirishi yoki o‘qish lozim.
6. “Toshkent yog‘-moy kombinat” AJ ga 1C dasturidan boshqa zamonaviy ko‘p funksional SAP tizimini joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora – tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentini PF-6079 sonli farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning 2019 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning 2020 yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
4. Йесипова О.В. Мировой рынок ИТ систем по автоматизации бизнес процессов. Статья, Журнал «Вектор Экономики» 2019 г,
5. Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. Учебник. –СПб.: Питер, 2007, с.227-228.
6. Ishmuhamedov A.E. Iqtisodiy xavfsizlik. O‘quv qo‘llanma. T.: TDIU-2004
7. Дронов Р. Подходы к обеспечению экономической безопасности. “Экономист”, -2001
8. “Toshkent yog‘-moy kombinat” OAJ malumotlari – 2017 – 2019 y.

**GERMANIYA , DANIYA VA POLSHA SELEKSIYASIGA MANSUB
SIGIRLARNING KLINIK KO‘RSATKICHLARINI O‘RGANISH**

Ilmiy rahbar

Amonov Rasul Chorshambi o‘g‘li,

Bakalavr: Ajimuratov Arslanbek Polat uli

Bakalavr : Jumabaev Quwanish Islam uli

Bakalavr : Orinbaev Niazbek Qallibek uli

*Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti Nukus filiali*

Annotatsiya. Bu maqolada Germaniya , Daniya va Polsha seleksiyasiga mansub sigirlarning klinik ko‘rsatkichlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: Tana harorati, yurak urishi, nafas olishi, bahorda, yozda, kuzda, qishda .

Kirish. Qishloq xo‘jalik hayvonlarining urchitish sharoitlariga, ayniqsa issiq iqlim sharoitiga moslashganlik darajasini va ular organizmida moddalar almashinuvi hamda fiziologik holatini baholashda ularning klinik ko‘rsatkichlarini o‘rganish alohida ahamiyatga ega.

Tatqiqot maqsadi. 1-jadvalda tajriba guruhlaridagi sigirlarning yil fasllari bo‘yicha klinik ko‘rsatkichlari keltiriladi.

Jadval ma‘lumotlarining ko‘rsatishicha, yil fasllaridan qat‘iy nazar, barcha guruhlardagi sigirlarning klinik ko‘rsatkichlari me‘yor talablari darajasida bo‘ldi. Ammo yoz faslida barcha guruhlardagi sigirlarning tana haroratlari boshqa fasllardagi ko‘rsatkichdan biroz yuqori, ya‘ni I guruhda yoz faslida bahordagiga nisbatan 0,1 °S va qishdagiga nisbatan 0,3 °S, II guruhda yozda bahor va kuzdagiga nisbatan 0,1 °S va qishdagiga nisbatan 0,3 °S, III guruhda esa yozda bahor va kuzdagiga nisbatan 0,1 °S va qishdagiga nisbatan 0,2 °S yuqori bo‘lganligi kuzatildi. joylashganligi bilan ajralib turadi.

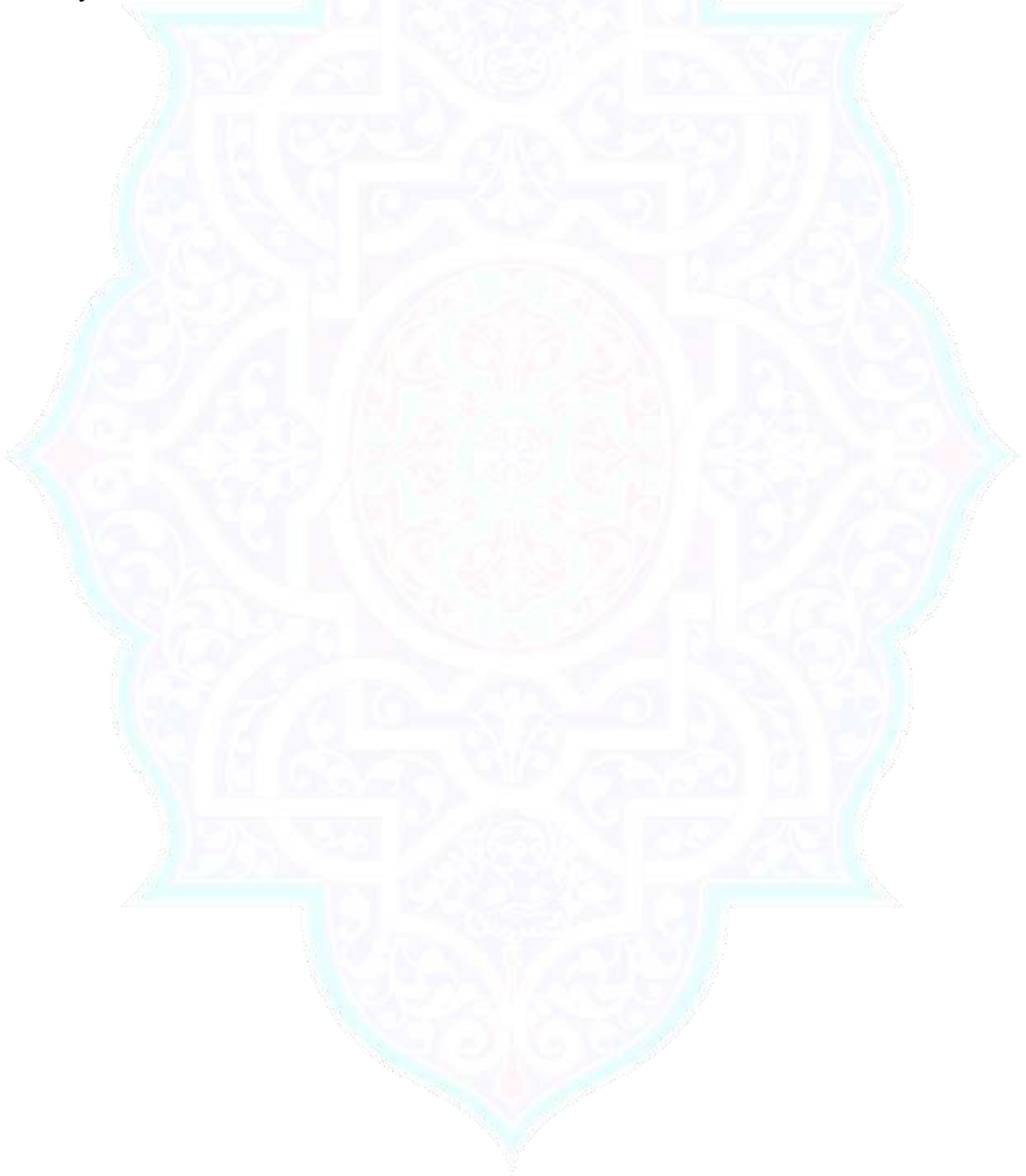
Tatqiqot manbai va usullari. Bizning tajriba o‘tkazgan obekt Samarqand viloyatidagi “Siyob-Shavkat-Orzu” fermer xo‘jalikda tajriba o‘tqazildi.

Tatqiqot natijalari. Shunga o‘xshash natijalar sigirlarning boshqa klinik ko‘rsatkichlarida ham kuzatildi. Masalan, I, II va III guruhlardagi sigirlarning 1 daqiqada yurak urishi yoz faslida bahordagiga nisbatan tegishli ravishda 1,4; 1,4 va 1,4 marta, kuzdagiga nisbatan 1,6; 1,6 va 0,8 marta hamda qishdagiga nisbatan 2,8; 2,8 va 2,6 marta yuqori bo‘ldi hamda nafas olishi 2,0; 1,2 va 1,8 marta, kuzdagiga qaraganda 1,0; 1,2 va 1,4 marta hamda qishdagiga nisbatan 1,8; 2,0 va 2,2 marta yuqori bo‘lganligi kuzatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nosirov U.N. Qoramolchilik. Toshkent. 2001. 383 b.
2. Nosirov U.N., Shakirov Q. O‘zbekiston sharoitida golshtin va flegfix simmental zotlarining iqlimga moslashish, nasldorlik va mahsuldorlik sifatlarini takomillashtirish. Avtoref. diss. s.-x. nauk. Tashkent. 2015. 34 s.
3. Нарбаева М.К. Продуктивность голштинских черно-пестрых пород и их помесей с условиях южной зоны Узбекистана. Автореферат дисс.канд. с-х.наук. Ташкент.2011. 21 с.

SUN'IY INTELEKTNI QO'LLASHDA MALUMOTLAR BAZASINING AHAMIYATI

Aktamov Muslimbek Azamat o'g'li
S.H.Sirojiddinov nomidagi
Akademik litsey yetakchi o'qituvchisi

Annotatsiya: Bugungi kunda hayotimizni zamonaviy axborot texnologiyalarisiz tasavvur qila olmaganimiz kabi, jamiyatning ham turli jabhalariga sun'iy intellekt bir necha vazifalarni bajarish orqali kirib bormoqda. Sun'iy intellektni ishlatishni va ishlashini, ma'lumotlarning qanchalik muhim ekanligini bilishimiz bugungi kunning talablaridan biriga aylanib ulgurdi. Sun'iy intellektni yordamchi sifatida ishlatish, har bir inson uchun yengilliklar va yangi qulayliklar hosil qiladi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, ma'lumot, ma'lumotlar bazasi, to'liqlik, keng qamrovlilik, muvofiqlik, aniqlik, yaroqlilik.

Avvalo **Sun'iy intellekt** va **ma'lumotlar bazasi** tushunchalari nima ekanligini bilib olishimiz kerak. Bu tushunchalarning qanday ma'no anglatishi, qaysi nuqtai nazardan qarashga bog'liq bo'lib, quyida bir necha variantlar keltiraman.

Sun'iy intellekt (SI; [inglizcha](#): *artificial intelligence*, AI) – [inson intellektiga](#) taqlid qilishga qodir bo'lgan [mashinalar](#) yaratishga qaratilgan [fan](#) va [texnologiya](#) sohasi.

Sun'iy intellekt (AI) - bu kompyuterlar va mashinalarga insonni o'rganish, tushunish, muammolarni hal qilish, qaror qabul qilish, ijodkorlik va avtonomiyani simulyatsiya qilish imkonini beruvchi texnologiya.

Ma'lumotlar – bu mashinani o'rganish algoritmlari axborotni qayta ishlash va o'rganish qobiliyatini yaratadigan asosdir. Ma'lumotlarsiz ML va AI modellarida o'qitish, sozlash va oxir-oqibat vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan materiallar yetishmaydi. Yuqori sifatli, yaxshi tuzilgan ma'lumotlar aniq bashoratlarni ishlab chiqarish uchun juda muhimdir.

Ma'lumotlar bazasi bu – kompyuter tizimida saqlanadigan va odatda ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimi (DBMS) tomonidan boshqariladigan ma'lumotlarning uyushgan to'plami. Umumiy ma'lumotlar bazalaridagi ma'lumotlar jadvallarda modellashtirilgan bo'lib, so'rov va ishlov berishni samarali qiladi. Strukturalangan so'rovlar tili (SQL) odatda ma'lumotlarni so'rash va yozish uchun ishlatiladi.

Ma'lumotlar bazasi hayotimizning ajralmas qismidir. Biz ma'lumotlar bazalari bilan o'zaro aloqalarimizni o'z ichiga olgan bir nechta tadbirlarga duch kelamiz, masalan bankda, temir yo'l stantsiyasida, maktabda, oziq-ovqat do'konida va hokazo.

Bu yerda biz katta hajmdagi ma'lumotlarni bir joyda saqlashimiz va ushbu ma'lumotlarni osongina olishimiz kerak bo'lgan holatlar.

Endi maqolamizga qaytamiz. Sun'iy intellekt (AI) allaqachon turli sohalarga, tasvirni aniqlash, avtonom transport vositalari boshqarish, bashoratli qilish vazifalari orqali kirib bordi va sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Sun'iy intellekt biznes jarayonlariga integratsiyalangan bo'lib, tashkilotlarga ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish va operatsiyalarni optimallashtirish imkonini beradi. Bundan tashqari, sun'iy intellektga asoslangan tizimlar vazifalarni avtomatlashtiradi, samaradorlikni oshiradi va mijozlar tajribasini orttiradi. Biroq, har qanday AI tizimining ekzoskeleti u foydalanadigan katta hajmdagi ma'lumotlardir.

Sun'iy intellekt dasturini ishlab chiqish ajralmas 3 qismdan iborat deb tasavvur qilsak, ular quyidagilardir

Birinchi qism: Sun'iy intellekt algoritmi bo'lib, TensorFlow kabi mashinalarni o'rganish kutubxonalarini tomonidan quvvatlanadi, va AI ilovalarini yaratishni osonlashtiradi. Ushbu resurslar bepul va kuchli jamoalar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi.

Ikkinchi qism: bu protsessor tezligini ham, katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlash qobiliyatini ham o'z ichiga olgan kuchli hisoblash quvvati. Amazon veb-xizmatlari kabi bulutli xizmatlar ushbu manbalarga kirishni osonlashtiradi.

Uchinchi qism esa ma'lumotlar. Sun'iy intellekt yaratishni boshlashdan oldin sizga ma'lumotlar kerak. AI ilovangizning muvaffaqiyati ma'lumotlaringizning sifati va ko'pligiga bog'liq. Sun'iy intellekt dasturini ishlab chiqish o'qitish va sinov uchun ko'plab ma'lumotlarni to'plashni va keyin dasturni joylashtirishni anglatadi.

Sun'iy intellekt ning asosi ma'lumotlardir. AI turli shakllardagi ma'lumotlar bazalaridan foydalanadi.

Tuzilgan ma'lumotlar – yaxshi tashkil etilgan va osongina qidiriladigan, ma'lumotlar bazalarida topilgan.

Tuzilmagan ma'lumotlar – matn va tasvirlar kabi oldindan belgilangan tartibda tashkil etilmagan.

Yarim tuzilgan ma'lumotlar – ko'pincha JSON kabi formatlarda tuzilgan va tuzilmagan aralashma.

Shunday bo'lsa AI ma'lumotlarni o'rganish, moslashtirish va eng yaxshi natijalarni berish uchun qanday foydalanadi?

A) AI modellarini o'qitish - samarali AI modellarini yaratish uchun ma'lumotlar o'qitish uchun ishlatiladi. Ushbu jarayon davomida AI tizimi tarixiy ma'lumotlardan o'rganadi, munosabatlar va naqshlarni aniqlaydi. Masalan, tabiiy tilni qayta ishlashda (NLP) matnli ma'lumotlarning katta korpusida o'qitilgan model grammatika qoidalarini, semantikani va hatto hissiyotlarni tahlil qilishni o'rganishi mumkin.

B) haqiqiy vaqtda qaror qabul qilish-yuqori sifatli ma'lumotlar AI tizimlariga Real vaqtda ishonch bilan qaror qabul qilishga imkon beradi. O'z-o'zini boshqaradigan avtomobillar uchun sensorlar va kameralardan olingan ma'lumotlar navigatsiya qilish va o'zgaruvchan yo'l sharoitlariga javob berish uchun doimiy ravishda qayta ishlanadi. Xuddi shunday, moliya sohasida AI algoritmlari ikkinchi darajali savdo qarorlarini qabul qilish uchun bozor ma'lumotlarini tahlil qiladi.

C) shaxsiylashtirish va tavsiyalar-ma'lumotlar foydalanuvchilarga shaxsiy tajribalarni yetkazib berishda muhim rol o'ynaydi. Oqimli platformalardagi kontent tavsiyalari yoki elektron tijorat veb-saytlaridagi mahsulot tavsiyalari haqida o'ylab ko'ring. AI algoritmlari ushbu tavsiyalarni bajarish uchun foydalanuvchi xatti-harakatlari va afzalliklarini tahlil qilib, foydalanuvchi qoniqishini oshiradi.

Sun'iy intellekt foydalanishi uchun yaroqli va yuqori aniqlik beradigan ma'lumotlar to'plamining eng muhim xususiyatlarini ko'rib chiqamiz.

To'liqlik-har bir ma'lumot birligi hisobga olinadi, ma'lumotlar to'plamidagi bo'shliqlarni yo'q qiladi.

Keng qamrovlilik -ma'lumotlar to'plami uni qo'llash bilan bog'liq barcha kerakli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Masalan, Kiberxavfsizlikda agar sizning maqsadingiz tahdid vektorini modellashtirish bo'lsa, u paydo bo'lgan barcha imzo profillari barcha kerakli ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak.

Muvofiqlik - Ma'lumotlar belgilangan o'zgaruvchilarga mos keladi, ya'ni masalan benzin narxi o'zgarishi kabi toifalar bo'yicha bir xillikni ta'minlaydi.

Aniqlik-ishonchli natijalar uchun juda muhimdir, chunki noto'g'ri natijalarga yo'l qo'ymaslik uchun ma'lumotlar manbalariga ishonish juda muhimdir.

Yaroqlilik - Ani o'rganish jarayonlariga eskirgan ma'lumotlarning salbiy ta'sirini oldini olish uchun so'nggi ma'lumotlardan foydalanishga qaratilgan.

O'ziga xoslik - har bir ma'lumot nuqtasi o'z o'zgaruvchisiga aniq hissa qo'shishi kerak, bir-birining ustiga chiqishi yoki ortiqcha bo'lishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

Sifatmi yoki miqdormi?

AI tizimi kerakli natijalarni o'rganishi va ishlab chiqarishi uchun avvalo katta hajmdagi ma'lumotlarni qabul qilishi va o'rganishi kerak. Buni qayta ishlash uchun ko'p vaqt talab qilinmaydi, shuning uchun endi savol tug'iladi: miqdordan sifatmi?

Odatdagidek, sifat eng muhimi. Agar ma'lumotlar to'plamlari tabiatan qisqaroq bo'lsa, AI tizimiga ko'proq vaqt kerak bo'lsa-da, sizning chiqishingiz mustahkam va tegishli bo'lishiga kafolat bo'ladi. Sun'iy intellekt tizimidan nimadir o'rganadi degan umidda unga ko'p ma'lumotlar berish unumli emas.

Ma'lumotlar sifati muhim ahamiyatga ega bo'lib, yaroqsiz ma'lumotlarning kirishi – yaroqsiz malumotlarning chiqishiga olib keladi. AI dunyosida ma'lumotlar sifati juda muhimdir. Past sifatli yoki noxolis ma'lumotlar, noto'g'ri AI modellari va

noto'g'ri bashoratlarga olib kelishi mumkin. AI tizimlarining ishonchligini ta'minlash uchun ma'lumotlar toza, aniq va ishonchli bo'lishi kerak.

Sun'iy intellektda **ma'lumotlarning ahamiyatini** e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Bu AI innovatsiyasini kuchaytiradigan va mashinalarga inson kabi fikrlashga imkon beradigan yoqilg'i. AI - ishlab chiqarish, sog'liqni saqlash, moliya yoki o'yin-kulgida bo'lsin, ma'lumotlarga asoslangan sanoatni o'zgartiradi va kelajakni shakllantiradi. Ma'lumotlarning ahamiyatini tushunish va uning sifatini ta'minlash sun'iy intellektning to'liq imkoniyatlaridan foydalanish uchun muhim qadamlardir.

Demak, inson organizmida qon qanchalik muhim bo'lgani kabi, sun'iy intellektda ham ma'lumotlar shunchalik muhim va sun'iy intellektning natijalari qanday bo'lishi ma'lumotlar bazasining tarkibi va tuzilishiga bog'liq ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. <https://www.scopus.com>
2. <https://www.wikipedia.org>
3. <https://qualysoft.com>
4. <https://library.ziyonet.uz>
5. <https://mohirdev.uz/>

**ASHTARXONIY UBAYDULLAXON LL NING DAVLATNI
MARKAZLASHTIRISH YO'LIDAGI HARAKATLARI .***Umiddjon Ibragimov**Buxoro Davlat Pedagogika Instituti**1 Tarix 23 guruh talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqola 1702 - 1711 yillarda hukumronlik qilgan Ubaydullaxonning davlatni markazlashtirish yo'lidagi qilgan ishlari haqida batafsil malumot beriladi .

Kalit so'zlar: Balx , jung'orlar , jo'ybor shayxlari , Mahmudbiy , Muhammad Muqim Sulton , qo'shbegi , otaliq, Samarqand, markazlashgan, Bibi Podsho

Ubaydulla ibn Subxonquli ibn Nodir Muhammad 1681 yil Buxoroda tug'ulgan .Otasi Subxonqulixon o'limidan oldin nabirasi Muhammad Muqimxonni taxt vorisi etib tayinlaydi . Subxonqulixon vafot etganda Muhammad Muqimqulixon Balx viloyatining hokimi edi. Ammo kuchli qo'shin va ulamolar madadiga tayangan. Ubaydulloxon Buxoro taxtini egalladi va 1702 - 1711 yillarda hukumronlik qiladi. Ubaydulloxon murakkab vaziyatda Buxoro taxtini boshqaradi . Bu payda davlat iqtisodiy tanazzulga uchragan , bundan tashqari jung'orlarning Samarqand va boshqa shaharlarga hujumlari ham avj olgan edi. Ana shunday sharoitda Ubaydulloxon davlatning iqtisodiy saloxiyatini yuksaltirishga qaratilgan choralar ko'rdi .Uning davlatni markazlashtirish yo'lidagi Samarqand , Hisor , Shaxrisabz va Termizga qilgan yurishlari natijasiz tugagan bo'lsa ham , Balxni egallashga muvoffaq bo'ldi .Manbalarning guvoxlik berishicha , Ubaydullaxon Balxni egallagach , qo'shindagi otlar va tuyalarning dexqonlar dalalarini payxon qilmasligi haqida buyruq beradi.Bu bilan u o'ziga soliq to'lovchi axoli manfaatlarini ko'zlagan va oddiy axolini o'ziga o'dirishga harakat qilgan.

Shunga qaramasdan Ubaydullaxonning mahalliy hokimlar hamda amirlarning ayirmachilik harakatlarini sindirish yo'lidagi ko'plab sayxarakatlari tegishli samarasini bermadi.Ubaydulloxon davlatdagi boshqaruv apparatida islohot o'tkazishga harakat qilib,ko'plab amaldorlarni mansabidan chetlashtirdi.Ularning o'rniga hunarmandlar va savdogarlarning farzandlarini mansablarga tayinladi.Shuningdek u mamlakatdagi yirik yer egalari bilan jo'ybor shayxlarining soliq imtiyozlarini ham bekor qildi. Ammo,Ubaydullaxonning bu harakatlari unga norozi kuchlarning ko'payishiga xizmat qildi ,xolos.

Ubaydullaxon mustaqil amirlarning iqtisodiy saloxiyatiga zarba berish , davlat xazinasini boyitish hamda mamlakat moliyaviy qudratini boyitish maqsadida 1708 yilda pul isloxotini o'tkazadi . Bu isloxotga ko'ra , xazinada mavjud hamma kumush

tangalar eritilib ,har biridan 4 ta kumush tanga zarb qilindi .Qiymati past bo'lgan yangi tangalar eski tangalar bilan bir xil muomilada bo'lishi elon qilindi .Ammo , zarb etilgan past qiymatli tangalar bozorlarda savdogarlar tomonidan olinmasdan do'konlar yopib qo'yildi .Natijada axolining noroziligi kuchayib , Buxoroda qo'zg'olon ko'tariladi.Bu qo'zg'olon katta qiyinchilik bilan bostirilgan bo'lsada , mamlakatdagi axvol yaxshilanmadi.

Ubaydullaxon davrida jung'orlar Movarounnahr hududiga harbiy yurishlarini amalga oshirdilar.Ular Toshkent va Samarqandga havf sola boshlagach,xon o'z qo'shini bilan ularga qarshi yurishni amalga oshirdi.Ubaydullaxon davrida jung'orlar Movarounnahr hududiga harbiy yurishlarini amalga oshirdilar.Ubaydullaxon davlat ishlariga kelib chiqishidan farqli ravishda hunarmand va savdogarlarning farzandlarini ham jalb qila boshladi. Bu davrda qo'shbegi lavozimiga o'tirib, katta mavqeyga ega bo'lgan To'raquli qo'shbegi kelib chiqishi bo'yicha zodagon oiladan bo'lmay,bu esa saroydagi ko'plab amaldorlarning noroziligiga sabab bo'lganligini ham alohida takidlab o'tish lozim.Shubxasiz ,Ubaydullaxonning markazlashgan davlat sari yo'l tutishi , nizo - parokandalikga qarshi turishi zodagonlar , harbiylar ,yuqori darajadagi amaldorlarning bir qismi noroziligining yanada o'sishiga olib keldi. Bunga katta nufuzga ega bo'lgan Mahmudbiy faoliyatini ham misol qilib keltirish mumkin . Mahmudbiy Balx hokimi bilan birga xon hokimiyatiga ochiqchasiga qarshi chiqadi. Mahmudbiyning tasiri ostida xonning jiyani Muhammad Muqim Sulton (1697 - 1707) Balx hokimi sifatida xon xayotlik chog'idayoq oliy hukumdorlikga davo bilan chiqadi.

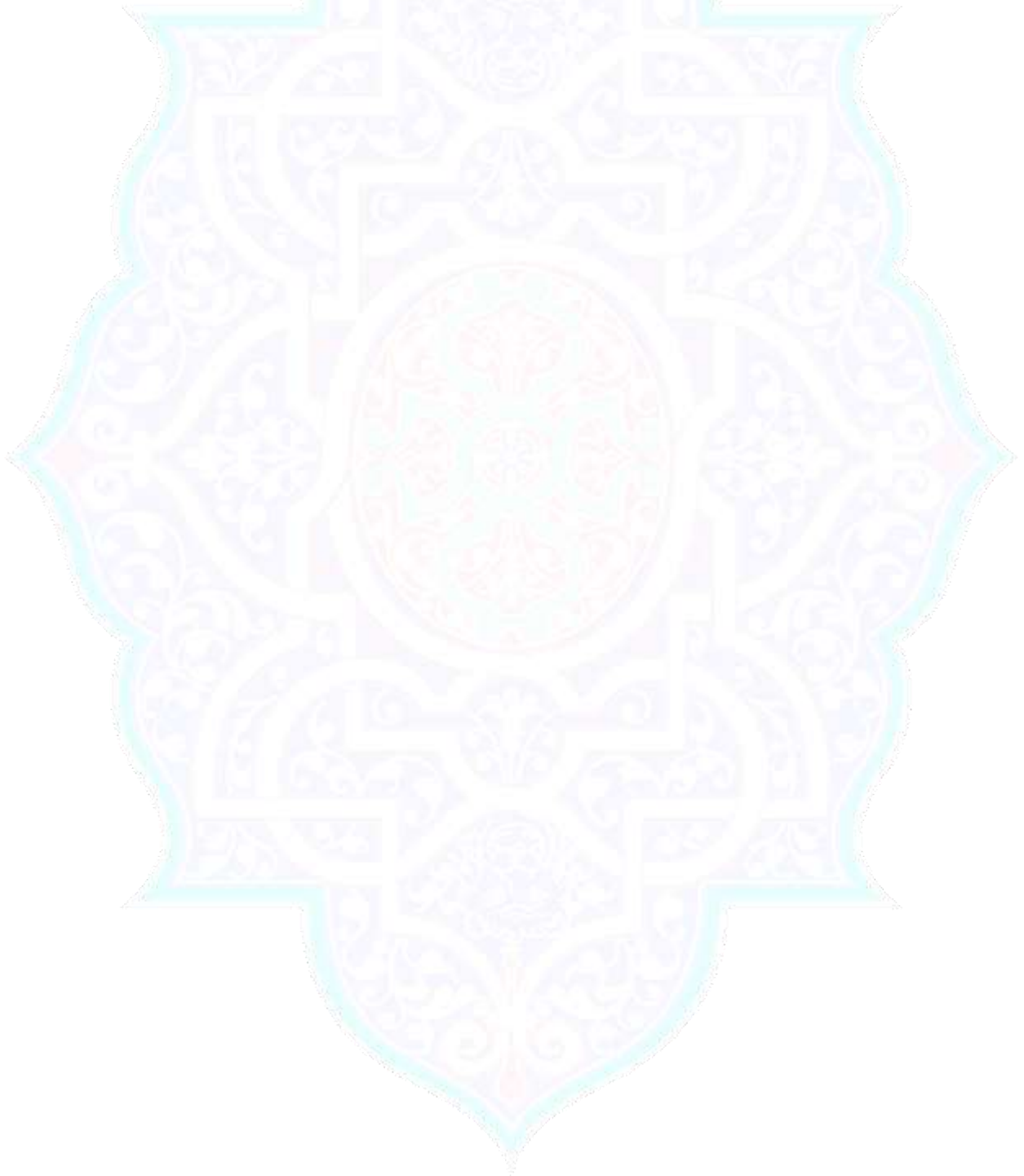
Ubaydullaxon o'zaro nizo va ayirmachilikka qarshi chiqib , markazlashgan davlat uchun xarakat qilgan oxirgi ashtarxoniy hukumdori bo'lib qoldi. Ubaydullaxon II obodonchilik ishlariga ham etibor beradi . U Buxoroda madrasa , poytaxt g'arbida Xonobod chorbog'i barpo ettiradi .1711 yilning bahorida Ubaydullaxon mamlakat janubiy sarhadlarini kengaytirish va mustaxkamlash uchun Balxga bormoqchi bo'ladi.Ko'pchilik xonga sodiq amirlar va din peshvosi hamda xotini Bibi Poshshoning fitna isini sezgan holda qilgan qarshiligiga qaramay , xon yo'lga chiqishga qaror qildi. Yaqin kishilar hamda 600 nafar maxsus gvardiya bilan yo'lga otlangan xon Buxoro yaqinidagi Piri Marza chobog'ida ming urug'idan bo'lgan Kuchakbiy (u samarqandlik mahalliy urug' sardori bo'lib ,Ubaydullaxonning Samarqandga yurishi chog'ida aholi yerini tortib olib , qurgan qo'rg'oni buzdirilgan edi . Shu sabab xonga muxolifga aylangan) tomonidan o'ldirilgan.Atiga 30 yil umr ko'rgan Ubaydullaxon Buxorodagi Bahouddin Naqshband qabristonida , "Dahmayi shohon " dagi otasi Subxonqulixon qabri yonida dafn etilgan. Ubaydullaxon vafotidan keyin Buxoro taxtiga yosh Abulfayzxon o'tqaziladi .

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlashim kerakki, aynan Ubaydullaxon davri Shayboniylar sulolasi hukmronligida davlatning siyosiy markazlashuvini

kuchaytirishga urinishlar bilan ajralib turadi.Uning ichki nizolarni bartaraf etishga harakat qilib,ilm fan va madaniyatni qo‘llab quvvatlaganligi ham alohida ahamiyatga egadir.Biroq qisqa hukmronligi davomida barqarorlikni to‘liq ta‘minlay olmadi. Lekin shunday bo‘lsada uning davri Movorounnahrning Shayboniylar davridagi qisqa, ammo muhim bir bosqichi bo‘lib hisoblanadi desak,hech mubolag‘a bo‘lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.B.J.Eshov , A.A.Odilov . O'zbekiston tarixi 2 qism. T – 172-173 betlar
- 2.Akbar Zamonov .Buxoro xonligi tarixi . 208-211 betlar.

ASHTARXONIYLAR SULOLASI DAVRIDA BUXORO XONLIGINING IJTIMOY-IQTISODIY HAYOTI. UBAYDULLAXONNING PUL ISLOHOTI

Tilakova Nasiba Tavakal qizi

Buxoro Davlat Pedagogika Instituti, Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti, Tarix ta'lim yo'nalishi, 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ashtarxoniylar sulolasi davridagi Buxoro xonligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, savdo munosabatlari va Ubaydullaxon tomonidan o'tqazilgan pul islohoti haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Ashtarxoniylar, Buxoro, Subhonqulixon, Ubaydullaxon, Ubaydullanoma, qo'shbegi, jizya vaqf.

Ashtarxoniylar davrida o'zbek jamiyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar shariat va odat huquqlari asosida rivojlanib borgan. Jumladan, qishloq xo'jaligidagi huquqiy odatlar suv, yer o'lchamlari, ularni yuritishda odat huquqiga rioya qilish, hamma joyda yagona, hatto bir odatga emas, qaysi geografik hududda qanday odat bo'lsa, o'shanga rioya qilish haqidagi ko'rsatmalarni o'z ichiga olgan. Bunga Badi Devonning "Majma' al-arqam" asarida keltirilgan ma'lumotlar misol bo'ladi: "Agar amir ulufa uchun jangchilarga viloyat yerlaridan suyurg'ol yoki tanho sifatida sovg'a qilgan bo'lsa, mushrif bu yerlarni mamlakat hukmdori va odatlariga muvofiq daftarga yozishi kerak. Buxoroda yerlarning miqdorini o'lchash jariblar orqali bo'lgani uchun tanoblar sonini yozish kerak, yerlarni paykallar bilan o'lchash qabul qilingan bo'lsa, paykal deb yozish kerak, "qo'sh ho'kiz", "juftigov" yer o'lcham miqdori qabul qilingan bo'lsa, shunday, suvning miqdori yer o'lchov miqdori qilib belgilangan bo'lsa, suv miqdor belgisi asosida yozish lozim, deyiladi.

Ijtimoiy munosabatlarda yurtchilik odati ham mavjud bo'lib, bu odat qarzini to'lay olmagan qarzdorning qarzlarini uning qarindoshlari o'zaro bo'lib olib to'lashlari bilan belgilanadi. Bundan bosh tortgan qarindosh lozim hollarda o'zi ham ana shunday yordam olish huquqidan mahrum bo'lgan. Shuningdek, o'zaro yordam odati ham bo'lib, bu qahatchilik yoki tabiiy ofat oqibatida o'z mol-holini yo'qotgan, qiynalib qolgan qarindoshlarga qoramollar berib yordam ko'rsatish odatini bajarishdan bosh tortgan qarindosh zarur bo'lganda o'zi ham shunday yordamdan mosuvo etilgan. Hamkorlik odati ham keng tarqalgan bo'lib, jamoa yoki qarindoshlar o'rtasida ko'proq qo'l mehnati talab qiladigan ishlarni bajarishda, masalan, beda o'rish, quduq yoki hovuz qazish, uy-joy qurishda (hashar deyiladi) yordam ko'rsatishdan iborat. Undan bosh tortish, o'z navbatida, shunday yordam olish huquqidan mahrum qilgan.

Ashtarxoniy hukmdorlari Buxorodagi mahalliy o'zbek qabila boshliqlari kuchiga tayanmay, ularning qo'llab-quvvatlashlarisiz mamlakatni boshqara olmas

edilar. Shuning uchun ko'plab yerlarni shahzodalar, ulamo va sayidlar, fuqarolik va harbiy soha ma'murlariga xizmat evaziga suyurg'ol qilib berish bilan birga, harbiy boshliqlarga ham yer mulklarini shu tarzda sovg'a qilish yanada avj oldi. Huquqshunos olim Z.Muqimovning fikricha, "tanho" deb atalgan bunday in'omning huquqiy jihatdan suyurg'oldan farqi shundan iborat ediki, yer mulkini olgan shaxs unga ega hisoblanmasdi, uning huquqi shu yerni ishlaguncha dehqonlardan ma'lum darajada soliq yig'ib olish bilan chegaralangan.

Yer egaligida ham shayboniylar davridagi munosabatlardan deyarli farq qilmas edi. Yer egaligi bu davrda davlat yerlari - amlok, xususiy yer egaligi, ya'ni mulk va vaqf yer egaligi shaklida bo'lgan. Siyosiy muhim o'zgarish shu bilan xarakterlanadiki, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi nihoyatda kuchayib, yer mulklari yurtlarga bo'linib, ularni, asosan, qabila zodagonlari suyurg'ol tarzida idora qilishardi. Harbiy yoki boshqa xizmatlari uchun taqdim etiladigan bu hadyadan tashqari, harbiylarga davlatga qarashli yerlardan do'konlar, karvonsaroylar, tiyul va tanho tarzida berilar va bu deyarli temuriylar va shayboniylar davridagi mulkiy munosabatlarga o'xshash edi. Xonning o'ziga qarashli mulki xos yoki xossa deb atalgan. Bulardan tashqari, feodallarning xususiy mulki, ozod dehqonlarning yer-suv mulklari mavjud edi.

Ashtarxoniylar davrida Markaziy Osiyo musulmon aholisi orasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda islomga aloqasi bo'lmagan odatlarning ham mavjudligi ko'zga tashlanadi. Masalan, dehqon don ekinlarini o'rib, yanchib bir uyum xirmon qilgach, bu uyum sarkorning kelishiga qadar daxlsiz hisoblangan. Uning vazifalaridan biri g'allaning soliq sifatida olinadigan qismini o'lchashdan iborat edi.

Ammo, odatga ko'ra, sarkor o'z vazifasiga kirishmasidanoq don yetishtirgan dehqon uning bir qismini o'z qishlog'iga yoki mahalla masjidiga yoxud o'zi e'tiqod qiladigan biror mozor shayxi hissasi (haqqi)ga ajratgan. Qur'onda bu haqda hech narsa deyilmagan bo'lsa-da, yangi yetishtirilgan hosil shu yo'l bilan poklab olinadi, deb hisoblangan. Vaqt o'tishi bilan Markaziy Osiyoda Xudo yo'liga olinadigan bu ushur solig'i xiroj va tanob kabi oddiy davlat soliqlariga aylandi, birinchisi ekin maydonlaridan, ikkinchisi bog'lardan, uzumzorlardan, poliz va bedazorlardan olingan hosilning beshdan bir, hatto uchdan bir qismigacha to'g'ri kelgan.¹

Har bir madrasa unga asos solgan kishi tomonidan berilgan yoki aholi o'z xohishi bilan in'om etgan va ko'p hollarda qo'zg'almas mulk tarzida bo'lgan vaqfga ega bo'lgan. Vaqfni boshqarish mutavallilarga topshirilgan bo'lib, ular mulkning foydalanilishi, qo'riqlanishi, ijaraga berilishi, vaqf daromadlarining bo'linishi ustidan nazoratni amalga oshirganlar. Ko'pincha, daromadning taqsimlanishi vaqfni vasiyat qilgan shaxs tomonidan tuzilgan vaqfnomada ko'rsatilgan. Ana shu yorliqqa asosan, mutavalli vaqf mulkining bir yillik yangi daromadidan o'ndan bir hissasini xizmat haqiga olgan. Shu

¹ Akbar Zamonov "Buxoro xonligi tarixi" Toshkent 2021.

bilan birga, madrasa mutavallilarining ishini asta-sekinlik bilan nazorat qilish maqsadida bosh mutavalli mansabi joriy qilindi. Hukumat unga maosh to'lamagan, odatga ko'ra, mutavalliboshi o'ziga bo'ysungan har bir mutavalli yillik daromadining o'ndan bir qismini olgan.

XVI-XVII asrlarda amalda bo'lgan ko'plab soliq turlarini uch asosiy guruhga bo'lish mumkin: yirik yer egalari majburiyatlari yasoq; davlatga to'lanadigan asosiy soliqlar; harbiy sharoit vujudga kelganida yoki davlat pulga muhtoj bo'lib qolganda olinadigan yig'implardir. Ashtarxoniylar davrida ham maxsus qonunlar to'plamlari tuzilib, unda davlat ishlari, musulmonlar bilan o'zaro munosabatlarda, dorug'alar tayinlashda, xiroj, ushr, juz'ya kabi soliqlar yig'ib olishda nimalarga asoslanish lozimligi yoritib berilgan.

Tarxon yoki darxon bu davr soliq tizimidagi yangiliklardan bo'lgan. Bundan tashqari, xon qishloq egasining ma'lum xizmatlari evaziga maxsus farmon bilan butun feodal renta solig'ini yoki uning bir qismini kechib yuborgan. Tarxondan farq qiluvchi bunday huquq har yili xonning yangi farmoni bilan tasdiqlanib turilishi lozim edi. Shu bilan birga, davlat va armiya ishlarida iqtisodiy tanglik vaqtlarida bir necha soliqni ilgaridan yig'ib olish usuli ham amalda bo'lib, shunday huquqni beradigan holat "barot" deb atalgan.

Ashtarxoniylardan Buxoro xoni Subhonqulixon hukmronligi yillarida (1681-1702) soliq siyosati ana shunday tus olib, tarixiy manbalarning ko'rsatishicha, 500 tanga soliq undiriladigan qishloqdan "barot" asosida 3500 tanga undirilgan. Garchi bu soliqlar davlat iqtisodining negizini tashkil qilsa-da, qishloq va shahar ahliga, oddiy aholiga uni to'lash og'ir yuk bo'lib, bunday tizim xalqning noroziligiga olib kelgan.

Mamlakatdagi siyosiy nizolar ham asosiy iqtisodiy inqirozga olib keluvchi omillardan biri edi. Soliq yuki ko'p holatda xalqning ahvolini yomonlashtirgan. Subhonqulixon davrida uning o'g'illari o'rtasida Balx hokimiyati uchun kurash yanada avj olgan. Mahalliy amaldorlar davlat xazinasiga ham soliqlar to'lamaganlar. Bu holat markaziy hokimiyatning Balxdagi mavqei nihoyatda zaiflashib ketganidan va mahalliy siyosiy kuchlarning, xususan, yirik amirlar mavqei oshib ketganidan dalolat berardi. Xivaliklarning Zarafshon va Qashqadaryo vohalariga talonchilik yurishlarini uyushtirib, shahar va qishloqlarni vayronaga aylantirdilar. Oqibatda sug'orish ishlari izdan chiqib, dehqonchilikka putur yetdi. Bozorlarda qimmatchilik boshlanib, xalqning ahvoli yomonlashdi. Mana shunday sharoitda Subhonqulixon davlatning bo'shab qolgan xazinasini to'ldirish maqsadida qo'shimcha soliqlarni joriy etib, bir necha yillik soliqlarni oldindan yig'ib olishga buyruq bergan. Markaziy hokimiyatni kuchaytirish maqsadida soliqlarni ko'paytirib, qo'shin sonini oshirdi.

Subhonqulixonning o'g'li Ubaydullaxon mamlakatdagi yirik yer egalari bo'lgan jo'ybor shayxlarining soliq imtiyozlarini ham bekor qildi. Ammo, Ubaydullaxonning bu harakatlari unga norozi kuchlarning ko'payishiga xizmat qildi, xolos. Ubaydullaxon

(1702-1711) davriga kelib ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat murakkablashdi. Birinchidan, ma'muriy boshqaruvga o'rta tabaqani, ya'ni hunarmandlar va savdogarlarni jalb etadi, ikkinchidan, markaziy hokimiyatni kuchaytirish uchun yirik yer egalarning imtiyozlarini qisqartiradi (masalan, Jo'ybor xojarini soliq to'lashga majbur etadi), uchinchidan, pul islohotini amalga oshiradi (1708). Ubaydullaxonning faoliyatida pul islohoti o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Buni amalga oshirish bilan u davlat xazinasini to'ldirishni, bebosh bo'lib qolgan amir va beklar, urug'-qabila boshliqlari bilan kurashda o'z mavqei oshirish va mahalliy hokimlarning ayirmachilik (mustaqil bo'lishga intilish) harakatlarini bartaraf etib, markaziy hokimiyatni mustahkamlashga intiladi. Ubaydullaxon davlat xazinasini mutasaddisi Xoja Bolta, moliyaviy idora boshlig'i Mehtar Shafe bilan maslahatlashgach, 1708-yilda pul islohoti amalga oshirilib, yangi kumush tangalar zarb qilinadi. Ammo yangi kumush tangananing tarkibidagi kumushning miqdori 9% dan oshmas, oldingi tangaga nisbatan 3-4 marta kam edi. Yangi tangalar muomalaga chiqarilib, unga majburiy qiymat o'rnatiladi va oldingi tangalar bilan bir xilda tovarlar uchun to'lanadi. Bir vaqtning o'zida soliqlar natura holida, ya'ni g'alla va boshqa mahsulotlar bilan yig'iladi. Jamoatchilik buni qabul qilmaydi. Buxoroning savdogarlari yangi tangalarni qabul qilishdan bosh tortib, do'konlarini yopib, barcha mollarni undan olib ketadilar. Shaharda savdo-sotiq to'xtatiladi. Hunarmandlar o'z mahsulotini qadrsizlangan pulga sotishdan bosh tortadi, xom ashyo bo'lmagandan so'ng ustaxonalarda ish to'xtab qoladi.

Urush yoki hosilsizlik emas, balki hukumatning iqtisodiy siyosati tufayli shunday holat vujudga keladi va shahar aholisining g'alayon ko'tarishiga olib keladi. Bu haqda Mir Muhammad Amin Buxoriy o'zining "Ubaydullanoma" asarida guvohlik berishicha, qiyin ahvolga tushgan va norozi bo'lgan aholi xon saroyiga kelib shikoyat qilmoqchi bo'lgan, ammo ularni arkka kiritishmagan va shikoyatini qabul qilishmagan. Shunda xaloyiq ularni tinglaydigan odamga murojaat qilgan va bu kishi xalqning harakatiga boshchilik qilgan. "Ubaydullanoma"ga ko'ra, uning taxallusi "Devonai Panjsadmani" bo'lgan, haqiqiy ismi ma'lum emas. Devonai Panjsadmani boshchiligidagi xaloyiq xonning eng yaqin odamlaridan sanalgan Ma'sum otaliqning uyiga borgan. Ma'sum otaliq ularni tinchlashtirishga urinib xonga shikoyatlarini yetkazishga va'da bergan. Ammo qo'zg'olonchilar uning so'zlariga ishonishmagan va Devonai Panjsadmani boshchiligida Registon maydoniga borib arkning darvozalariga tosh ota boshlashgan. Qurollanmagan oddiy xalqni maydondan quvib yuborish qiyin bo'lmagan. Devonai Panjsadmani va yana uch kishi qatl qilingan. Ubaydullaxon hukumati savdogarlarga o'ldirish tahdidi bilan o'z do'konlarini ochishni va yangi pulni avvalgi qiymati bo'yicha qabul qilishni buyurgan. Lekin savdogarlar xonning farmoyishini bajarmagan. Oxir-oqibatda xon yon berishga majbur bo'lgan va yangi tangalar eskisining yarmiga teng bo'lishi to'g'risida amr qilgan. Shu tariqa, majburiy qabul qilingan tangananing qiymati ikki baravariga kamaytirilgan.

Xalq qo'zg'oloni tufayli hukumat yon bergan bo'lsa-da, umuman pul islohotidan ko'pchilik zarar ko'rgan, yirik savdogarlar kasodga uchragan. Norozilik davom etib, 1709-yilda bunday harakatlari boshqa viloyatlarga ham tarqalgan. Hatto Ubaydullaxonning taxtdan ag'darilishi va o'rniga ukasi Abulfayzxonning taxtga o'tirishi xavfi kuchaygan. Buxoroning xavfsizligi uchun mutasaddi etib tayinlangan Xudoyorbiy mang'it (mang'it sulolasi asoschisi Muhammad Rahimbiyning bobosi) Qorako'ldagi qo'shimcha kuchlarni yordamga chaqirgan.

Bu paytda Qorako'lning hokimi bo'lib turgan Muhammad Yor eshikog'aboshi do'rmon qabilalar lashkaridan iborat kuchlarni Buxorb shahriga keltirib, arkning darvozasi oldiga joylashtirgan. Shahar aholisi bundan xavfsirab, hamma mahallalarda kun-u tun navbatchilik o'rnatilib, qurol-yarog' ko'tarishga qurbi yetganlar qurollantirilgan. Shahar atrofidagi aholi qo'rqqanidan shahar ichkarisiga kirib olgan. Narx-navo birdan ko'tarilib, talon-toroj boshlanib ketgan. Aholi o'rtasida "Xudoyorbiy qo'shbegi isyonchi qo'shin va amirlar bilan til biriktirib, Abulfayzxonni taxtga chiqarmoqchi, xivaliklar shaharga hujum qilmoqchi" degan mish-mishlar tarqalgan. Bu harakatlar bostirilgan bo'lsa-da, barqarorlik uzoq davom etmagan. Xonlikda iqtisodiy va siyosiy ahvolning yomonlashuvi ichki ziddiyatlarni kuchaytirib yuborgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qahramon Rajabov, Sulaymon Inoyatov "Buxoro tarixi" Toshkent - 2016
2. Akbar Zamonov "Buxoro xonligi tarixi" Toshkent - 2021
3. Herman Vamberi "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" Toshkent – 2019
4. O'zME. Birinchi jild. Toshkent 2000 yil
5. Abulg'oziy Bahodirxon "Shajarayi Turk" Toshkent – 1992
6. Mir Muhammad Amin Buxoriy - "Ubaydullanoma". Buxoro - 2019

ASHTARXONIYLAR HOKIMIYATINING O'RMATILISHI VA DASTLABKI ASHTARXONIY HUKMDORLAR DAVRIDA BUXORO XONLIGI (1601_1680_YILLAR)

Nurilloev Shahriyor Shavkatovich

Buxoro Davlat Pedagogika Instituti, Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti, Tarix ta'lim yo'nalishi, 2-kurs talabasi

Annotatsiya: ushbu maqolada Buxoro xonligida 1601-1756-yillarda hukmronlik qilgan Ashtarxoniylar sulolasining taxt tepasiga kelishi va dastlabki hikmdorlar davri haqida ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: Buxoro, Ashtarxoniylar, Joniylar, Balx, Imomwulixon, Nodir Muhammad, Abdulazizxon, Amudaryo, Shoh Abbos.

Shayboniylar sulolasidan so'ng deyarli ikki yuz yil mobaynida Movarounnahr taxtini egallab, hukmdorlik qilgan sulola bu - Ashtarxoniylar sulolasi hisoblanadi.

Ashtarxoniylar sulolasining Buxoroga kelgunga qadar bo'lgan tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ilk e'tiborni Qutlug' Temurga qaratishimiz joiz. Jo'ji urug'i shahzodasi Qutlug' Temurning shajarasi farqli manbalarda turlicha keladi. Xususan Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajarayi Turk" kitobiga ishonadigan bo'lsak, Qutlug' Temurning shajarasi quyidagicha: Chingizxon, Jo'jixon, To'qol Temur, Abayxon, Tung'onxon va Qutlug' Temur.¹

Qutlug' Temurxon 1399-yilda Amir Temur ittifoqchisi sifatida To'xtamishxon va Polyak lashkarlariga qarshi Kiyev yaqinida g'alaba qozonadi va anchagina shuhrat qozonadi. Keyinchalik Qutlug' Temurning vorislari Idil bo'yidagi Astraxan viloyatiga ko'chib borishadi va u yerda hokimiyatni o'z qo'llariga olishadi. Astraxanda hukmronlik qilgan Jo'ji avlodlari borib-borib Ashtarxoniylar (Astraxanliklar) deb nom olishgan.

1556-yilgi Rus davlatining Astraxanni istilo etishi va tashqi bosimlar Ashtarxoniylar xonadoni uchun yangi vatan topish ehtiyojini tug'dirgan. Shundan so'ng Ashtarxoniylar xonadoni boshlig'i Yormuhammadxon va o'g'li (vorisi) Jonixon bilan birga Movarounnahrqa ko'chib o'tishadi.

Shu davrda Samarqand hokimi bo'lgan Shayboniy Iskandar sulton Yormuhammad va oilasini juda yaxshi kutib oladi. Bunga sabab: Shayboniylar o'zlarini Chingizxon avlodidan hisoblashlari va Ashtarxoniylar (Jo'jixon avlodlarini) o'zlariga yaqin qarindosh deb hisoblashgani edi.

¹ Abulg'oziy Bahodirxon "Shajarayi Turk" Toshkent – 1992

Iskandar sulton Yormuhammadning o'g'li Jonixonga o'z qizi Zuhrabegimni nikohlab beradi.

Movarounnahrda ko'chib o'tishgach oradan ko'p vaqt o'tmay Yormuhammadxon vafot etadi, o'g'li Jonixon esa Abdullaxonning eng yaqin sarkardalaridan va davlat maslahatchilaridan biriga aylanadi.

Forslarga qarshi mardonavor jasoratlari uchun Jonixonning to'ng'ich o'g'li (Abdullaxonning jiyani) Dinmuhammadga Abdullaxon Nishopur noibligini topshiradi. Abdullaxondan keyin taxtga chiqqan Abdulmo'min Zominda qatl etilgach Movarounnahr taxti egasiz qoladi. Ko'plab davlat arboblarning taxtga o'tirish haqidagi qilgan takliflariga Jonixon "garchi men nasl e'tiborim bilan Chingiziyulardan bo'lsam ham, Movarounnahr taxtiga Shayboniyulardan bo'lgan kishi loyiqroqdir" deya javob qaytaradi va taxtga o'z o'g'illaridan birini o'tqazishni tavsiya etadi.

Jonixon va Zuhrebegimning katta o'g'li bo'lgan, Nishopur hokimi Dinmuhammad Buxoro hukmdori (xoni) etib saylanadi. Barcha Dinmuhammadning Xurosondan Buxoroga kelishini kutayotgan bir paytda, o'zining ikki ashaddiy dushmani Abdullaxon va Abdulmo'minxonning vafotidan foydalanib Xurosonga joylashib olgan O'zbeklarni batamom quvib chiqarishga qaror qilgan Eron hukmdori Shoh Abbas Dinmuhammadga qarshi jangga chiqadi. Bunday og'ir vaziyatda ulusni tashlab poytaxt tomon borishning imkoni yo'q edi. Dinmuhammad Xurosondagi (Hirot yaqinida) Shoh Abbosga qarshi kurashlar vaqtida vafot etadi. Uning o'limi haqida "Ravzat us-safo" va "Tarixi Muqumxoniy"da har xil ma'lumotlar uchraydi, lekin shunisi aniqki Dinmuhammad Buxoro kelmay turib Xuroson viloyatida vafot etadi.

Dinmuhammad vafotidan keyin Jonixonning ikkinchi o'g'li Boqimuhammad Buxoro taxtiga chiqadi. Jonixonning kenja farzandi, Buxoro xoni Dinmuhammadning ukasi Valimuhammad esa Balx viloyatiga noib etib tayinlanadi.

Abdulmo'min ham vafot etgan Hirot jangida Hirot va boshqa ko'plab yirik shaharlar Safaviylar nazoratiga o'tadi. Ham ichki muammolar, ham shimoli-g'arbdan tahdid solib turgan Usmonli Turklar bilan o'vora bo'lib qolgan Safaviy hukmdorlari Hirotni olgach Balx va boshqa shaharlarga unchalik katta e'tibor qaratmaydilar. Nomigagina Balxda noiblik qilayotgan Muhammad Ibrohim ham tezda Balx aholisi tomonidan qatl etiladi. Shundan keyin Valimuhammad Balx shahrining haqiqiy hokimiga aylanadi va Somoniylar davridan buyon Buxoro uchun katta ahamiyatga ega bo'lib kelgan Balx, Badaxshon, Qunduz, Oqchi, Shibirg'on, Andxund kabi shaharlar Ashtarxoniyalar tasarrufiga o'tadi.

1605-yilda Boqimuhammad kasallik sabab vafot etgach Valimuhammad taxtga o'tiradi. Valimuhammad hukmronligi davridagi Balx va Movarounnahrda ko'plab zolimliklar, vazirlar va viloyat hokimlarining o'zboshimcha olib borgan xunrezliklari hukmdorga qarshi kuchli muxolifat paydo bo'lishiga olib keldi. Ko'p o'tmay muxolif kuchlar Buxoro taxtiga Imomqulixonni o'tqazdilar, Qarshi yaqinida ovda bo'lgan

Valimuhammad bu xabarni eshitib Eronga, azaliy dushmani Abbas Safaviy saroyiga qochib qoladi.

Ashtarxoniylarning bunday ichki bo'linishidan foydalanib qolishga uringan Shoh Abbas Valimuhammadni katta ehtirom bilan Eronda kutib oladi.

Tarixchi German Vamberining yozishicha: "Shoh Abbas Valimuhammadni Isfaxonda o'zi kutib oladi va poytaxtgacha bo'lgan uch soatlik masofada Valimuhammadning yonida boradi. Ular o'tgan barcha yo'llar bayramona bezatilib, qimmatbaho gilamlar to'shaladi. Yo'l bo'yida yigirma mingcha mushakbozlar saf tortib turishadi."

Valimuhammad Erondan katta qo'shin olib (ayrim manbalarda ularning soni 8 ming deyiladi) Movarounnahr sari yurish boshlaydi. Imomqulixon avvalboshda piyaxtni ham topshirib qo'yadi, lekin 1611-yildagi hal qiluvchi jangda Valimuhammadni yengadi.

Boqimuhammad vafotidan beri uzluksiz Movarounnahrning shimoliy hududlariga talonchilik urushlari olib borgan Qozoq qabilalari 1612-yilda Samarqandni ham talon-taroj qilishadi. Bunga qarshi Imomqulixon Qozoqlarga qarshi ko'plab janglar olib boradi va ularni Turkiston hududidan chiqarib tashlaydi. Bunday talon-tarojlar qaytarilmasligi uchun Qozoqlar bilan chegara hududi bo'lgan Toshkent viloyatiga o'z o'g'li Iskandar sultonni noib etib tayinlaydi. Iskandar sulton Toshkentda isyonchilar tomonidan o'ldirilgach Imomqulixon Toshkentga qo'shin tortadi. Shu voqealardan keyin mudhish Toshkentning qonga botirilish voqeasi sodir bo'ladi.

Toshkent voqeasidan keyin Imomqulixonning 32 yillik hukmdorlik davri ancha sokin o'tadi. Xon asosiy vaqtini ilm majlislarida, shoirlar davrasida va darvesh libosi bilan oddiy xalq orasida, bozor va guzarlarda o'tqazadi.

Imomqulixon 1640-yilda kasallanadi va umrining oxirgi kunlarini Hajda o'tqazishga qaror qiladi. 1642-yilda ukasi Nodir Muhammadga taxtni topshiradi va Haj safariga jo'nab ketadi va shu yerda vafot etadi. Vamberining yozishicha: Makka shahrida Imomqulixon tashabbusi bilan bog' va hammom quriladi.²

Nodir Muhammad 1643-yilda taxtga o'tiradi. Imomqulixon kabi ham harbiy muvaffaqiyat bilan xalq mehrini qozonmoqchi bo'lib Xiva tomon qo'shin yuboradi. Bu harbiy yurish muvaffaqiyatsizlikka uchrashi barobarida shimol hududlarida katta isyonlar boshlanadi. Shimolni tinchlantirish uchun o'g'li Abdulazizni katta qo'shin bilan yuboradi, biroq Abdulaziz muxolifatchilar tomoniga o'tib o'zini xon deb e'lon qiladi. Bu xabarni eshitgan Nodir Muhammad Balxga chekinadi. Itoatsiz o'g'illariga qarshi kurashish uchun Hindiston shohi Shohjahonga yordam so'rab murojaat qilgan Nodir Muhammadning talabi qondiriladi. Shohjahon ikki o'g'li Avrangzeb va Murodbaxshni kata qo'shin bilan Balx tomon yuboradi. Yo'l-yo'lakay Nodir

² Herman Vamberi "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" Toshkent - 2019

Muhammadning o'g'li Xusravni asir olib Hindistonga yuborgan Avrangzeb va Murodbaxshning do'stona maqsadda kelmayotganini sezgan Nodir Muhammad Eron shohi Abbos ikkinchi huzuriga ketadi. Katta qo'shin bilan Balxga qaytgan Nodir Muhammad bu yerdagi ahvolni va o'g'illarining ochiq dushmanligini ko'rib haj safariga yo'l oladi, biroq u safar chog'ida vafot etadi.

Nodir Muhammad vafotidan so'ng Buxoro xoni Abdulazizxon ukasi Subhonqulixonni Balx hokimi va taxt vorisi etib tayinlaydi.

Abdulazizxon hukmronligi yillarida Xivada mohir sarkarda Abulg'oziy Bahodirxon xon edi. Abulg'oziy Bahodirxon Xiva tinchligini saqlash va quyi Amudaryoni Buxoro xonligidan ozod etish uchun Buxoroga bir necha bor yurish qiladi.

Abdulazizxon otasi va ukalariga qarshi o'ta shafqatsizsiyosat olib borgan esa ham, boshqa masalalarda ko'plab tarixchilar uning ishlarini ma'qullaydilar. Aynan Abdulazizxon davri bilan Ashtarxoniylarning Buxoro xonligidagi dastlabki hukmronlik davri o'z nihoyasiga yetadi. Abdulazizxondan keyin taxtga kelgan vorislari davrida Buxoro juda ko'p marta tashqi kuchlar va ichki isyonlar oqibatida anchagina zaiflashib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akbar Zamonov "Buxoro xonligi tarixi" Tishkent - 2021
2. Qahramon Rajabov, Sulaymon Inoyatov "Buxoro tarixi" Toshkent - 2016
3. O'zbekiston xalqlari tarixi, 2-t., T., 1994.
4. O'zME. Birinchi jild. Toshkent 2000 yil
5. Abulg'oziy Bahodirxon "Shajarayi Turk" Toshkent – 1992
6. Anvar Erqo'ziyev "Buxoro xonligi tarixi" Namangan - 2018
7. Herman Vamberi "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" Toshkent - 2019

**BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINING ESTETIK TARBIYASINI
XALQ O‘YINLARI ORQALI TAKOMILLASHTIRISH***Temirova Matluba Karim qizi**Termiz davlat pedagogika instituti boshlang‘ich
ta’lim kafedrası o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik tarbiyasini rivojlantirishda xalq o‘yinlarining ahamiyati tahlil qilingan. O‘quvchilarning estetik didini shakllantirish va ularni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashda xalq o‘yinlaridan samarali foydalanish usullari ko‘rsatib o‘tilgan. Tadqiqot davomida xalq o‘yinlarining estetik tarbiyadagi o‘rni o‘rganilib, ularni pedagogik jarayonga integratsiya qilish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinf, estetik tarbiya, xalq o‘yinlari, milliy qadriyatlar, pedagogik jarayon

Kirish

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik tarbiyasi ularning shaxsiyati va dunyoqarashini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Milliy qadriyatlar va an‘analar asosida estetik didni rivojlantirishda xalq o‘yinlari katta ahamiyatga ega. Ushbu maqolada xalq o‘yinlarini pedagogik jarayonga integratsiya qilish orqali estetik tarbiyani takomillashtirish usullari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida xalq o‘yinlarining o‘quvchilarning estetik tarbiyasiga ta’siri va ulardan samarali foydalanish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Maqolaning maqsadi estetik tarbiyani rivojlantirishda xalq o‘yinlarining rolini aniqlash va ularni boshlang‘ich sinf darslarida qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar berishdan iborat.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik tarbiyasida xalq o‘yinlarining ahamiyati. Estetik tarbiya o‘quvchilarning atrof-muhitga, san‘atga va go‘zallikka bo‘lgan munosabatini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Xalq o‘yinlari esa milliy madaniyatimizning ajralmas qismi bo‘lib, ular orqali bolalarda estetik did va ijodkorlik qobiliyatlari rivojlanadi. Xalq o‘yinlari bolalarni milliy qadriyatlar bilan tanishtiradi va ularning shaxsiyati shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xalq o‘yinlarini pedagogik jarayonga integratsiya qilish

Xalq o‘yinlarini dars jarayoniga qo‘shish o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Masalan:

Til va adabiyot darslarida: O‘yinlar orqali xalq og‘zaki ijodiyot namunalari o‘rganiladi, bu esa o‘quvchilarning nutq madaniyatini rivojlantiradi.

Matematika darslarida: Hisoblash o‘yinlari yordamida matematik tushunchalar mustahkamlanadi.

Jismoniy tarbiya darslarida: Harakatli o‘yinlar orqali sog‘lom turmush tarziga oid ko‘nikmalar shakllantiriladi.

Estetik tarbiyani takomillashtirish usullari

1. O‘yinlarning mavzuga mos tanlanishi: Har bir dars mavzusiga mos xalq o‘yinlari tanlab, ularni pedagogik maqsadlarga yo‘naltirish lozim.

2. Interfaol metodlardan foydalanish: O‘yinlar jarayonida o‘quvchilarning fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi topshiriqlar berish.

3. An'anaviy va zamonaviy usullarni uyg‘unlashtirish: Xalq o‘yinlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan birlashtirish orqali dars samaradorligini oshirish.

Xalq o‘yinlarining estetik tarbiyadagi o‘rni

Xalq o‘yinlari bolalarda:

Estetik hissiyotlarni uyg‘otadi: Rang-barang liboslar, musiqalar va harakatlar orqali go‘zallikni his qilishadi.

Ijodkorlikni rivojlantiradi: O‘yinlarda qatnashish jarayonida yangi g‘oyalar va yechimlar topishga intilishadi.

Jamoaviylikni shakllantiradi: O‘yinlar orqali o‘zaro hamkorlik va muloqot ko‘nikmalari rivojlanadi.

Amaliy tavsiyalar

O‘qituvchilar uchun: Xalq o‘yinlarini o‘quv jarayoniga kiritishda metodik qo‘llanmalar va treninglar tashkil etish.

Ota-onalar uchun: Uy sharoitida xalq o‘yinlarini o‘ynash orqali bolalarning estetik tarbiyasiga hissa qo‘shish.

Maktab ma'muriyati uchun: Xalq o‘yinlari festival va tanlovlarini tashkil etish orqali o‘quvchilarning qiziqishini oshirish.

Xalq o‘yinlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik tarbiyasini takomillashtirishda samarali vositadir. Ular bolalarning milliy qadriyatlarga hurmatini oshiradi, estetik didini rivojlantiradi va ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantiradi. Shuning uchun xalq o‘yinlarini pedagogik jarayonga keng joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Xalq o‘yinlarning ahamiyati

Xalq o‘yinlari milliy madaniyatimizning ajralmas qismi bo‘lib, ular orqali avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan an‘ana va qadriyatlar saqlanib qoladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik tarbiyasini rivojlantirishda xalq o‘yinlarining ahamiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- Milliy o‘zlikni anglash: Xalq o‘yinlari bolalarga milliy madaniyat, tarix va an‘analar bilan yaqindan tanishish imkonini beradi. Bu esa ularning milliy o‘zligiga hurmat va faxr tuyg‘ularini shakllantiradi.

- Estetik didni rivojlantirish: O‘yinlar jarayonida qo‘llaniladigan musiqalar, qo‘shiqlar, raqslar va liboslar bolalarda go‘zallikni his qilish va uni qadrlash qobiliyatini rivojlantiradi.
- Ijodkorlik va tasavvur: Xalq o‘yinlari ko‘pincha ijodiy yondashuvni talab qiladi, bu esa bolalarning tasavvurini kengaytiradi va ijodkorlik qobiliyatlarini oshiradi.
- Jamoaviylik va muloqot ko‘nikmalari: O‘yinlar ko‘pincha guruhlarda o‘ynaladi, bu esa bolalarni jamoaviy ishlashga, o‘z fikrlarini erkin ifoda etishga va boshqalarni tinglashga o‘rgatadi.
- Emotsional rivojlanish: O‘yinlar jarayonida turli emotsiyalarni boshdan kechirish bolalarning emotsional intellektini rivojlantiradi, ularni hissiyotlarini boshqarishga va boshqalarning hissiyotlarini tushunishga o‘rgatadi.
- Jismoniy rivojlanish: Ko‘plab xalq o‘yinlari harakatli bo‘lib, ular bolalarning jismoniy sog‘lomligini, koordinatsiyasini va harakat faoliyatini oshiradi.
- Til va nutq madaniyati: O‘yinlarda qo‘llaniladigan she‘rlar, maqollar va topishmoqlar bolalarning so‘z boyligini oshiradi va nutq madaniyatini rivojlantiradi.
- Ma'naviy tarbiya: Xalq o‘yinlari orqali bolalarga yaxshilik, adolat, mehr-oqibat kabi ma'naviy qadriyatlar singdiriladi.
- Umuman olganda, xalq o‘yinlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining har tomonlama rivojlanishiga, ularda milliy va estetik qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ularni pedagogik jarayonga keng joriy etish o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, ta'lim-tarbiya sifatini yaxshilaydi va milliy madaniyatimizni asrab-avaylashga hissa qo‘shadi.

Xalq o‘yinlaridan misollar

Xalq o‘yinlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik tarbiyasini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Quyida ushbu o‘yinlardan bir nechtasi bilan tanishamiz:

1. "Oq terakmi, ko‘k terak": Bu o‘yinda bolalar aylana shaklida turib, o‘rtadagi ishtirokchi bergan savollarga "ha" yoki "yo‘q" deb javob berishadi. O‘yin bolalarda tezkor fikrlash, muloqot qilish qobiliyatini va milliy qo‘shiqlarni o‘rganishni rag‘batlantiradi.

2. "Arqon tortish": Ikki guruhga bo‘lingan bolalar arqonning ikki uchidan ushlab, bir-birini o‘z tomoniga tortishga harakat qilishadi. Bu o‘yin jismoniy kuchni oshiradi, jamoaviylik va hamkorlikni mustahkamlaydi.

3. "O‘ramiz": Ishtirokchilar aylana bo‘lib turishadi va qo‘l ushlaydi. Bir bola aylana ichida yurib, kimning qo‘lini ushlab olsa, o‘sha bola bilan birgalikda raqsga tushadi yoki qo‘shiq aytadi. O‘yin estetik didni, musiqiy qobiliyatni va ijodkorlikni rivojlantiradi.

Ushbu o‘yinlar orqali o‘quvchilar milliy madaniyatimizning boyligini his qiladilar, estetik hissiyotlarini rivojlantiradilar va dars jarayoniga qiziqish bilan qatnashadilar.

Xulosa

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik tarbiyasini rivojlantirishda xalq o‘yinlarining o‘rni katta ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Xalq o‘yinlari orqali bolalarda milliy qadriyatlarga hurmat, estetik did, ijodkorlik va jamoaviylik kabi sifatlarni shakllanadi. Tadqiqot natijalari ko‘rsatdiki, xalq o‘yinlarini pedagogik jarayonga integratsiya qilish dars samaradorligini oshiradi, o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi va ularning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

O‘qituvchilar xalq o‘yinlarini darslarda qo‘llashda mavzuga mos o‘yinlarni tanlashlari va ularni interfaol metodlar bilan boyitishlari lozim. Bu esa o‘quvchilarning faolligini oshiradi va ularning o‘z fikrlarini erkin ifoda etishlariga imkon yaratadi. Shuningdek, ota-onalar ham uy sharoitida xalq o‘yinlarini o‘ynash orqali bolalarning estetik tarbiyasiga hissa qo‘shishlari mumkin.

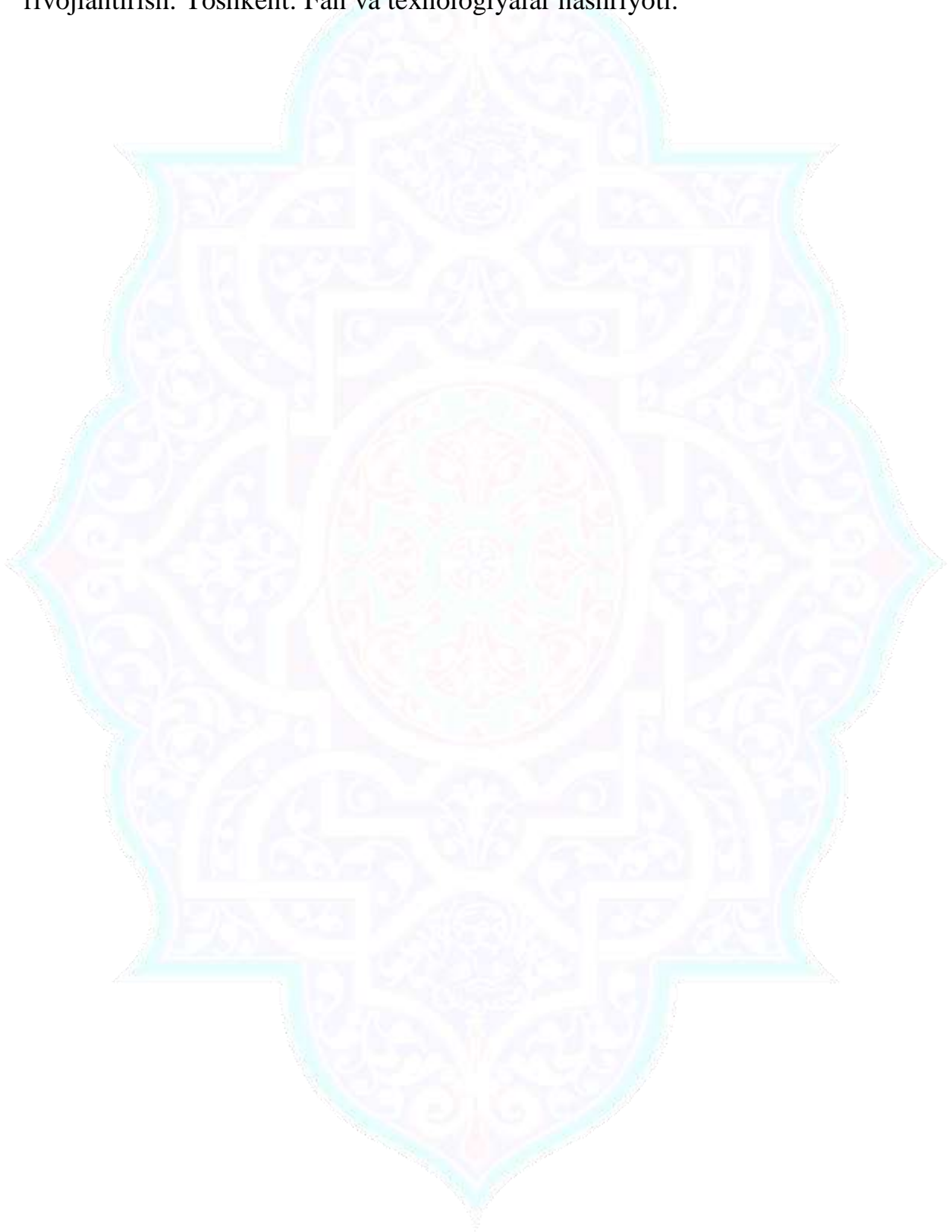
Kelajakda estetik tarbiyani takomillashtirish uchun xalq o‘yinlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish, metodik qo‘llanmalar yaratish va o‘qituvchilarni maxsus treninglardan o‘tkazish zarur. Bu chora-tadbirlar o‘quvchilarning estetik tarbiyasini yangi bosqichga olib chiqadi va milliy madaniyatimizning davomiyligini ta‘minlaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, xalq o‘yinlarini boshlang‘ich ta‘limda kengroq qo‘llash va ularning estetik tarbiyadagi salohiyatidan to‘liq foydalanish muhimdir. Bu nafaqat o‘quvchilarning estetik didini rivojlantiradi, balki ularni milliy qadriyatlarimizga sodiq, ijodkor va har tomonlama barkamol shaxslar sifatida shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimov, I.A. (2012). Yuksak ma‘naviyat — yengilmas kuch. Toshkent: Ma‘naviyat nashriyoti.
2. Xolmirzayeva, G. (2018). Boshlang‘ich sinflarda estetik tarbiya. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
3. Jo‘rayev, S. (2015). Xalq o‘yinlari va ularning tarbiyaviy ahamiyati. Samarqand: Zarafshon nashriyoti.
4. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi (2017). Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.
5. Karimova, N. (2020). "Xalq o‘yinlari orqali estetik tarbiyani rivojlantirish". Pedagogik tadqiqotlar jurnali, 5(3), 45-52.
6. Matyoqubov, U. (2019). Milliy qadriyatlar va tarbiya. Toshkent: Sharq nashriyoti.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori (2018). "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida". O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 15(2), 75-80.
8. Rashidova, D. (2016). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish. Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti.

ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI FANLARINI INTEGRATIV MASHQLAR ORQALI TUSHUNTIRISHNING AHAMIYATI

Zokirov Javohir G‘aybullo o‘g‘li

Maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim kafedrasi o‘qituvchisi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

E-mail: jzokirov6@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili va o‘qish savodxonligi fanlarini integrativ mashqlar orqali bog‘lab tushuntirishning ahamiyati tahlil qilinadi. Integrativ yondashuv orqali bu fanlarni bir-biri bilan uzviy bog‘lash o‘quvchilarning til ko‘nikmalarini rivojlantirishga hamda o‘qish savodxonligini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqotda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol usullar qo‘llanilib, o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, integrativ mashqlar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, mustaqil fikrlash va muloqot qobiliyatlarini rivojlantiradi. Xulosa qilib aytganda, ona tili va o‘qish savodxonligini integratsiyalashgan holda o‘qitish ta‘lim sifatini yuksaltirishda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Ona tili, o‘qish savodxonligi, integrativ mashqlar, integratsiyalashgan o‘qitish, pedagogik texnologiyalar, interfaol usullar, til ko‘nikmalari, o‘quv jarayonining samaradorligi, mustaqil fikrlash, muloqot qobiliyatlari, ta‘lim sifati,

Kirish

Hozirgi davrda ta‘lim tizimida integrativ yondashuvlar tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, ona tili va o‘qish savodxonligi fanlarini integratsiyalashgan holda o‘qitish o‘quvchilarning til ko‘nikmalarini chuqurlashtirish, mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va kommunikativ kompetensiyalarini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv nafaqat o‘quvchilarning nazariy bilimlarini mustahkamlashga, balki ularning amaliy ko‘nikmalarini shakllantirishga ham yordam beradi.

Integrativ mashqlar orqali fanlarni bog‘lab tushuntirish ta‘lim jarayonining samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Bu usul o‘quvchilarga bir nechta fanlararo bog‘liqliklarni anglash, olgan bilimlarini hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkonini yaratadi. Ayniqsa, ona tili va o‘qish savodxonligi kabi fanlarda bu yondashuv o‘quvchilarning matn bilan ishlash ko‘nikmalarini, so‘z boyligini kengaytirish va nutq madaniyatini rivojlantirishda katta rol o‘ynaydi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol usullarni qo‘llash orqali o‘quv jarayonida innovatsion yondashuvlarni amalga oshirish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bu

esa o‘z navbatida, ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish va ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, ona tili va o‘qish savodxonligi fanlarini integrativ mashqlar orqali bog‘lab tushuntirish masalasi bugungi kunda dolzarb va ahamiyatlidir.

Ushbu tadqiqotning maqsadi ona tili va o‘qish savodxonligi fanlarini integrativ mashqlar orqali bog‘lab tushuntirishning nazariy va amaliy asoslarini o‘rganish, uning ta’lim jarayonidagi samaradorligini tahlil qilish hamda ushbu yondashuvning afzalliklarini aniqlashdan iborat.

1. Ona tili va o‘qish savodxonligi fanlarining integratsiyalashuvining nazariy asoslari

Ona tili va o‘qish savodxonligi fanlari o‘quvchilarning lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu fanlarning integratsiyalashuvi ta’lim jarayonida yagona maqsadga xizmat qiluvchi kompleks tizimni yaratishga yordam beradi. Integrativ yondashuvning nazariy asosi sifatida konstruktivizm nazariyasi va faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillari xizmat qiladi. Konstruktivizmga ko‘ra, bilim o‘quvchining faoliyat jarayonida mustaqil ravishda shakllanadi va o‘z tajribasiga asoslanadi. Bu esa integrativ mashqlar orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi.

2. Integrativ mashqlarning mohiyati va turlari

Integrativ mashqlar — bu bir nechta fanlar yoki mavzularni birlashtiruvchi, o‘quvchilarning kompleks bilim va ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi didaktik vositalar. Ular quyidagi turlarga bo‘linadi:

Matnli mashqlar: Ona tili va o‘qish savodxonligi fanlarida matn ustida ishlash orqali til grammatikasi va o‘qish texnikasini birgalikda rivojlantiradi.

Leksik-semantik mashqlar: So‘z boyligini kengaytirish va so‘zlarning ma’nolarini chuqurroq anglashga yo‘naltirilgan.

Kommunikativ mashqlar: Dialoglar, munozaralar va rolli o‘yinlar orqali muloqot qobiliyatlarini oshiradi.

Interfaol texnologiyalar asosidagi mashqlar: Klasterlar, sinkveynlar, intellektual kartalar kabi usullarni qo‘llash orqali o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rag‘batlantiradi.

3. Integrativ yondashuvning o‘quv jarayonidagi afzalliklari

Integrativ mashqlarni qo‘llashning bir qancha afzalliklari mavjud:

Bilimlarning mustahkamlanishi: Fanlararo bog‘liqlik orqali o‘quvchilar olingan bilimlarni chuqurroq o‘zlashtiradilar va ularni amaliyotda qo‘llashga o‘rganadilar.

Motivatsiyaning oshishi: Qiziqarli va interfaol mashqlar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, ularni faol ishtirok etishga undaydi.

Ko'nikma va kompetensiyalarning rivojlanishi: Integrativ yondashuv o'quvchilarning analitik fikrlash, muammolarni hal etish, muloqot qilish kabi kompetensiyalarini rivojlantiradi[1].

Individual yondashuv: Turli darajadagi o'quvchilar uchun moslashtirilgan mashqlar ularning shaxsiy ehtiyojlarini qondirishga yordam beradi.

4. Pedagogik texnologiyalar va interfaol usullarning qo'llanilishi

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar integrativ yondashuvni samarali amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Quyidagi usullar bunga misol bo'la oladi:

Klaster usuli: Ma'lum bir mavzu yoki tushuncha atrofida g'oyalarni guruhlash orqali o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi.

Sinkveyn tuzish: So'z va iboralarni qisqa she'riy shaklda ifodalash orqali til ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Blits-so'rovlar: Tezkor savol-javoblar orqali o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash va faollashtirishga xizmat qiladi.

Munozaralar va diskussiyalar: O'quvchilarning tanqidiy fikrlashi va muloqot qobiliyatlarini rivojlantiradi.

5. Amaliyotda integrativ mashqlarni qo'llash tajribasi

Amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, integrativ mashqlarni dars jarayoniga tatbiq etish quyidagi natijalarga olib keladi:

O'quvchilarning faolligi oshadi: Darslarda faol ishtirok etish, savol berish va o'z fikrlarini erkin ifodalash ko'nikmalari rivojlanadi.

Til ko'nikmalari yaxshilanadi: So'z boyligi, grammatik to'g'rilik va nutq madaniyati sezilarli darajada oshadi.

O'qish savodxonligi yuksaladi: Matnni tushunish, tahlil qilish va undan kerakli ma'lumotlarni ajratib olish ko'nikmalari rivojlanadi.

Jamoaviy ishlash qobiliyati: Guruhlarda ishlash orqali o'quvchilar hamkorlikda muammolarni hal etishga o'rganadilar[2].

6. Integrativ yondashuvning cheklovlari va ularni bartaraf etish yo'llari

Har qanday pedagogik yondashuv kabi, integrativ usullarning ham ayrim cheklovlari mavjud:

O'qituvchilarning tayyorgarlik darajasi: Integrativ mashqlarni samarali qo'llash uchun o'qituvchilar yuqori pedagogik mahoratga ega bo'lishlari zarur.

Vaqt cheklovlari: Dars vaqtida barcha mashqlarni to'liq amalga oshirish qiyin bo'lishi mumkin.

Resurslarning yetishmasligi: Qo'shimcha materiallar va texnologik vositalarning cheklanganligi.

Bu cheklovlarni bartaraf etish uchun quyidagi choralar ko'rilishi mumkin:

O'qituvchilar malakasini oshirish: Seminarlar, treninglar va tajriba almashish orqali pedagoglarning kompetensiyalarini rivojlantirish.

Darslarni rejalashtirish: Vaqtdan samarali foydalanish uchun dars rejalarini oldindan puxta tayyorlash.

Resurs bazasini kengaytirish: Elektron va bosma materiallar fondini boyitish, internet resurslaridan foydalanish[3].

7. Integrativ mashqlarni yaratish va baholash mezonlari

Yaxshi integrativ mashqlar quyidagi talablarga javob berishi lozim:

Mazmunning mosligi: Mashqlar o'quv dasturi va standartlariga mos kelishi kerak.

Qiziqarli va motivatsion bo'lishi: O'quvchilarning qiziqishini oshiruvchi elementlarni o'z ichiga olishi zarur.

Ko'p darajalilik: Turli qobiliyat va darajadagi o'quvchilar uchun moslashtirilgan bo'lishi kerak.

Natijadorlikni baholash: Mashqlarni bajarish natijalari aniq va o'lchab bo'ladigan bo'lishi lozim.

Baholash jarayonida esa quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

Bilimlarning o'zlashtirilishi darajasi

Ko'nikma va malakalarni qo'llay olish qobiliyati

Ijodiy yondashuv va mustaqil fikrlash darajasi

Muloqot va hamkorlik qobiliyatlari

8. Integrativ yondashuvning ta'lim sifatiga ta'siri

O'tkazilgan tadqiqotlar va kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, integrativ yondashuvni qo'llash ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Bu quyidagi ko'rsatkichlarda namoyon bo'ladi:

Akademik natijalarning yaxshilanishi: Test va imtihon natijalarining oshishi.

O'quvchilarning darsga tashriflari va faolligi: Davomatning yaxshilanishi va darslarda faol qatnashish.

Ijtimoiy-psixologik muhitning yaxshilanishi: Sinfda sog'lom va hamkorlikka asoslangan muhitning shakllanishi.

Ota-onalar va jamiyatning ishonchi: Ta'lim sifatining oshishi natijasida maktab va o'qituvchilarga bo'lgan ishonchning ortishi.

Yuqoridagi tahlillar asosida shuni aytish mumkinki, ona tili va o'qish savodxonligi fanlarini integrativ mashqlar orqali bog'lab tushuntirish o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Ushbu yondashuv ta'lim jarayonini yanada samarali, qiziqarli va mazmunli qiladi[4].

Ta'lim dasturlarini takomillashtirish: Integrativ yondashuvni qo'llash imkonini beruvchi moslashuvchan o'quv dasturlarini ishlab chiqish.

O'qituvchilarni tayyorlash: Pedagoglarning malakasini oshirishga qaratilgan muntazam treninglar tashkil etish.

Resurslar bilan ta'minlash: Ta'lim muassasalarini zamonaviy texnologiyalar va materiallar bilan jihozlash.

Ilmiy-tadqiqot ishlarini rivojlantirish: Integrativ yondashuvning samaradorligini o'rganish bo'yicha ilmiy izlanishlarni davom ettirish.

Shunday qilib, ona tili va o'qish savodxonligi fanlarini integrativ mashqlar orqali bog'lab tushuntirish nafaqat o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantiradi, balki jamiyat uchun ham bilimli va faol fuqarolarni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi[5].

Ushbu tadqiqotda ona tili va o'qish savodxonligi fanlarini integrativ mashqlar orqali bog'lab tushuntirishning nazariy va amaliy jihatlari batafsil o'rganildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, integrativ yondashuv o'quvchilarning lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarini samarali rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Integrativ mashqlar o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va muammolarni hal etish qobiliyatlarini shakllantiradi. Bu usul orqali o'quvchilar bir nechta fanlararo bog'liqliklarni anglab, olgan bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo'llashga o'rganadilar. Shuningdek, interfaol usullar va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning qo'llanilishi darslarni qiziqarli va samarali qiladi, o'quvchilarning darsga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi[6].

Tadqiqot davomida aniqlangan cheklovlar va ularni bartaraf etish yo'llari ko'rsatib o'tildi. Xususan, o'qituvchilarning malakasini oshirish, resurs bazasini kengaytirish va darslarni samarali rejalashtirish orqali integrativ yondashuvning samaradorligini yanada oshirish mumkinligi ta'kidlandi.

Ona tili va o'qish savodxonligi fanlarini integrativ mashqlar orqali bog'lab tushuntirish ta'lim sifatini yuksaltirishda, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini chuqurlashtirishda, ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga hissa qo'shishda muhim omil hisoblanadi. Bu yondashuvni kengroq miqyosda tatbiq etish va rivojlantirish orqali ta'lim tizimining samaradorligini oshirish mumkin. Kelgusida ushbu mavzuda ilmiy-tadqiqot ishlarini davom ettirish va amaliyotga tatbiq etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

Ushbu tadqiqotda ona tili va o'qish savodxonligi fanlarini integrativ mashqlar orqali bog'lab tushuntirishning nazariy va amaliy jihatlari batafsil o'rganildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, integrativ yondashuv o'quvchilarning lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarini samarali rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Integrativ mashqlar o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va muammolarni hal etish qobiliyatlarini shakllantiradi. Bu usul orqali o'quvchilar bir nechta fanlararo bog'liqliklarni anglab, olgan bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo'llashga o'rganadilar. Shuningdek, interfaol usullar va zamonaviy pedagogik

texnologiyalarning qo'llanilishi darslarni qiziqarli va samarali qiladi, o'quvchilarning darsga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi[7].

Tadqiqot davomida aniqlangan cheklovlar va ularni bartaraf etish yo'llari ko'rsatib o'tildi. Xususan, o'qituvchilarning malakasini oshirish, resurs bazasini kengaytirish va darslarni samarali rejalashtirish orqali integrativ yondashuvning samaradorligini yanada oshirish mumkinligi ta'kidlandi.

Xulosa qilib aytganda, ona tili va o'qish savodxonligi fanlarini integrativ mashqlar orqali bog'lab tushuntirish ta'lim sifatini yuksaltirishda, o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini chuqurlashtirishda, ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga hissa qo'shishda muhim omil hisoblanadi. Bu yondashuvni kengroq miqyosda tatbiq etish va rivojlantirish orqali ta'lim tizimining samaradorligini oshirish mumkin. Kelgusida ushbu mavzuda ilmiy-tadqiqot ishlarini davom ettirish va amaliyotga tatbiq etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Xodjayeva, N. T. (2019). Interfaol metodlar orqali o'qish savodxonligini oshirish usullari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
2. Зокиров, Д. (2022). Она тили ва о 'qish sav odxonligi darslarida matn ustida ishlash yo 'llari. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире, 1(2), 288-291.
3. Javohir G'aybullo O'g'li Zokirov (2023). ZAMONAVIY ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI FANINING YANGILANISHI, MAZMUNI VA AHAMIYATI. Academic research in educational sciences, 5 (NUU conference 3), 90-96.
4. Hasanov, B. H. (2020). Integrativ yondashuv va uning ta'lim jarayonidagi ahamiyati. Pedagogika ilmiy jurnali, 4(56), 22-29.
5. Zokirov Javohir G'aybullo o'g'li, 1-3-Sinf O'Quvchilariga Ona Tili Va O'Qish Savodxonligi Fanidan Beriladigan Mashqlar Turlari , Journal of Innovation, Creativity and Art: Vol. 2 No. 2 (2023): Journal of Innovation, Creativity and Art
6. Abduqodirov, A. A. (2018). Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
7. Javohir G'aybullo o'g, Z. (2023). 1-3-Sinf O 'Quvchilariga Ona Tili Va O 'Qish Savodxonligi Fanidan Beriladigan Mashqlar Turlari. Journal of Innovation, Creativity and Art, 2(2), 161-163.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH METODIKASI**Qahhorova Sojida Bahodir qizi***Termiz iqtisodiyot va servis universiteti 2- bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligi darslarining samaradorligini oshirishga qaratilgan metodik yondashuvlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol usullar orqali o‘quvchilarning o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari o‘rganildi. Maqolada o‘qitish jarayonida individual yondashuv, motivatsiyani oshirish va muhitni yaratish kabi omillarning ahamiyati yoritilgan. Natijalar boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalarni o‘z ichiga oladi va o‘quv jarayonini takomillashtirishga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: Boshlang‘ich sinflar, o‘qish savodxonligi, dars samaradorligi, metodik yondashuv, pedagogik texnologiyalar, interfaol usullar, o‘quvchilar ko‘nikmalari, individual yondashuv, motivatsiya, o‘quv jarayonini takomillashtirish

Kirish:

Boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligi ta‘lim jarayonining asosiy poydevoridir. O‘quvchilarning o‘qish va tushunish ko‘nikmalari keyingi ta‘lim bosqichlarida muvaffaqiyatli o‘qishlari uchun zarurdir. Shu sababli, o‘qish savodxonligi darslarining samaradorligini oshirish dolzarb masalalardan biridir. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar va texnologiyalarni qo‘llash orqali o‘qituvchilar o‘quvchilarning qiziqishini oshirish va ta‘lim jarayonini yanada samarali qilish imkoniyatiga ega. Ushbu maqolada boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan metodik usullar tahlil qilinadi va ularning amaliyotdagi samaradorligi muhokama qilinadi.

1. O‘qish savodxonligini rivojlantirishning ahamiyati

Boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligi nafaqat harflarni tanish va o‘qish, balki matnni tushunish, analiz qilish va o‘z fikrini ifodalash ko‘nikmalarini ham o‘z ichiga oladi. Bu ko‘nikmalar o‘quvchilarning intellektual rivojlanishi va keyingi ta‘lim bosqichlarida muvaffaqiyatli bo‘lishlari uchun asos yaratadi. Shuning uchun o‘qish savodxonligi darslarining samaradorligini oshirish muhim vazifalardan biridir[1].

O‘qish savodxonligi darslarida eng ko‘p qo‘llanadigan metodlar tavsifi:

Interfaol ta‘lim usullari:

Interfaol usullar boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligini oshirishda eng samarali hisoblanadi. Ushbu usullar o‘quvchilarning darsdagi faolligini ta‘minlab, ularning qiziqishini oshiradi[2].

"Klaster" usuli: Bu usulda o'quvchilar kichik guruhlariga bo'linib, berilgan mavzu yoki so'z atrofida o'z fikrlarini jamlaydilar. Bu ularning tanqidiy fikrlash va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi[3].

"Aqliy hujum": O'quvchilar berilgan muammo yoki savol bo'yicha tezkor fikrlarni bildirishadi. Bu usul ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini oshiradi va mavzuni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Rol o'ynash: O'quvchilar matn yoki hikoyadagi personajlarning rollarini ijro etadilar. Bu ularning o'qish tushunchasini kengaytiradi va nutq ko'nikmalarini rivojlantiradi[4].

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'quv jarayonini interfaol va qiziqarli qilish imkonini beradi. Quyidagi usullar bu borada samarali hisoblanadi:

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari

Multimediali vositalar, interaktiv doskalar va ta'limiy dasturlar o'qish jarayonini boyitadi: Audio va video materiallar: matnlarni tinglash va ko'rish orqali tushunishni oshirish. Ta'limiy ilovalar: interaktiv o'yinlar orqali harflar va so'zlarni o'rganish.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish:

Zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga jalb qilish o'quvchilarning e'tiborini jalb qilishda va o'quv materialini yanada qiziqarli qilishda katta ahamiyatga ega.

Interaktiv doskalar va taqdimotlar: Matnlarni vizual tarzda namoyish etish, rasmlar, animatsiyalar va videolar yordamida mavzuni tushuntirish o'quvchilarning matnni yaxshiroq tushunishlariga yordam beradi.

Ta'limiy dasturlar va ilovalar: Maxsus dasturlar orqali harflarni tanish, so'zlarni tuzish va matnlarni o'qish bo'yicha interaktiv mashqlar bajarish mumkin. Bu o'quvchilarning o'quv ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Audio va video materiallar: Matnlarning audio yozuvlarini tinglash va videolarni ko'rish orqali o'quvchilar talaffuzni yaxshilashlari va matnni yaxshiroq tushunishlari mumkin[5].

Ushbu metodlar boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini oshirishda eng ko'p qo'llanilib, amaliyotda o'z samaradorligini isbotlagan. Ular o'quvchilarning ta'lim jarayoniga faol jalb etilishiga, o'qish ko'nikmalarining rivojlanishiga va motivatsiyaning oshishiga yordam beradi.

Individual yondashuvning ahamiyati

Har bir o'quvchining qobiliyatlari va o'rganish sur'ati turlicha. Individual yondashuv orqali: Differensiallashgan topshiriqlar: o'quvchilarning darajasiga mos vazifalar berish. Qo'llab-quvvatlash: qiynalayotgan o'quvchilarga alohida e'tibor qaratish. *Individual yondashuv:*

Har bir o'quvchining o'rganish qobiliyati va tezligi turlicha bo'lganligi sababli, individual yondashuv ularning o'ziga xos ehtiyojlarini hisobga oladi. Differensiallashgan topshiriqlar: O'quvchilarning bilim darajasiga mos ravishda turli murakkablikdagi vazifalar berish orqali ularning muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini oshirish mumkin.

Qo'llab-quvvatlash va maslahat berish: O'qituvchi har bir o'quvchining kuchli va zaif tomonlarini aniqlab, ularga mos ravishda yordam ko'rsatadi. Bu usul o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ta'lim jarayonida faolroq ishtirok etishlariga turtki beradi.

O'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olish: O'quv materiallarini tanlashda o'quvchilarning qiziqishlari va ehtiyojlarini inobatga olish ularning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi[6].

Motivatsiyani oshirish usullari

O'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirish uchun:

Rag'batlantirish

Maqtov va mukofotlar: yaxshi natijalarga erishganlarni rag'batlantirish. Musobaqalar: darslarda kichik tanlovlar o'tkazish.

Mavzularni hayotiy misollar bilan bog'lash

Amaliy mashqlar: o'quvchilarga qiziqarli va hayotiy vaziyatlar orqali mavzuni tushuntirish. Hikoyalar va ertaklar: matnlarni qiziqarli hikoyalar orqali o'qish.

Muhitni yaratish

O'quv muhitining qulayligi va qiziqarli bo'lishi ham muhim: Sinfxonani bezatish: o'quv materiallariga mos ravishda. Kitob burchaklari: turli xil kitoblar va jurnallar bilan ta'minlash[7].

Amaliy tavsiyalar

Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun quyidagi tavsiyalarni berish mumkin: Doimiy o'z ustida ishlash: yangi pedagogik usullarni o'rganish. Ota-onalar bilan hamkorlik: ularning farzandlarining ta'lim jarayonida faolligini oshirish.

Refleksiya: o'z darslarini tahlil qilish va kamchiliklarni bartaraf etish.

Tadqiqot natijalari

O'tkazilgan tajribalar va kuzatuvlar natijasida quyidagilar aniqlandi:

Interfaol usullar qo'llangan sinflarda o'quvchilarning o'qish tezligi va tushunishi yaxshilandi. Individual yondashuv motivatsiyani oshirdi va ortda qolayotgan o'quvchilarning natijalari yaxshilandi. Ota-onalar bilan hamkorlik o'quvchilarning uy vazifalariga mas'uliyatliroq yondashishiga olib keldi[8].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsam boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligi darslarining samaradorligini oshirish uchun zamonaviy pedagogik yondashuvlar va texnologiyalarni qo'llash muhim ahamiyatga ega ekanligi ushbu tadqiqot natijasida

tasdiqlandi. Interfaol usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va individual yondashuv o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Xulosa sifatida quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

Interfaol usullarni qo'llash o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirib, ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonini boyitib, matnlarni tushunishni va yodlashni osonlashtiradi.

Individual yondashuv har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, ularning ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Motivatsiyani oshirish usullari orqali o'quvchilarning o'qishga bo'lgan ichki rag'batini shakllantirish mumkin.

Qulay va qiziqarli o'quv muhiti yaratish ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quydagi tavsiyalarni beramiz:

O'qituvchilar uchun: Yangi pedagogik texnologiyalar va interfaol usullarni o'zlashtirishga intilish. Har bir darsni o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olgan holda rejalashtirish. O'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos ravishda topshiriqlarni differensiallash. Doimiy ravishda o'z malakasini oshirish va tajriba almashish.

Ta'lim muassasalari uchun: O'qituvchilarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo'yicha treninglarga jalb qilish. Sinfxonalarni zaruriy texnik vositalar bilan jihozlash. O'quv jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llashni rag'batlantirish.

Ota-onalar uchun: Farzandlarining ta'lim jarayonida faol ishtirok etish. Uy sharoitida o'qish uchun qulay muhit yaratish. O'qituvchilar bilan doimiy aloqada bo'lib, bolalarning rivojlanishini kuzatish.

Umuman olganda, boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligi darslarining samaradorligini oshirish uchun kompleks yondashuv zarur. O'qituvchilar, ta'lim muassasalari va ota-onalar birgalikda harakat qilgan holda, o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini yuqori darajaga ko'tarish mumkin. Bu esa kelajak avlodning intellektual salohiyatini oshirishga va jamiyat rivojiga hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, (2019). 2019–2023 yillarda xalq ta'limini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida. Toshkent.
2. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, (2020). Boshlang'ich ta'lim uchun davlat ta'lim standarti va o'quv dasturlari. Toshkent: XT vazirligi nashriyoti.
3. Zokirov Javohir G'aybullo o'g'li, 1-3-Sinf O'Quvchilariga Ona Tili Va O'Qish Savodxonligi Fanidan Beriladigan Mashqlar Turlari , Journal of Innovation, Creativity and Art: Vol. 2 No. 2 (2023): Journal of Innovation, Creativity and Art

4. Abdullaeva, S. R., (2019). "Interfaol usullar yordamida o‘qish darslarining samaradorligini oshirish". Boshlang‘ich ta'lim, №4, 45-50.
5. O‘G‘Li, Z. J. G., & Aliyarovich, T. E. (2022). Boshlang‘ich sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida qo‘llaniladigan metodlar. barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali, 131-142.
6. Karimova, D. M., (2018). Boshlang‘ich sinflarda o‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasi. Toshkent: "O‘qituvchi" nashriyoti.
7. Javohir G‘aybullo o‘g, Z. (2023). 1-3-Sinf O ‘Quvchilariga Ona Tili Va O ‘Qish Savodxonligi Fanidan Beriladigan Mashqlar Turlari. Journal of Innovation, Creativity and Art, 2(2), 161-163.
8. Xolmatov, U. T., (2020). Pedagogik texnologiyalar va innovatsion ta'lim usullari. Samarqand: "Zarafshon" nashriyoti.

TIL VA FIKRLASH O‘RTASIDAGI BOG‘LANISH

Andijon davlat chet tillari instituti

Roman-german va slavyan tillari fakulteti

Fransuz tili ta'lim yo'nalishi 301-guruh talabasi

Patidinova Marjona Murojiddin qizi

Ilmiy maslahatchi: **Kabulova U.S.**

Annotatsiya: Til va fikrlash o'rtasidagi bog'lanish murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Turli nazariyalar orqali bu jarayonning ijtimoiy, psixologik va madaniy jihatlari o'rganilgan. Til nafaqat aloqa vositasi, balki fikrlash jarayonining asosiy elementi sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, metaforalar va ichki nutq kabi tushunchalar bu bog'lanishni yanada chuqurlashtiradi.

Kalit so'zlar: *metafora, til, madaniyat, tafakkur, nutq, nazariya, kognitiv jarayon.*

Аннотация: Связь языка и мышления – сложный и многогранный процесс. Социальные, психологические и культурные аспекты этого процесса изучались с помощью различных теорий. Язык служит не только средством общения, но и основным элементом мыслительного процесса. Кроме того, такие понятия, как метафора и внутренняя речь, углубляют эту связь.

Ключевые слова: *метафора, язык, культура, мышление, речь, теория, познавательный процесс.*

Abstract: The connection between language and thinking is a complex and multifaceted process. Social, psychological and cultural aspects of this process have been studied through different theories. Language serves not only as a means of communication, but also as the main element of the thought process. Also, concepts such as metaphors and inner speech deepen this connection.

Key words: *metaphor, language, culture, thinking, speech, theory, cognitive process.*

Til va fikrlash o'rtasidagi bog'lanish insoniyat tarixida doimo muhim mavzulardan biri bo'lib kelgan. Bu ikki tushuncha bir-birini qanday to'ldiradi, bir-biriga qanday ta'sir qiladi va insonning kognitiv jarayonlaridagi roli qanday? Ushbu maqolada, til va fikrlash o'rtasidagi aloqalar, shuningdek, turli nazariyalar va tadqiqotlar orqali bu jarayonlarning o'zaro ta'siri o'rganiladi.

Til va fikrlash o'rtasidagi bog'lanish haqida ko'plab olimlar o'z fikrlarini bildirishgan. Benjamin Lee Whorf va Edward Sapir kabi olimlar tilning fikrlash jarayoniga ta'siri haqida muhim nazariyalar ishlab chiqqanlar. Whorfning "lingvistik relativizm" gipotezasi til va fikrlash o'rtasidagi bog'lanishni

ta'kidlaydi, ya'ni odamlarning fikrlash usuli ularning ona tilidan kelib chiqadi. Bu nazariya, masalan, turli tillarda vaqtni ifodalash usullari farq qilishi va bu farqning odamlarning vaqtni tushunish tarziga ta'siri borligini ko'rsatadi. Edward Sapir esa tilni ijtimoiy va madaniy kontekstda o'rganib, uning fikrlash va madaniyatga ta'sirini ta'kidlaydi. Sapirga ko'ra, til nafaqat aloqa vositasi, balki fikrlarni shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi.

Lev Vigotskiy esa til va fikrlash o'rtasidagi bog'lanishni yanada chuqurroq o'rganadi. U "ichki nutq" tushunchasini kiritib, tilning fikrlarni tashkil etishdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Bu nazariya, til orqali ifodalangan fikrlar insonning kognitiv jarayonlariga qanday ta'sir qilishini tushunishga yordam beradi. George Lakoff va Mark Johnson esa metaforalar orqali fikrlash jarayonini qanday shakllantirishini ko'rsatadilar. Ularning "Metaforalar biz yashaydigan hayot" asarida til va fikrlar o'rtasidagi bog'lanish yanada chuqurlashtiriladi. Bu olimlarning fikrlari, til va fikrlash o'rtasidagi aloqaning murakkabligini va uning insoniyat uchun ahamiyatini ko'rsatadi. Benjamin Lee Whorf va Edward Sapir kabi lingvistlar tilning fikrlash jarayoniga ta'sirini o'rganishda muhim rol o'ynagan¹. Whorfning gipotezasi, ya'ni "lingvistik relativizm" fikriga ko'ra, odamlarning fikrlash tarzlari ularning ona tillaridan kelib chiqadi. Ularning tili qanday bo'lsa, ularning dunyoqarashi ham shunday bo'ladi. Misol uchun, turli tillarda vaqtni ifodalash usullari farq qiladi, bu esa vaqtni qabul qilish va tushunish tarzini ham o'zgartiradi².

Edward Sapir esa tilni ijtimoiy va psixologik kontekstda o'rganib, tilning madaniyat va fikrlashga ta'sirini ta'kidlaydi. Uning fikricha, til nafaqat aloqa vositasi, balki fikrlash jarayonining asosiy elementidir³. Bu nazariyalar til va fikrlash o'rtasidagi bog'lanishni yanada chuqurlashtiradi.

Lev Vigotskiy fikrlash va til o'rtasidagi bog'lanishni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. U tilning kognitiv rivojlanishdagi roli haqida yozgan. Vigotskiyga ko'ra, til nafaqat fikrlarni ifodalash vositasi, balki fikrlarni shakllantirishda ham muhimdir. U "ichki nutq" tushunchasini kiritgan, bu esa odamning ichki fikrlarini tashkil etish uchun tilni qanday ishlatishini ko'rsatadi⁴. Bu nazariyalar asosida, til va fikrlash o'rtasidagi bog'lanish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Til orqali ifodalangan fikrlar insonning kognitiv jarayonlariga ta'sir qiladi va ularning rivojlanishiga yordam beradi.

George Lakoff va Mark Johnson metaforalar orqali fikrlash jarayonini qanday

¹ Whorf, Benjamin Lee. (1956). *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. — Cambridge: MIT Press, 1956.

² Whorf, Benjamin Lee. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. — Cambridge: MIT Press, 1956.

³ Sapir, Edward. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. — New York: Harcourt, Brace, 1921.

⁴ Vigotskiy Lev S. *Thought and Language*. — Cambridge: MIT Press, 1986.

shakllantirishini ko'rsatadi⁵. Ularning "Metaforalar biz yashaydigan hayot" asarida til va fikrlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tahlil qiladi. Metaforalar odamlarning dunyoqarashini shakllantiradi va ularning fikrlarini qanday ifodalashiga ta'sir qiladi⁶ (Lakoff & Johnson, 1980). Bu jarayon til orqali amalga oshiriladi va shu tariqa til va fikrlash o'rtasidagi bog'lanish yanada kuchayadi.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, til va fikrlash o'rtasidagi bog'lanish murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Turli nazariyalar orqali bu jarayonning ijtimoiy, psixologik va madaniy jihatlari o'rganilgan. Til nafaqat aloqa vositasi, balki fikrlash jarayonining asosiy elementi sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, metaforalar va ichki nutq kabi tushunchalar bu bog'lanishni yanada chuqurlashtiradi. Kelajakda bu mavzu bo'yicha tadqiqotlar davom ettirilishi zarur, chunki til va fikrlash o'rtasidagi aloqalar insoniyatning rivojlanishi uchun muhimdir.

Adabiyotlar ro'yxati :

1. Whorf, Benjamin Lee. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. – Cambridge: MIT Press, 1956.
2. Sapir, Edward. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, Brace, 1921.
3. Vigotsky, Lev S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press, 1986.
4. Lakoff, George, and Johnson, Mark. (1980). Metaphors We Live By. –Chicago: University of Chicago Press, 1980.

⁵ Lakoff, George, and Johnson, Mark. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press.

⁶ Lakoff, George, and Johnson, Mark. Metaphors We Live By. —Chicago: University of Chicago Press, 1980.

KLARNET CHOLG‘USINI O‘RGATISHDA O‘QITUVCHINING MAHORATI

Izboskan tumani 6-sonli bolalar musiqa va san'at maktabi. Damli va Zarbli cholg‘ular bo‘limi o‘qituvchisi Abdurayimov Fahriddin Muhammadali o‘g‘li

Annotatsiya: Mazkur maqolada klarinet cholg‘usini o‘rganishda muhim bo‘lgan omillar, shu bilan bir qatorda o‘qituvchining o‘quvchiga bo‘lgan e’tibori, cholg‘u ijrochiligida ahamiyat berishi kerak bo‘lgan unsurlar yoritib o‘tilgan. Ahamiyatli jihati olimlarning nazariy qarashlari ham sharxlanib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: ijro vositalari, ifoda vositalari, ijro elementlari, ichki tuyg‘u, jismoniy harakat, ixtiyoriy harakat, ijro mahorati.

НАВЫКИ ПЕДАГОГА В ОБУЧЕНИИ ИГРЕ НА КЛАРНЕТЕ

Детская музыкально-художественная школа №6 Избосканского района. Абдурайимова Фахриддин Мухаммедали угли, преподаватель кафедры барабанных и ударных инструментов.

Аннотация: В данной статье освещены важные факторы обучения игре на кларнете, а также внимание преподавателя к ученику, элементы, которые должны быть важны при игре на инструменте. Важно отметить, что обсуждаются и теоретические взгляды ученых.

Ключевые слова: исполнительские средства, выразительные средства, исполнительские элементы, внутреннее ощущение, физическое движение, произвольное движение, исполнительское мастерство.

TEACHER'S SKILLS IN TEACHING THE CLARINET

Children's music and art school No. 6 of Izboskan district. Abdurayimov Fahriddin Muhammedali ugli, teacher of drum and percussion instruments department

Annotation: This article highlights the important factors in learning the clarinet instrument, as well as the teacher's attention to the student, the elements that should be important in the performance of the instrument. Importantly, the theoretical views of scientists are also discussed.

Keywords: performance tools, expressive tools, performance elements, inner feeling, physical movement, voluntary movement, performance skill.

Kirish.

Musiqa asbobini chalishni o‘rganish metodikasi bu musiqiy pedagogikaning bir qismidir. Eng yaxshi mahalliy va tajribasini tahlil qilish va umumlashtirish asosida chet ellik o‘qituvchilar, musiqachilar va ijrochilar, metodologiya naqshlarni o‘rganadi va shaxsiy ta’lim texnikasi. Shamol asboblarni o‘qitish usuli, yehtimol boshqalar orasida "eng yosh" texnikani bajarish, u asta-sekin shakllandi va rivojlandi. Har bir avlod musiqachilar uning rivojlanishiga hissa qo‘shdi.

Biron bir cholg‘uda chalish o‘zi oson ish emas, buning uchun katta mehnat, matonat, iroda talab qilinadi. Eng avvalo cholg‘u sozida chalishni o‘rganishni boshlashda oiladi ota-ona ko‘proq sababchi bo‘ladi, chunki ularning yaratgan shart-sharoiti bilan cholg‘u sozini o‘rganayotgan bola yaxshi muhit oraqali ijro mahoratida o‘sish seziladi. To‘g‘ri bu birdaniga bo‘ladigan hodisa va jarayo emas, hammasi asta-sekinlik bilan shakllanadi. Bu borada S.Razanovning “Klarnetda ijro etish maktabi” kitobida quyidagicha taxlil qilingan: “8,9 yosh dan boshlab klarnet cholg‘usini o‘rganishni boshlasa bo‘ladi faqat 13 yoshdan boshlab bolalarda barmoqlarining o‘sishi hisobiga kichiklik davrida to‘laqonlik cholg‘uda ijro etishni talab qilish mumkin emas.”¹

Asosiy qism.

V.N.Gerjevning fikricha har bir mohir pedagog klarnet o‘rganuvchini birinchi navbatda sog‘lom tana a‘zolariga e‘tibor qaratilishi, yurak baquvatligini, to‘g‘rirog‘i hyech qanday kassalik bilan kasallanmaganligini shu bilan bir qatorda tish a‘zolarini ham mustahqamligini hisobga olgan xolda ijrochini shu cholg‘uda ijro etishga taklif etish maqsadga muvofiq deb ta’kidlaydi.²

A.L.Fedatovning ta’kidlashicha “ijro vositalari” va “ifodali vositalar” tushunchalari ko‘p xollarda tushunarsiz bir xil ma’nolarni anglatadi degan tushuncha paydo bo‘lib qoladi ijrochida, lekin bular ikkisi ham aslida ikki xil ma’noni anglatadi. Bu so‘zlarinng bir-birini to‘ldiruvchi elementlar mavjud lekin bu degani ikkisi ham bir xil vazifani bajaradi degani emas. Ijro vositasi deganda o‘z nomi bilan ijrochidan ijro texnikasi, ijrodagi harakatlar mayda ijroviy elementlar nazarda tutiladi. Ifoda vositasida esa ijro imkoniyatlaridan kelib chiqqan xolda (jarayonning samarali tomoni) - ijrodagi texnikaning ovozi mujassamlanishi, ma’lum bir emo-semantik tarkibning tashuvchisi, texnik texnika orqali namoyon bo‘ladi, nafaqat uning mavjudligini, balki sifat va mukammallikni ham nazarda tutadi. Bu jarayonlar cholg‘u ijrochisini ichki hissiyotlaridan tortib cholg‘udagi imkoniyat darajalarini ko‘rsatib berishni to‘ldiruvchi omillar hisoblanadi.³

¹ С.Разанов. Школа игры на кларнете. Учебник. М.,1940. Ст3.

² Гержев В.Н. Методика обучения игре на кларнете с начинающими. Таганрог 2017 г. Ст 4.

³ А. Л. ФЕДОТОВ. О ВЫРАЗИТЕЛЬНЫ Х СРЕДСТВАХ КЛАРНЕТИСТА В РАБОТЕ НАД МУЗЫ КАЛЬНЫ М ОБРАЗОМ. М., 1970 г. ст 86.

A.Fedatovning “Damli cholg‘ularda ijro etish metodikasi” deb nomlangan kitobida ijro jarayonidagi harakatlar psixologik va fiziologik xolatlarni qamrab oladi bu degani ijrochidan ijodiy va jismoniy harakatlarni talab etadi. Professor V.A.Dikovning tajribalarini A.Fedatov quyidagicha izohlaydi: "har qanday cholg‘u asbobini ijro etayotgan inson bir qancha tarkibiy elementlarni bilishi talab etiladi: ko‘rish, eshitish, xis qilish, musiqiy va estetik prezentatsiyalar, ixtiyoriy harakatlar va boshqalar. Shu bilan bir qatorda ijrochi uchun damli cholg‘ularda ijro etishda til harakatini to‘g‘ri harakatlantiruvchi psixofizologik o‘yinlar ijro mahoratini oshishiga olib keladi. A.Dikovning takidlashicha musiqa ijrochilarining barchasidan samarali mehnat va iroda talab etiladi.⁴

Olimlarning fikrlarini taxlil qilgan xolda quyidagicha izohlash mumkin, har bir pedagog o‘z oldiga to‘g‘ri maqsad qo‘yish lozim, o‘qituvchi o‘quvchining qobiliyatini hisobga olgan xolda har bir o‘quvchini xarakteridan kelib chiqqan xolda yondashishi talab etiladi. Aksariyat pedagoglarda bunday salohiyat biroz oqsayotganini ko‘rishimiz mumkin. Har bir pedagog ta‘lim jarayonida yuqori malakali professional tajribaga ega metodistlarning yo‘riqnomalarini taxlil qilgan xolda amsaliyotda joriy qilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Chunki bugungi kundi talabida har bir o‘quvchiga o‘quvchini imkoniyatidan kelib chiqqan xolda yondashilgandagina natijaga erishsa bo‘ladi. Har bir davrning o‘z olimlari bo‘lganidek har bir davrning o‘z ijrochilari ham bo‘ladi, ijrochini to‘g‘ri shakllanishiga sababchi esa uning ustozini hisoblanadi. Shunday ekan o‘qituvchining oldida turgan ulkan vazifalardan biri nixolni to‘g‘ri o‘qitishiga yordam berish va uni kelajakda jamiyatda kerakli shaxs bo‘lib shakllanishiga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatishidir.

Musiqa cholg‘ularini o‘rganishda boshlang‘ich ta‘lim sodda va o‘rganishga oson usullardan foydalanilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Dastlab o‘quvchining o‘rganish darajasini shakllantirish uchun unga cholg‘uda tovushlarni to‘g‘ri joylashuvini ko‘rsatib berib unga qiyin bo‘lmagan mashqlarni oson va qulay yo‘llar bilan o‘rgatilsa kelgusi darsga o‘quvchi bu dars jarayonida qiyinchilik sezmagani uchun dars mashg‘ulotlariga yanada qiziqib kelishiga yordam beradi. O‘qituvchining birozgina darsiga befarqligi o‘quvchini chalayotgan cholg‘usidan xafsalasi pir bo‘lishiga olib keladi. Ko‘p xollarda darsm mashg‘ulotlarida o‘qituvchi o‘quvchiga vazifa berib qo‘yib o‘zi boshqa ishlar bilan band xollari kuzatiladi, bu xollarda o‘quvchini ijro etishni nazardan qochirgan o‘qituvchi o‘quvchining savolariga to‘g‘ri deya javob berishi oqibatida, ijro jtilayotgan musiqiy tovushlar hatolikka yo‘l qo‘yilgan xolda hamda o‘quvchi o‘z hatosini to‘g‘ri deb hisoblashligi natijasida o‘quvchining o‘rganish texnikasi hatolar ko‘nikmasida shakllanib qoladi. Bunday vaziyatlar faqatgina salbiy oqibatlarga olib keladi. Kelajakda o‘quvchi o‘z o‘quvchilariga xuddi shunday tartibda

⁴ А.Федатовнинг Методика обучения игре на духовных инструментах. М., 1975 г. ст

o'rgatish metodikasini qo'llay boshlaydi, bu har bir o'sib kelayotgan cholg'u ijrochisini yuksaklikka emas pastlikka qulashidan dalolat bo'ladi.

Hulosa.

Hulosa qilib aytganda har bir o'qituvchi eng avvalo o'z kasbiga munosib ravishda halol va yurakdan vijdonan yondashsagina jamiyatda yosh nihollar to'g'ri o'sib unadi. Musiqadagi sof tovushni tinglagan va ijro etgan inson qalbida faqatgina ezgulik urug'i o'sib unadi. Agarda bu sof tovushni chiqarishda ma'suliyatli o'z kasbini fidoyi o'qituvchilari befarq bo'lsa bu tovushlar loyqalangan suv kabi sof va ziloligini yo'qotadi.

Adabiyotlar:

1. Розанов С.В. Основы методики обучения игре на духовых инструментах. М.: Музыка. - 1935.
2. Мюльберг К.Э. Теоретические основы обучения игре на кларнете.. Киев.: Музыкальная Украина. - 1975. 6. Незайкинский Е.В. Методика обучения игре на духовых инструментах. Очерки. М.: Музыка. - 1965. 7.
3. Розанов С.В. Основы методики обучения игре на духовых инструментах. М.: Музыка. - 1935.

**RAQAMLI BOJXONANI RIVOJLANTIRISHDA XALQARO
STANDARTLARNI JORIY QILISH MASALALARI.**

Eshturdiyev Bobosher Botir o'g'li.

Bojxona instituti 4-kurs kursanti.

Annotatsiya: Dunyoning barcha mamlakatlarida, shuningdek, O'zbekistonda xam bojxona organlari va tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilari faoliyatining asosiy qismini axborot almashish tizimlari va raqamli texnologiyalar bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar tashkil etishi barchamizga ma'lum. Hozirgi kunda xalqaro va milliy qonun xujjatlariga kiritilayotgan bir qator o'zgartirish va qo'shimchalar, xalqaro savdo va tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida yuz berayotgan o'zgarishlar, bojxona organlarida bojxona nazorati va rasmiylashtiruvini amalga oshirish tartib-taomillarining takomillashuvi amalda qo'llanilib kelinayotgan axborot almashish tizimlari va raqamli texnologiyalarning yangi versiyasini ishlab chiqish va rivojlantirishni taqozo etmoqda. Bejizga, Jahon bojxona tashkiloti

2022-yilga "Raqamli bojxona transformatsiyasini kengaytirish" yili deb nom bermadi. Bundan bojxona tizimini raqamlashtirish bugungi kunda xalqaro va milliy bojxona siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hamda global miqyosda dolzarbligini namoyon etmoqda.

Kalit so'zlar: valyuta, eksport, import, tashqi iqtisodiy faoliyat, byudjet, tadbirkorlik faoliyati, birja savdolari.

Hozirgi kunda mamlakatimizda hukumatimiz tomonidan iqtisodiyot sohasiga qaratilayotgan e'tibor har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tadbirkorlar va tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga yaratib berilayotgan shart-sharoitlar ichki bozorlarimizni import o'rnini bosuvchi, sifatli va raqobatbardosh mahsulotlar bilan to'yintirish imkonini yaratib, O'zbekistonning dunyo bozorida reytingini ortishiga ham xizmat qilib kelmoqda.

Jahon siyosati va iqtisodiyotidagi mavjud tendensiyalar bojxona ma'muriyatchiligining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Bojxona organlari faoliyati zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida yanada soddalashdi va tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining asosiy ko'makchisiga aylanib ulgurdi. Shu bilan birga, bojxona xizmatlarini takomillashtirish borasida yangi raqamli texnologiyalardan foydalanish va manfaatli hamkorlik olib borish muhimligini ko'rsatdi.

Raqamli iqtisodiyotga to'liq o'tish natijasida ma'lum bir maqsadlarga erishish kutilmoqda. Ulardan biri raqamli texnologiyalardan foydalangan holda tashqi savdo

faoliyatini amalga oshirishda davlat xizmatlarini ko'rsatish xarajatlari va tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga xarajatlarni kamayishiga olib keladi.

Bojxona organlari bir tomondan tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan o'z faoliyatining samaradorligini ta'minlasa, boshqa tomondan ular davlatning manfaatlarini himoya qiladi.

Bojxona chegarasi orqali yuklarni tashish murakkab, ko'p bosqichli jarayondir. Zamonaviy bojxona qonunchiligi nafaqat uni birlashtirish va yagona xalqaro standartlariga yetkazish, balki imkon qadar uni soddalashtirishni ham taqozo etadi.

Bojxona rasmiylashtiruvini ishonchli yetkazib berish va egalik narxida muhim ro'l o'ynashi mumkin, ammo ko'pgina kompaniyalar hali ham o'zlarida bojxona xizmatlarini yo'lga qo'yishda ikkilanishadi. Raqamlashtirish sohasidagi yutuqlar tufayli, endi bu masalaga munosib e'tibor berish vaqti keldi.

Taqsimot zanjirlarini optimallashtirish va raqamlashtirish uchun ko'p kuch sarflandi, ammo bojxona jarayoni deyarli o'zgarmadi. Ko'pincha byurokratik va murakkab ish hisoblangan bojxona xizmati provayderining ro'li bunga javoban paydo bo'ldi. Ular mustaqil xususiy sektor subyektlari sifatida yoki qo'shimcha xususiyat sifatida bojxona xizmatlarini taklif qiluvchi yirik logistika kompaniyalarining bo'linmasi sifatida ishlaydi. Bojxona xizmatlarini etkazib beruvchilar, birinchi navbatda, xo'jalik yurituvchi subyektlar va bojxona xodimlari o'rtasida vositachi vazifasini bajaradilar.

Mijozlar va xizmat ko'rsatuvchi provayderlarning o'zaro munosabati ko'pincha hokimiyatning harakatlari va tartiblari kabi byurokratikdir.

Bir necha yil oldin Singapur va AQSH rasmiylari bojxona sohasida raqamli transformatsiyani birinchi bo'lib amalga oshirgan edi. Ular amalga oshirgan tizimlar, jarayonlar va protseduralar sezilarli darajada farq qiladi, ammo maqsad bir xil: xizmatlarini yanada samaraliroq va mijozlarga yengilliklar yaratish uchun raqamli yechimlarni joriy etish.

Bu bojxona xizmatlarini yetkazib beruvchilar ertangi kunning global ta'minot zanjirlarida qanchalik dolzarb bo'lishi va ushbu bozorda raqobatbardosh bo'lib qolishi uchun ularning biznes modellari qanday o'zgarishi kerakligi haqidagi savolni tug'diradi.

Gareth Lewis Bryusseldagi Jahon bojxona tashkilotining texnik xodimi.

U Port Adelaidedagi bojxonada ish boshlagan va Janubiy Avstraliya mintaqasi bo'ylab barcha asosiy yo'nalishlarda bojxona operatsiyalarini o'rgangan. Uning tadqiqotlarida yozilishicha:

2008-yil yanvar oyida Yevropa Ittifoqi bojxona va savdo uchun qog'ozsiz muhit to'g'risida qaror qabul qildi, bu barcha A'zo davlatlardan quyidagilarni talab qiladi:

Bojxona nazoratini tashkil etish samaradorligini oshirish va bojxona rasmiylashtiruvini yanada samaraliroq qilish, ma'muriy og'irliklarni kamaytirish,

firibgarlik, uyushgan jinoyatchilik va terrorizmga qarshi kurashishda yordam berish, moliyaviy manfaatlarga xizmat qilish, intellektual mulk va madaniy merosni himoya qilish, tovarlarning xavfsizligi va xalqaro savdo xavfsizligini oshirish, sog'liqni saqlash va atrof-muhitni muhofaza qilishni kuchaytirish bo'yicha chora-tadbirlar. Buning uchun bojxona maqsadlari uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) taqdim etiladi.

Yuridik kuchga ega bo'lgan qarorda quyidagilar qo'shiladi:

Komissiya va a'zo davlatlar bojxona deklaratsiyalari, bojxona deklaratsiyasi va sertifikatlariga ilova qilingan hujjatlardagi ma'lumotlar almashinuvi hamda boshqa tegishli ma'lumotlar almashinuvi uchun xavfsiz, integratsiyalashgan, o'zaro faoliyat yurituvchi va foydalanish mumkin bo'lgan elektron bojxona tizimlarini yaratadilar.

Markaziy Osiyo Respublikalari Iqtisodiy Hamkorligi (SARS) uchun Savdoni osonlashtirish dasturi doirasida Osiyo taraqqiyot banki (OTB) shunday dedi:

- bojxona xizmatlarini avtomatlashtirish va ma'lumotlar almashish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanish a'zo mamlakatlarning bojxona huquqiy islohotlarini kuchaytirishga va bojxona tartib-taomillarini soddalashtirishga, bojxona xizmatlarining shaffofligi va samaradorligini oshirishga yordam beradi.

AKT shuningdek, bojxona rasmiylashtiruvda bojxona xodimlari va savdogarlar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri aloqalarni qisqartirish orqali boshqaruvni yaxshilaydi va korrupsiyani kamaytiradi. Xavflarni boshqarish, tovar olib chiqib ketilganidan keyingi audit va yagona oyna kabi zamonaviy bojxona amaliyotlarini joriy etish uchun tegishli AKT infratuzilmasi muhim ahamiyatga ega.

- bojxonani avtomatlashtirish. Bojxona samaradorligini oshirishning eng kuchli vositalaridan biri hisoblanadi. Xususan, avtomatlashtirishning afzalliklari va amalga oshirish xarajatlariga qaratilgan. Bojxona bilan bog'liq kreditlash loyihalarida xarajatlarni baholashga asoslanib, qog'ozsiz avtomatlashtirilgan bojxona tizimlarini joriy qilish, saqlash va ulardan foydalanish xarajatlari sezilarli darajada yuqori ekanligini aniqlaydi. Biroq, JBT a'zolarining aksariyati bunday tizimlarni allaqachon joriy qilgan va o'tmishdagi tajriba shuni ko'rsatadiki, ko'p hollarda moliyaviy foyda vaqt o'tishi bilan xarajatlardan oshib ketgan. Avtomatlashtirilgan bojxona tizimlarini muvaffaqiyatli joriy etishdan olingan turli saboqlar orasida ikkitasini alohida ta'kidlash joiz. Birinchidan, avtomatlashtirish savdoni osonlashtirish uchun yagona vosita deb hisoblamaslik kerak; Ikkinchidan, majburiyat va moliyaviy barqarorlik, muvaffaqiyatli avtomatlashtirilgan bojxona modernizatsiyani tashkil qilish uchun zaruriy omildir.

A. Tapacov (Rossiya bojxona akademiyasi professor o'qituvchisi) ta'kidlashicha, raqamli transformatsiya, avvalambor, yangi biznes jarayonlar, tashkiliy tuzilmalar, qonunlar, qoidalar, ma'lumotlar uchun yangi javobgarlik, yangi modellar

demakdir. Uning fikricha, raqamli transformatsiyaning asosiy jarayoni ma'lumotlarni strategik boshqarishdir.

Agar qaror quyidagi texnologik guruhlardan biriga asoslangan bo'lsa, raqamli hisoblanadi.

1. Kengaytirilgan analitik (rivojlangan analitik va katta ma'lumotlar).
2. Sun'iy intellekt (masalan, kompyuterni ko'rish, nutq interfeysi).
3. Robotlashtirish (robotlar va dronlar).
4. Ko'chma va taqiladigan qurilmalar (mobil yechimlar, taqiladigan texnologiyalar (GPS plomba)).
5. Integratsiya texnologiyalari platformalari (narsalarning sanoat interneti, bulutli texnologiyalar, elektron o'zaro ta'sir va ijtimoiy tarmoqlar, tezlashtirilgan / kvantli hisoblash, blokcheyn).

E'tibor qilaylik, natijada olingan texnologiyalar insonni ham to'ldirishi, ham uning o'rnini bosishi mumkin. Birinchisi, ilg'or tahliliy texnologiyalar, shuningdek, mobil va taqiladigan qurilmalar bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchisi sun'iy intellekt va robotlashtirish bilan bog'liq.

Agar bu bojxona organi tiliga o'tkazilsa, unda bojxonalarini raqamlashtirish jarayoni va hattoki, raqamli bojxona modelini yaratish quyidagi elementlarni bitta koordinatalar tizimida o'rganishni talab qiladi:

- Ilg'or (raqamli) texnologiyalarni qo'llash.
- Operatsion jarayonlarni o'zgartirish (bojxona operatsiyalari).
- Biznes jarayonlarini optimallashtirish (bojxona operatsiyalari).
- Biznes modellari.
- Kengaytirilgan tahlil.
- Sun'iy intellekt.
- Mobil va taqiladigan qurilmalar.
- Avtomatlashtirish.
- Robotlashtirish.
- Integratsiyalashgan texnologik platformalar.
- Raqamli bojxona modeli va uning variantlari.

Boshqaruv nazariyasida raqamlashtirish atamasi turli ma'nolarda qo'llaniladi. T.Серийхning fikriga ko'ra, raqamlashtirish bu – rivojlangan analitik, sun'iy intellekt, mobil va toqib yuriladigan qurilmalar, robotlashtirish va integratsiya texnologiyalari platformalaridan foydalangan holda insonni almashtirish yoki to'ldirish orqali operatsion jarayonlar va biznes modellarni o'zgartiradigan ilg'or texnologiyalardan foydalanish. Xuddi shu muallifning fikriga ko'ra, raqamlashtirish yangi yutuq echimlarni izlash, sinovdan o'tkazish va amalga oshirish orqali biznesni doimiy takomillashtirish va o'zgartirish jarayonini o'z ichiga oladi.

П. Боровков uchta asosiy atamani ajratadi: avtomatlashtirish, raqamlashtirish va biznesning raqamli transformatsiyasi. Uning so‘zlariga ko‘ra, avtomatlashtirish - bu biznesda mavjud bo‘lgan jarayonlarni kompyuter hisob-kitoblari, elektron saqlash va ma‘lumotlar almashinuvi bazasiga o‘tkazish. O‘z navbatida, raqamlashtirish - bu kompaniyaning biznes-jarayonlarini raqamli iqtisodiyotning yangi vositalari va texnologiyalariga yaqinroq mos keladigan tarzda o‘zgartirish. Va nihoyat, biznesning raqamli transformatsiyasi deganda raqamli iqtisodiyot imkoniyatlaridan maksimal darajada samarali foydalanish maqsadida butun biznes modeli: strategiya, jarayonlar, tashkiliy tuzilma, moliya, savdo va logistikani o‘zgartirish tushunilishi kerak.

Галина Федотова. Rossiya federatsiyasining Sankt-Peterburg shahrida joylashgan, Sankt-Peterburg politexnika universiteti dotsenti. “Tovarlarni tasniflash bo‘yicha bojxona xizmatlarini raqamlashtirish muammolari” mavzusidagi maqolasida tovarlarni tasniflash bo‘yicha bojxona xizmatlarini raqamlashtirishni iloji yo‘q degan xulosaga keldi.

Tadqiqotda Rossiya Federatsiyasi davlat sektorini raqamli o‘zgartirishning dolzarb masalalari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot obyekti sifatida xalqaro savdo uchun eng muammoli tovarlar sifatida mexanizm va uskunarlar tanlandi. Tadqiqot keng qamrovli bo‘lib, statistik ma‘lumotlar va huquqiy manbalardan foydalangan holda amalga oshirildi. Tadqiqot davomida muallif Rossiya Federal bojxona xizmati so‘nggi o‘n yilliklarda davlat xizmatlarini ko‘rsatish va davlat funksiyalarini elektron shaklda amalga oshirishga o‘tish bo‘yicha qat‘iy choralar ko‘rganligini aniqladi. Bojxona operatsiyalarini avtomatlashtirish zarurati taqdim etilgan hujjatlardagi ma‘lumotlarga avtomatik ishlov berishni ta‘minlash vazifasini qo‘yadi. Rossiya Federatsiyasining bojxona organlari tomonidan xizmatlar ko‘rsatish amaliyotining taqdim etilgan tahlili, muallifga tovarlarni identifikatsiya qilish va tasniflashni axborotlashtirish uchun juda qiyinchiliklar tug‘dirdi. Muallif tashqi iqtisodiy faoliyatning tovar nomenklaturasini qo‘llashda tizimli yondashuv tufayli tasniflash bo‘yicha qaror qabul qilishni raqamlashtirish imkoniyatini cheklovchi omillarni aniqladi, bu esa sharhlashning umumiy qoidalarini qo‘llash zaruriyatini belgiladi. Tadqiqotda keltirilgan ma‘lumotlar shuni ko‘rsatadiki, bojxona maqsadlarida tovarlarni tasniflash bo‘yicha xizmatlarni to‘liq axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali ko‘rsatish mumkin emas. Bu sohada bojxona xizmatlarini raqamlashtirishning amaldagi darajasi endilikda faqat yordamchi funksiyalar bilan cheklanadi. Mexanizm va manbalarni tasniflash bo‘yicha qarorlar qabul qilishni raqamlashtirish imkoniyati yo‘qligi hozirgi bosqichda bojxona xizmatlarini raqamli o‘zgartirishning asosiy cheklovidir. Ushbu tadqiqotida tovarlarni tasniflash bo‘yicha bojxona xizmatlarini raqamlashtirishni iloji yo‘qligi haqida o‘z fikrlarini yozib qoldirgan.

Мозер Сергей Владимирович (Rossiya bojxona akademiyasi ilmiy-tadqiqot institutining katta ilmiy xodimi). Rossiya bojxona akademiyasi ilmiy-tadqiqot

institutining katta ilmiy xodimi. Uning “Bojxonani tartibga solishni takomillashtirish: Jahon bojxona tashkiloti yondashuvlari asosida raqamli bojxona institutining nazariy asoslarini shakllantirish” ilmiy tadqiqot ishida raqamli bojxonani tashkil etishning nazariy asoslarini keng miqyosida yoritib bergan.

Bugungi kunda xalqaro, ma'muriy va bojxona huquqi nazariyasida bojxona tartibga solish doirasida elektron yoki raqamli bojxona institutini rasmiylashtiruvchi, ochib beruvchi, tavsiflovchi fundamental nazariy tadqiqotlar mavjud emas. Yevroosiyo iqtisodiy komissiyasining “Raqamli bojxonani shakllantirishga yondashuvlarni ishlab chiqish to‘g‘risida”gi dastlabki hujjatni tayyorlash bo‘yicha ekspert guruhi ishini tashkil etish maqsadida biz elektron bojxona institutini rivojlantirish bo‘yicha ko‘plab ilmiy nashrlarni o‘rgandik. Agar biz bojxona sohasidagi ilm-fanning Rossiya segmentini oladigan bo‘lsak, qoidaga ko‘ra, bunday tadqiqotlar Federal bojxona xizmatining normativ xuquqiy bazasi ichiga kiradi va kamdan-kam hollarda xulosa va tavsiyalar, bojxona boshqaruvining xorij tajribasiga yoki Jahon bojxona tashkilotining ushbu sohadagi huquqiy hujjatlari va vositalariga murojaat qilmaydi.

O‘z navbatida, raqamli bojxona institutining ilmiy ishlanmalari deyarli yo‘q deydi C.Mozep.

Jahon bojxona tashkilotining Siyosiy komissiyasi yig‘ilishida, bojxonani raqamlashtirish bo‘yicha muxokamaga sabab bo‘lgan nazariyalar ko‘rib chiqildi:

Raqamli bojxona instituti tashkil etilishi bilan JBTga a‘zo davlatlar tashkiliy va amaldagi rejada bojxonalarni rivojlantirish strategiyasini qayta ko‘rib chiqishlari kerak.

Bojxona organi raqamli bojxona yo‘nalishi bo‘yicha rivojlanishi kerak va avtomatlashtirish nuqtai nazaridan bojxona iqtisodiy operatorlari bilan hamqadam bo‘lishi kerak.

Raqamli bojxona institutining joriy etilishi tovarlarni tezkor bojxona rasmiylashtiruviga hamda bojxona organlarining huquqni muhofaza qilish faoliyati bilan bog‘liq masalalarni tezkor hal qilinishiga yordam beradi.

Raqamli bojxonalarni rivojlantirish masalalarini hal qilishda, nafaqat AKT mutaxassislari, balki bojxona xodimlari va tashkilotning siyosatiga mas‘ul bo‘lgan shaxslarning faol ishtiroki bilan ilg‘or texnologiyalardan foydalanish bilan bog‘liq barcha masalalarni hal qilish kerak.

Raqamli bojxonalarni ishlab chiqish jarayonini boshqarish AKT mutaxassisi tomonidan emas, balki bojxona sohasida tajribaga ega bo‘lgan ijro etuvchi tomonidan amalga oshirilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi // O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasi. 08.12.1992-y. Elektron manba: <https://lex.uz/docs/>

2. O.Sh.Dadabayev, S.S.Soatov, A.M.Sagitov. Bojxona statistikasi va tizimli tahlil. Darslik. Toshkent: BI, 2020-y. - 296 b.
3. Системный анализ и аналитический исследовательский менеджмент для профессиональных аналитиков / А.И. РАКИТОВ, Д.А. БОНДЯЙЕВ, И.Б. РОМАНОВ, С.В. ЯГЕРЕВ, А.Ю. ЩЕРБАКОВ; [ОТВ. ред. А.И. РАКИТОВ]. - М., 2009. - 448 с.
4. MDHga a‘zo davlatlar Bojxona xizmatlari rahbarlari kengashining 2011 yil 9-iyundagi 53-yig‘ilishida tasdiqlangan “O‘zaro savdo bojxona statistikasi ma‘lumotlarini solishtirishda Mustaqil davlatlar hamdo‘stligiga a‘zo davlatlar bojxona xizmatlarining o‘zaro hamkorligi tartibi to‘g‘risidagi bayonnoma”.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 12-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi davlat bojxona xizmati organlari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5414-sonli Farmoni.

**JAHON SAVDO TASHKILOTIGA A'ZO BO'LIHDA MILLIY
IQTISODIYOTIMIZ O'ZGARISH TAHLILI**

Sapayev Elbek Kamilovich.

*O'zbekiston Respublikasi Bank moliya
akademiyasi magistratura tinglovchisi*

Annotatsiya: Xalqaro savdoda ayrim tovarlarning raqobatbardoshligi bozorning o'zgarishi yoki ancha arzon va sifatli tovarlar ishlab chiquvchi yuksak texnologiyalarning joriy etilishi natijasida bir kompaniyadan ikkinchi kompaniyaga o'tishi mumkin. Tarix va kuzatishlar ko'rsatmoqdaki, imkoniyatlarga ega ayrim mamlakatlar, aytaylik mehnat (ishchi) kuchi yoki tabiiy zaxiralarga sarf-xarajat borasida, iqtisodiyotdagi o'ziga xos taraqqiyot tufayli ayrim tovar va xizmatlar borasida noraqobatbardosh bo'lib qolishlari mumkin. Biroq, ochiq iqtisodiyot ta'sirida ular boshqa sohalarda raqobatbardosh bo'lib qolishlari mumkin.

Kalit so'zlar: valyuta, eksport, import, tashqi iqtisodiy faoliyat, byudjet, tadbirkorlik faoliyati, birja savdolari.

Barcha mamlakatlar, shu jumladan kambag'al mamlakatlar ham, muayyan resurslarga — inson, sanoat, tabiiy, moliyaviy resurslariga ega bo'lib, ulardan ichki bozor yoki jahon bozorida sotish uchun tovar va xizmatlar ishlab chiqishda foydalanadilar. “Qiyosiy ustunlik” davlatlar nimani yaxshi ishlab chiqsalar shunga o'z aktivlari va diqqatlarini qaratish orqali foyda olishlari mumkinligi tushuniladi. Ichki bozordagi kompaniyalar uchun bu o'z-o'zidan ro'y beradi. Biroq, bu masalaning bir tomoni.

Xalqaro savdoda ayrim tovarlarning raqobatbardoshligi bozorning o'zgarishi yoki ancha arzon va sifatli tovarlar ishlab chiquvchi yuksak texnologiyalarning joriy etilishi natijasida bir kompaniyadan ikkinchi kompaniyaga o'tishi mumkin. Tarix va kuzatishlar ko'rsatmoqdaki, imkoniyatlarga ega ayrim mamlakatlar, aytaylik mehnat (ishchi) kuchi yoki tabiiy zaxiralarga sarf-xarajat borasida, iqtisodiyotdagi o'ziga xos taraqqiyot tufayli ayrim tovar va xizmatlar borasida noraqobatbardosh bo'lib qolishlari mumkin. Biroq, ochiq iqtisodiyot ta'sirida ular boshqa sohalarda raqobatbardosh bo'lib qolishlari mumkin.

Jahon Savdo Tashkilotining (keyingi o'rinlarda – JST) asosiy maqsadlaridan biri o'zini-o'zi himoya qilishning oldini olish va proteksionizm qo'llanishini bekor qilishdan iborat. JST mamlakatlararo savdo qoidalarini boshqarib turuvchi yagona xalqaro tashkilot hisoblanadi. JST asosini bir guruh savdo mamlakatlari tomonidan kelishilgan va imzolangan bitimlar tashkil etadi. Bu bitimlar xalqaro tijorat uchun huquqiy tizimni taqdim etadilar. Ular muhim kelishilgan hujjatlar bo'lib, davlatlar o'z

savdo siyosatlarini kelishilgan mezonlarda olib borishlarida mas'uliyat yuklaydi. Bitimlar mamlakatlar hukumatlari tomonidan kelishilgan va imzolanganligini inobatga olgan holda, ularning maqsadi jahon bozorida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishda tovarlar va xizmatlar ishlab chiquvchilarga va ularning eksporti va importi bilan shug'ullanuvchilarga ko'mak berishdir.

Bozor sharoitida har bir tadbirkorlik subyekti uchun o'z ishining natijalarini oldindan aytib bo'lmaganidek, O'zbekistonning Jahon savdo tashkilotiga a'zoliqining mumkin bo'lgan oqibatlari asosan taxminlarga asoslanadi. Ammo xorijiy mamlakatlar tajribasini o'rganish bizga JST talablariga moslashish jarayonining turli variantlarini ko'rib chiqish imkoniyatini berishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi uchun geografik va iqtisodiy jihatdan eng yaqin MDH davlatlarining JSTga a'zo bo'lishini ko'rib chiqamiz:

- Qirg'iziston, 1998-yil 20-dekabr (JSTning 133-a'zosi).
- Latviya, 1999-yil 10-fevral (JSTning 134-a'zosi).
- Estoniya, 1999-yil 13-noyabr (JSTning 135-a'zosi).
- Gruziya, 2000-yil 14-iyun (JSTning 137-a'zosi).
- Litva, 2001-yil 31-may (JSTning 141-a'zosi).
- Moldova, 2001-yil 26-iyul (JSTning 142-a'zosi).
- Armaniston, 2003-yil 5-fevral (JSTning 145-a'zosi).
- Ukraina, 2008-yil 16-may (JSTning 152-a'zosi).
- Rossiya, 2012-yil 22-avgust (JSTning 156-a'zosi).
- Tojikiston, 2013-yil 2-mart (JSTning 159-a'zosi).
- Qozog'iston, 2015-yil 30-noyabr (JSTning 162-a'zosi).

Ko'rib turganimizdek, MDH mamlakatlarining aksariyati allaqachon bu tashkilotga a'zo. Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lmagan 4 ta MDH davlatlari qolgan. Bular: Ozarbayjon, Belarusiya, Turkmaniston va O'zbekiston.

2013-yilda Turkmaniston JSTga a'zo bo'lish tashabbusi bilan chiqdi.

2016-yilda Belarusiya JSTga a'zo bo'lish bo'yicha faol muzokaralarni boshladi.

Bu mamlakatlarning iqtisodiyoti va tashqi savdosi turlicha bo'lganligi sababli, JST talablariga moslashish jarayoni va tashkilotga qo'shilish jarayonining o'zi turlicha bo'lgan.

Masalan, Qozog'iston JSTga a'zo bo'lgach, dunyoning 160 dan ortiq mamlakatidan tovarlar etkazib berish bozorini ochdi. Import strukturasi dinamikasi shuni ko'rsatadiki, JSTga a'zo davlatlarning mamlakat importining umumiy hajmidagi ulushi 95% ni tashkil qiladi. Shu bilan birga, savdo tashkilotiga kirishdan oldin bu ko'rsatkich 95-97% darajasida edi. Demak, import qilinadigan tovarlarning ulushi, aksincha, kamaygan.

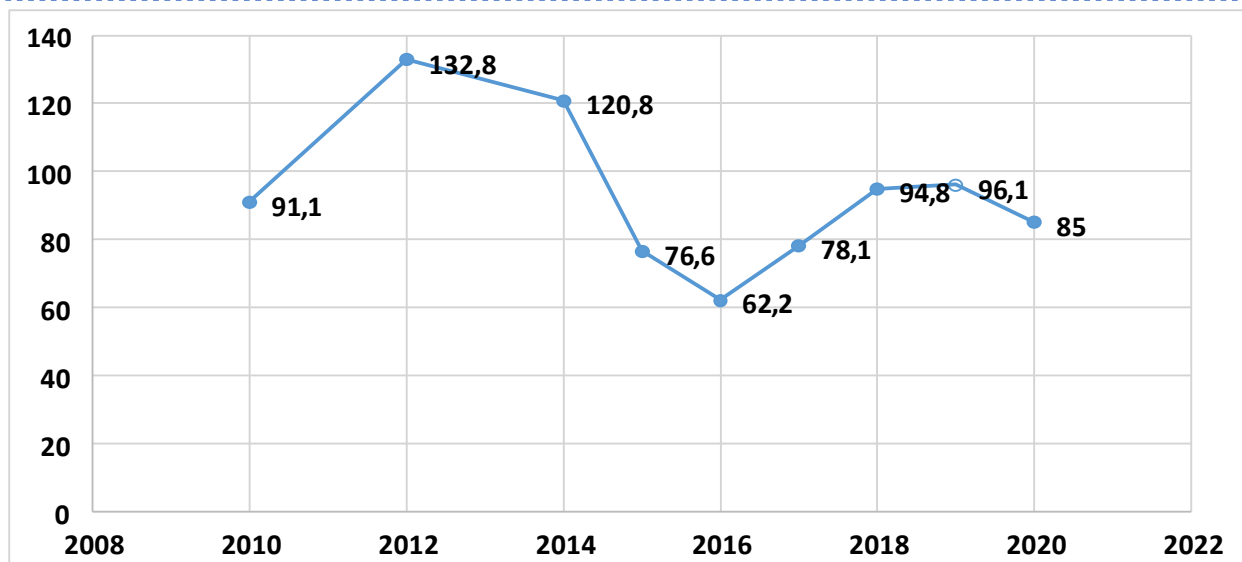
JSTga a'zo bo'lishdan birinchi bo'lib foydani, eksportga yo'naltirilgan mahalliy korxonalar Qozog'iston tovarlarini JSTga a'zo mamlakatlar bozoriga chiqishidagi

to'siqlarni olib tashlanishi hisobiga oladilar. Shuningdek Qozog'istonning JSTga a'zo bo'lishidan katta foyda oluvchi qishloq xo'jaligi bo'ladi. Mahalliy qishloq xo'jaligini qo'llab-quvvatlashning ruxsat etilgan darajalari bo'yicha erishilgan kelishuvlar, oziq-ovqatning asosiy turlari bozorining ancha yuqori tarifli himoyasi bilan bir qatorda, mahalliy agrosanoat kompleksini modernizatsiya qilish dasturlarini yakunlash va eksportni rivojlantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, o'rta muddatli istiqbolda mamlakat JSTdan jahon oziq-ovqat bozorlarini ochish mexanizmi sifatida foydalanib, Qozog'iston oziq-ovqat mahsulotlarini eksportini ko'paytirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

JSTga a'zo bo'lish, shuningdek, Qozog'istonga tashkilotga a'zo davlatlar bilan eng maqbul rejimda, ya'ni past narxlarda savdo qilish imkoniyatini beradi. Masalan, Xitoyda yuqori potentsialga ega bo'lgan Qozog'istonning asosiy xom ashyo bo'lmagan eksport tovarlari uchun odatiy import bojlari alyuminiy oksidi uchun 30%, metall prokat uchun 14% dan 30% gacha va ferroxrom uchun 8% miqdorida belgilangan. JST doirasida esa ushbu mahsulotlarning import bojlari alyuminiy oksidi uchun 5%, metall buyumlar uchun 3% dan 9% gacha va ferroxrom uchun 2% ni tashkil qiladi .

Savdo tashkilotiga qo'shilish bir qator afzalliklarga ega bo'lishni anglatadi. Masalan, oldindan taxmin qilinadigan savdo va sarmoyaviy muhitni shakllantirish, uning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv jarayonini kuchaytirish, Qozog'iston tovarlari va xizmatlari uchun jahon bozorlariga chiqishni ta'minlash, sanoat va qishloq xo'jaligi tovarlari savdosida tarifli va tarifsiz to'siqlarni kamaytirish, xalqaro savdoni yanada erkinlashtirish va erkin va adolatli raqobat uchun sharoit yaratish. Bundan tashqari, mamlakat tovar va xizmatlarning xalqaro savdosini tartibga solishda yagona tamoyillar va qoidalar asosida, shuningdek, mamlakatning savdo qonunchiligining xalqaro me'yor va standartlarga mos keladigan qoidalariga muvofiq ishtirok etishi mumkin. JSTga a'zo bo'lish tashqi bozorlarda savdo nizolarini hal qilishning samarali ko'p tomonlama mexanizmidan foydalanishga, shu jumladan, tashkilotni ko'p tomonlama muzokaralar uchun "muzokara maydonchasi" sifatida ishlatishga imkon beradi.

1-rasm. 2010-2020-yillar uchun Qozog'iston tashqi savdo aylanmasi dinamikasi (milliard AQSh dollarida)

Umuman olganda, JST savdoni erkinlashtirish va oshkoralikni nazarda tutadi. JST doirasida import bojlari ma'lum darajaga tushiriladi va Qozog'iston bilan JSTga a'zo davlatlar o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmining oshishi kutiladi. Biroq, JSTga kirishdan oldin ham, keyin ham JST mamlakatlarining Qozog'iston tashqi savdosidagi ulushi 95-96 foizni tashkil qiladi. Shunday qilib, JST Qozog'iston uchun savdo nuqtai-nazaridan hech qanday ta'sir ko'rsatmadi, lekin buning izohi bor — bu JST a'zolari soni (164 ta mamlakat), ular allaqachon mamlakat tashqi savdo dinamikasini shakllantiradi.

Qozog'iston JSTga yaqinda a'zo bo'lgan mamlakat, keling endi, 20 yildan oshiq vaqt davomida ushbu tashkilotning rasmiy a'zosi bo'lgan Qirg'iziston tajribasini ko'rib chiqaylik.

Jahon Savdo Tashkilotiga (JST) a'zo bo'lgan 20 yil mobaynida Qirg'izistonning tovar aylanmasi besh barobar oshdi — 1998-yildagi 1,4 milliard dollardan 2018-yilda 7,1 milliard dollargacha.

Qirg'iziston 1998-yilda MDH hududida birinchilardan bo'lib Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'ldi. Muzokaralar muddati 2 yil 9 oyni tashkil etdi, bu esa ushbu tashkilotga qo'shilgan davlatlar tarixidagi rekord darajadagi qisqa vaqt hisoblanadi.

Qirg'iziston JSTga a'zo bo'lishdan olgan asosiy imtiyozlari quyidagilar:

- Qirg'iziston tovarlari va xizmatlari eksporti eng qulay bo'lgan davlat rejimidan foydalana boshladi;
- ichki savdo va soliq qonunchiligi xalqaro qoidalar va qoidalarga muvofiqlashtirildi, bu mamlakatning raqobatbardoshligi va sarmoyaviy imidjining oshishiga ta'sir ko'rsatdi;
- savdo va xizmat ko'rsatish sohasida mahalliy ishlab chiqaruvchilar va investorlar uchun bashorat qilinadigan rejim yaratildi;

- respublika savdosining geografik taqsimoti 1998-yildagi 98 mamlakatdan 131 mamlakatgacha kengaydi;
- Qirg'iziston endi JSTning savdo nizolarini hal qilish mexanizmiga kira oladi.

Biroq, Qirg'izistonning JSTga a'zo bo'lish bo'yicha muzokaralar tajribasi mutlaqo muvaffaqiyatli deb aytish mumkin emas. Muzokaralarning tez yakunlanishini ham afzalliklari, ham kamchiliklari bor edi.

Qirg'iziston JSTga a'zo bo'lgan davlatlarni milliy manfaatlarni himoya qilish uchun belgilangan muddatlarning tezligi bilan ikki tomonlama va ko'p tomonlama muzokaralar jarayonining sifati o'rtasida ideal muvozanatni topishga chaqirdi.

Qirg'iziston hukumatining ta'kidlashicha, jahon mamlakatlarining deyarli ko'pchiligi JSTga a'zo bo'lgani, qolganlari esa muzokaralar bosqichida bo'lganligi sababli, JSTga a'zo bo'lish maqsadga muvofiqdir. Ularning fikricha, a'zo bo'lish jarayonining barcha ijobiy va salbiy tomonlarini o'lchagan holda, JSTga a'zo bo'lishning ijobiy tomonlari ustun bo'lishi kerak.

Endi, Rossiyaning JSTga kirishini ko'rib chiqaylik. Oliy Iqtisodiyot Maktabining Savdo Siyosati Instituti professori Maksim Medvedkovning so'zlariga ko'ra, ushbu tashkilot talablarini bajarish uchun mamlakat 1000ta qonun va qoidalarga o'zgartirish kiritishga majbur bo'lgan va bu Rossiya iqtisodiyotiga faqat foyda keltirgan:

“Hozir bizning iqtisodimiz barqaror, chunki biz buni qildik. Shuning uchun, hozir bizning biznesimiz oldindan aytib bo'ladigan sharoitlarda yashamoqda. Ikkinchi katta foyda bu — oshkoralik: ko'pchilik 90-yillarning oxirida qanday qonunlar qabul qilingan va amalga oshirilganini eslaydi, chunki hech kim ertaga nima bo'lishini bilmas edi. JSTga a'zo bo'lish tufayli bu davr o'tmishda qoldi: endi biznes ushbu tizim doirasida oldindan e'lon qilinishi kerak bo'lgan qonun loyihalariga sharh berishi mumkin. Men buni pul bilan ta'riflay olmaydigan yana bir foydali tomoni (lekin biz buni albatta qilamiz, hozir biz shuning ustida tadqiqot o'tkazayapmiz), JSTga a'zo bo'lish byudjetga qanchalik foyda keltirishi. Byudjet foyda ko'radi, chunki JSTning qoidalar tizimi subsidiyalar berish imkoniyatini cheklaydi: bu sanoat subsidiyalariga ham, qishloq xo'jaligidagi subsidiyalarga ham tegishli. Endi biz davlatdan xohlaganimizcha talab qila olmasligimizni hamma biladi. Shu munosabat bilan, skeptiklarda bir savol bor: “Balki bu yomonlikka bo'lgandir? Balki kimdir raqobatbardoshlik va boshqa maqsadlarni yaxshilash uchun qo'shimcha mablag' berishi kerakdir?” Ammo tahlil shuni ko'rsatadiki, hech kim subsidiya shakllarining o'zgarishi va ularning kamayishidan yutqazmagan, hatto ko'pchilik yutgan. Men misol tariqasida agrosanoat majmuasini keltiraman: JSTga a'zo bo'lish tufayli unga subsidiyalar 20 barobardan oshdi va ishlab chiqarish hajmi barqaror o'sishni boshladi.

Bu JSTga a'zo bo'lish qo'llab-quvvatlash tizimini modernizatsiya qilganining yaxshi namunasidir”.

JST ekspertiza markazi bosh direktori Polina Tonkixning ta'kidlashicha, Rossiya JSTga a'zo bo'lish orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ayrim turlarini yetakchi eksportchisiga aylangan:

“Rossiya Federatsiyasi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining eksporti va importi balansini tenglashtirdi. Hozirgi vaqtda eksport hajmi qariyb 25 milliard dollarga etadi. JSTga a'zo bo'lishdan oldin bu ko'rsatkich 8-10 milliard dollardan oshmagan”.

Maksim Medvedkovning so'zlariga ko'ra, yana bir muhim “foyda”, Rossiya Federatsiyasi JST tizimi orqali boshqa mamlakatlarning savdo siyosatiga ta'sir o'tkaza oldi:

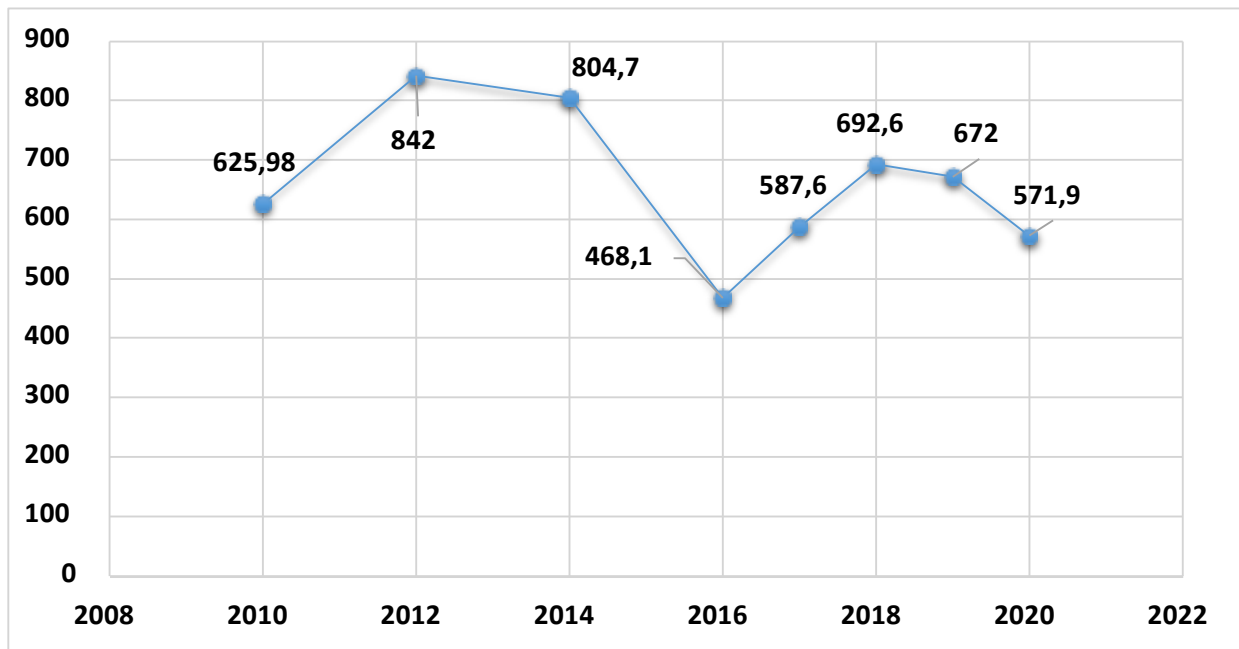
“Bu har xil yo'llar bilan amalga oshiriladi: Rossiya savdo nizolarida ishtirok etadi. U ulardan bir nechtasini yutgan va biz juda jiddiy iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlar haqida gapiryapmiz”.

Shuningdek, Rossiyaning JSTga a'zo bo'lishining oqibatlarini baholaganda, ijobiy va salbiy tomonlari haqida emas, balki xavf va imkoniyatlar haqida gapirish kerak:

"Ha, xavflar bor: ular davlatning o'z savdo siyosatini takomillashtirishga yetarlicha e'tibor bermasligi, o'z majburiyatlariga" ko'z yumishi "bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ha, bizda kamchiliklar haqida gapiradigan "tirnoqli mutaxassislar" bor: ular qiyinchiliklarni JSTga bog'laydilar, buning sabablari butunlay boshqa sohalarda. Bu juda ibtidoiy taktika, lekin biz buni har doim ko'ramiz. Aytaylik, qandaydir rus ishlab chiqaruvchisi, nima bo'lishidan qat'iy nazar (lampochkalar, qalamlar yoki kombaynlar) hukumatga kelib shunday deydi:

"Keling, import bojxona to'lovlarini oshiraylik, chunki bunday sharoitda biz o'z mahsulotimizni sota olmaymiz". Hukumat unga shunday javob beradi: "biz faqat majburiyatlarni qabul qila olmaymiz va ko'paytira olmaymiz, chunki biz JST bo'yicha majburiyatlarga egamiz". Odamlar shu asosda, minus: biz iqtisodiyotimizni himoya qila olmaymiz, deyishadi.

Bunday vaziyatda chiqishning ikki yo'li bor: yo o'z mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirish, yoki erkin jahon bozori qonunlaridan qat'i nazar, mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash uchun davlat usullariga (proteksionizm va sanksiyalar) murojaat qilish.

2-rasm. 2010-2020-yillarda Rossiyaning tashqi savdo aylanmasi dinamikasi (milliard AQSh dollarida).

Hozirgi vaqtda Rossiya Federatsiyasi savdosining 80% dan ko'prog'i JST qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi, qolgan 20% erkin savdo zonalarida va mintaqaviy savdo bitimlari, MDH hududida tuzilgan individual shartnomalar doirasida amalga oshiriladi. Albatta, hozir JST savdo urushlari va sanksiyalar cheklovlari bilan bog'liq og'ir, inqirozli davrlarni boshdan kechirmoqda. Qanday bo'lmasin, Rossiyaning yuqoridagi savdo balansini hisobga olgan holda (JST orqali savdo - sotiqning 80% ini hisobga olsak), bu tashkilotdan chiqish ehtimoli unga a'zo bo'lishdan ko'ra katta xavf bilan bog'liq.

Endi biz Xitoy Xalq Respublikasining ushbu tashkilotga qo'shilish tajribasini ham ko'rib chiqamiz.

2001-yil 11-dekabrda Xitoy JSTning 143-a'zosi bo'ldi va bu voqea Xitoyda ham, dunyoda ham katta o'zgarishlarga olib keldi.

2005-yildan 2013-yilgacha JST bosh direktori Paskal Laming aytishicha, Xitoy JSTga a'zo bo'lishi bilan xalqaro savdoda muhim ishtirokchiga aylangan. Mamlakat dunyoning qolgan qismi bilan erkin savdodan, qolganlari esa Xitoy bilan erkin savdodan foyda ko'radi, shuning uchun hamma uchun foydali bo'ldi, dedi u.

2010-yilga kelib Xitoy tariflarni pasaytirish bo'yicha barcha majburiyatlarini bajardi.

Bryusselda "ChinaDaily"ga bergan intervyusida Lami AQSh rasmiylarining Xitoyni JSTga kirishiga ruxsat berish yomon fikr degan fikrlarini rad etdi. "Albatta, bu yaxshi fikr edi va u juda yaxshi ishladi", — dedi Paskal Lami, u Yevropa savdo komissari sifatida ham ishlagan.

Xitoy JSTga a'zo bo'lishidan oldin, mamlakatning savdo balansi yalpi milliy mahsulotining 8-10 foizini tashkil qilardi, lekin o'shandan beri u nolga yaqinlashdi, demak, uning eksportidan ko'ra importi o'sdi.

JSTga qo'shilish o'sha paytda eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotni rivojlantirayotgan Xitoyni proteksionizmdan sug'urta qilish imkonini berdi. Shu sababli Pekin Hindiston va Janubiy Afrika kabi boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarga qaraganda qattiqroq bo'lgan maxsus shartlarni qabul qildi.

Amerikalik davlat arbobi Charlen Barshefskiyning so'zlariga ko'ra: "Qo'shma Shtatlarda Xitoyning JSTga kirganidan pushaymon bo'lganlar bor. Lekin men emas. Menimcha, bu mantiqsiz pozitsiya". U Xitoyning JSTga a'zo bo'lishini "mamlakat uchun ham, butun dunyo uchun tarixiy voqea" deb ta'rifladi.

JSTga a'zo bo'lganidan beri Xitoyning yalpi ichki mahsuloti qariyb o'n barobar o'sdi, 2001-yildagi 1,34 trillion dollardan 2019-yilda 13,28 trillion dollargacha. Mamlakat nominal yalpi ichki mahsulot hajmi bo'yicha dunyoda AQShdan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

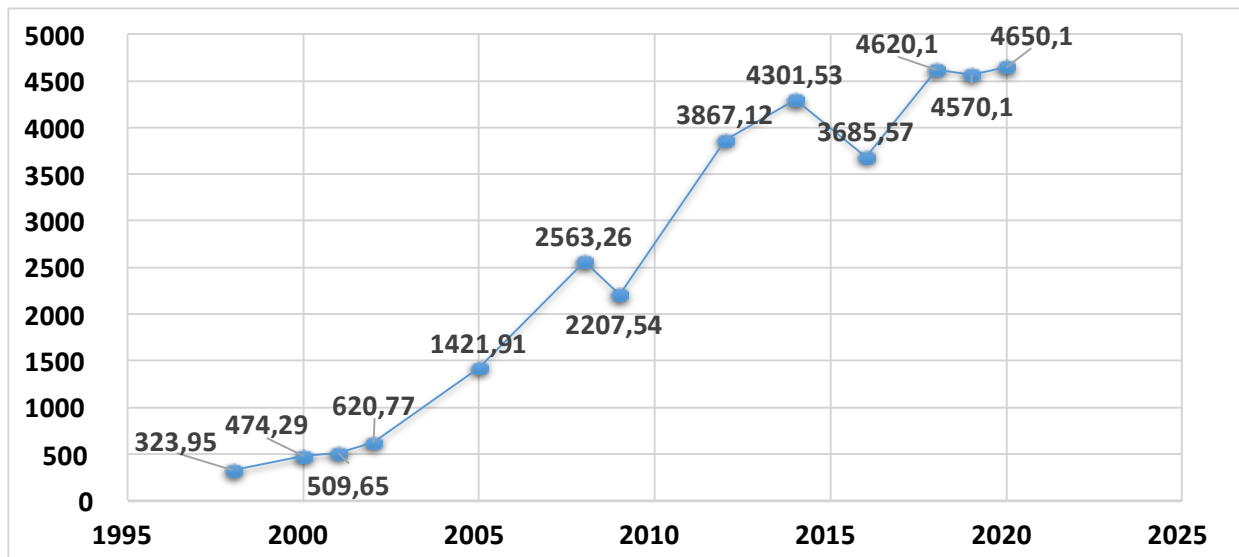
Xitoy, shuningdek, 2013-yilda dunyodagi eng yirik savdo kuchiga aylandi. O'tgan yili uning aylanmasi 4,62 trln. Taqqoslash uchun, 2001-yilda bu ko'rsatkich 509,8 milliard dollarga teng edi. Iyul oyida uning valyuta zaxiralari 2001-yildagi 200 milliard dollardan 3,1 trillion dollarni tashkil etdi.

Pekindagi Xalqaro biznes va iqtisodiyot universiteti Xitoyning JSTni o'rganish instituti direktori Tu Sinquan 1949-yilda Xitoy Xalq Respublikasi tashkil etilganidan keyin mamlakatning JSTga a'zo bo'lishini "juda muhim qadam" deb atadi.

Uning so'zlariga ko'ra, Xitoy JSTga a'zo bo'lishidan oldin amalga oshirilgan islohotlar va ochilish siyosati "juda tajribali" bo'lgan. "Xitoy JSTga a'zo bo'lganidan beri mavjud qoidalar va xalqaro me'yorlar va qoidalarga muvofiq islohotlarni amalga oshirdi", deydi Tu, bu xalqaro iqtisodiy tizimga integratsiyalashuv yo'lidagi muhim qadam ekanligini qo'shimcha qildi.

Jahon savdo tashkilotiga kirgandan so'ng, mamlakat markaziy hukumat darajasida 2300 qonun, me'yoriy hujjatlar va idoraviy hujjatlarni, mintaqaviy hukumatlar darajasida 190 ming ko'rsatma va qoidalarni ko'rib chiqdi va qayta ko'rib chiqdi. Bu qonunlar savdo, sarmoya va intellektual mulk huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq edi.

3-rasm. 1998-2020-yillardagi Xitoy tashqi savdo aylanmasi dinamikasi (milliard AQSh dollarida)

2010-yilga kelib, Xitoy tariflarni pasaytirish bo'yicha barcha majburiyatlarini bajardi: ularning o'rtacha darajasi 2001-yildagi 15,3 foizdan 9,8 foizga tushdi. Ishlab chiqarilgan tovarlarga tariflarning o'rtacha darajasi 14,8 foizdan 8,9 foizga, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan tariflarning o'rtacha darajasi 23,2 foizdan 15,2 foizga tushirildi — bu jahon o'rtacha ko'rsatkichining chorak qismi va 56 foizdan ancha past. mamlakatlar — JSTga a'zo davlatlar va 39 foizi — rivojlangan davlatlar tariflari.

Shuningdek, mamlakat tarifsiz to'siqlarni kamaytirish uchun jiddiy qadamlar qo'ydi. Ular orasida — 2005-yilda import kvotalari, import litsenziyalari, import tenderlariga qo'yiladigan maxsus talablar va 424 ta tovar — avtomobillar, mashinalar va elektron uskunalari, shuningdek tabiiy kauchuk uchun boshqa tarifsiz choralar bekor qilindi.

Bundan tashqari, xizmatlar uchun ichki bozor ochildi, deyiladi rasmiy bayonotida: "2007-yilga kelib Xitoy xizmatlar savdosi bo'yicha o'z majburiyatlarini to'liq bajardi".

Mamlakat, shuningdek, xizmatlarga xorijiy sarmoya kiritish chegarasini pasaytirdi. 2010-yilda Xitoyning xizmat ko'rsatish sohasiga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar) birinchi marta ishlab chiqarishga qo'yilgan investitsiyalardan oshib ketdi. 2017-yilda xizmatlar bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar Xitoyda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning 73 foizini tashkil etdi.

Mamlakatning bevosita xorijiy investitsiyalari 2001-yildagi 46,88 milliard dollardan o'tgan yili 135 milliard dollarga ko'tarildi. Xitoyning Amerika savdo palatasining 2019-yilgi hisobotiga ko'ra, Xitoy kelgusi global investitsiya rejalari nuqtai-nazaridan barcha sohalar uchun ustuvor yo'nalish bo'lib qolmoqda.

Oq kitobda mamlakat qonunlar va me'yoriy hujjatlarni qabul qilish va ijro etish orqali intellektual mulk huquqlarini himoya qilishni kuchaytirish bo'yicha amalga oshirgan choralari sanab o'tilgan.

2019-yil may oyiga kelib, Xitoy 24 mamlakat va mintaqa bilan 16 ta erkin savdo shartnomasini imzoladi. Mamlakat, shuningdek, mintaqaviy keng qamrovli iqtisodiy sheriklik, Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari assotsiatsiyasining (ASEAN) 10 a'zosi, shuningdek Avstraliya, Hindiston, Yaponiya, Yangi Zelandiya va Janubiy Koreya o'rtasida erkin savdo shartnomasi bo'yicha muzokaralar olib bormoqda.

Yuqoridagi mamlakatlarning tajribalarini o'rganib chiqib, bir so'z bilan xulosa qilishimiz mumkinki, JSTga har qanday mamlakat uchun a'zo bo'lish ham ijobiy, ham salbiy natijalarga ega bo'ladi. Ammo yuqoridagi tahlil bizga isbotlaydi, tabiiyki, minyslardan ko'ra ko'proq plyuslar bor.

Bu shuni anglatadiki, xuddi dunyoning aksariyat mamlakatlari kabi, O'zbekiston Respublikasi ham davlatning iqtisodiy rivojlanishi uchun oldinga qadam tashlashi kerak.

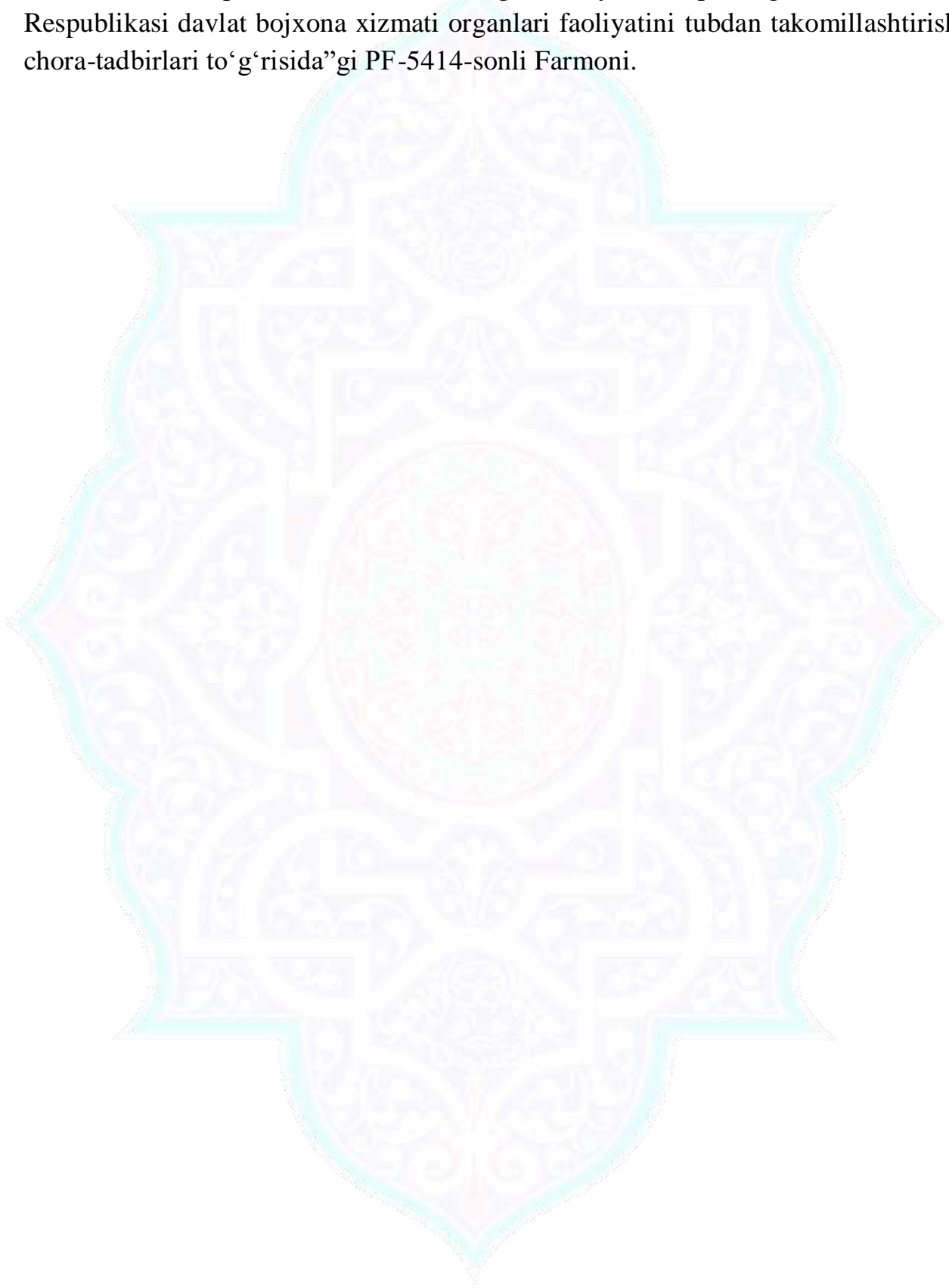
Xitoyning tajribasi kirish uchun tayyorgarlik davrida sanoat va tarmoqlarning rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish nuqtai-nazaridan O'zbekiston uchun amaliy ahamiyatga ega. Sanoatda islohotlarni amalga oshirish, ichki bozorni bosqichma-bosqich ochish, eng zaif tarmoqlarni himoya qilish uchun shart-sharoitlarni ishlab chiqish sanoat sohasida sezilarli ijobiy o'zgarishlarga olib keldi. Rivojlangan mamlakatlardan XXRga yetkazib beriladigan zamonaviy texnologiyalar, materiallar va butlovchi qismlarning keng qo'llanilishi ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirishga, Xitoyning tayyor mahsulotlarini jahon bozoriga eksportini ko'paytirishga yordam berdi. Xitoy iqtisodiyoti jadal rivojlanmoqda, mamlakat to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va ulardan foydalanish bo'yicha eng yirik davlatga aylanmoqda. JST a'zosi sifatida Xitoy jahon bozorida yanada jiddiy raqobatchiga aylanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari milliy bazasi. 08.12.1992-y. Elektron manba: <https://lex.uz/docs/>
2. O.Sh.Dadabayev, S.S.Soatov, A.M.Sagitov. Bojxona statistikasi va tizimli tahlil. Darslik. Toshkent: BI, 2020-y. - 296 b.
3. Системный анализ и аналитический исследовани: руководство для профессиональных аналитиков / A.I. RAKITOV, D.A. BONDYAYEV, I.B. ROMANOV, SV. YEGEREV, A.Yu. ЩЕРБАКОВ; [OTV. red. A.I. RAKITOV]. - M., 2009. - 448 s.
4. MDHga a'zo davlatlar Bojxona xizmatlari rahbarlari kengashining 2011 yil 9-iyundagi 53-yig'ilishida tasdiqlangan "O'zaro savdo bojxona statistikasi

ma'lumotlarini solishtirishda Mustaqil davlatlar hamdo'stligiga a'zo davlatlar bojxona xizmatlarining o'zaro hamkorligi tartibi to'g'risidagi bayonnoma".

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 12-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi davlat bojxona xizmati organlari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5414-sonli Farmoni.

MUSTAQIL TA'LIMNI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH TEXNOLOGIYASI

Abduraxmanov Zafar Batirovich.

O'zbekiston Respublikasi Bojxona instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati va zaruriyati asoslangan, kredit-modul tizimida mustaqil ta'limni tashkil etishning hozirgi holati tahlil etilgan.

Mustaqil ta'limni tashkil etishda telekommunikatsiya o'quv loyihalaridan foydalanish bo'yicha loyiha mazmuni yoritilgan. Telekommunikatsiya o'quv loyihalarining mazmun-mohiyati, uning turlari, telekommunikatsiya loyihalarini samarali tashkil etish yo'llari va bosqichlari hamda tashqi baholashni tashkil etish metodikasi ochib berilgan. O'zbekiston oliy ta'lim tizimi uchun yaratilishi loyihalananayotgan telekommunikatsiya o'quv loyihasining xorijiy analoglardan farq qiladigan mezonlari va loyihani amalda qo'llash natijasida erishiladigan natijalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiya, kredit tizimi, mustaqil ta'lim, telekommunikatsiya, baholash, xalqaro, indikator.

COVID-19 pandemiyasining butun dunyo bo'ylab tarqalishi va keskin karantin choralarini tadbiiq etilishi barcha davlatlarda ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar asosida masofaviy o'qitishni yo'lga qo'yilishini talab etdi. Shu jumladan, O'zbekistonda ham uzluksiz ta'lim tizimining barcha sohalarida masofaviy o'qitish yo'lga qo'yildi. Karantin davrida o'rta ta'lim uchun televideniye orqali maxsus dasturlar asosida o'quv mashg'ulotlar tashkil etildi, oliy ta'limda esa Moodle, Zoom dasturiy tizimlari hamda konferensiya-aloqa orqali mashg'ulotlar hamda talabalar bilimi nazorati o'rnatildi. Bu bir tomondan ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasining qay holatda ekanligini ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchi tomondan raqamli texnologiyalardan o'quv jarayonida foydalanish sur'atini oshirdi hamda raqamli texnologiyalar oliy ta'limda kelajak texnologiyasi ekanligini yana bir bor isbotladi.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida 2019-2020 o'quv yilidan kreditmodul tizimining joriy etilishi, ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklarining o'quv rejalarini tubdan qayta ishlab chiqishni taqozo etdi. Hozirgi kredit-modul tizimi asosidagi bakalavr ta'lim yo'nalishlari o'quv rejasida mutaxassislik fanlariga ajratilgan umumiy o'quv yuklamaning 50-60 foizi, magistratura mutaxassisliklarida esa 70 foizga yaqini mustaqil ta'limga ajratilgan. Lekin, mustaqil ta'lim asosan mavzu bo'yicha referatlar tayyorlash yoki mavzuni konspektlashtirish topshiriqlari berish orqali bajarilmoqda. Bunga mavzu bo'yicha annotatsiya yoki taqriz yozishni ham qo'shsa

bo‘ladi va bu oz bo‘lsada talabalarni mustaqil ijodiy fikrlashga yo‘naltiradi. Ushbu an’anaviy metodlar ancha eskirganligi sababli innovatsion ta’lim muhitida yaxshi samara bermayapdi. Shu sababli, oliy ta’limda fanlardan mustaqil ta’limni raqamli texnologiyalar, jumladan “Telekommunikatsiya o‘quv loyihalari” texnologiyasidan foydalangan holda tashkil etish tavsiya etiladi.

Telekommunikatsiya loyihalari rivojlangan xorijiy davlatlarda o‘tgan asrning 80-yillarida yuzaga kelgan va fan hamda o‘quv sohalarida aloqaning qulay va tezkor usuli sifatida foydalanila boshlangan [2]. Xalqaro tajribalarning ko‘rsatishicha, oddiy yozishma asosidagi telekommunikatsion loyihalarga nisbatan maxsus tashkil etilgan va aniq maqsadga qaratilgan loyihalar katta pedagogik natijaga olib keladi. Turli shaharlar, mintaqalar va davlatlar talabalarining tarmoqdagi birgalikdagi o‘quv faoliyatini tashkil etishning asosiy shakli o‘quv telekommunikatsiya loyihalari hisoblanadi.

Telekommunikatsiya o‘quv loyihalari bu televideniye orqali beriladigan mashg‘ulotlar emas. Telekommunikatsiya o‘quv loyihalari Internet tarmoqlari orqali kompyuter asosida tashkil etiladigan, umumiy muammo, maqsad, kelishilgan uslublar va faoliyat usullariga ega, faoliyatning birgalikdagi natijasiga erishishga yo‘naltirilgan talabalarining hamkorlikdagi o‘quv, tadqiqiy, ijodiy, ilmiy va o‘yinli faoliyati tushuniladi [3]. Ushbu o‘quv loyihasi loyihaviy metodning bir turi hisoblanadi. O‘qitishda loyihaviy metotdan foydalanishning maqsadi talabalarni oliy ta’limda o‘qish davrining dastlabki bosqichlaridayoq ijodiy, ilmiy-tadqiqot faoliyatga jalb etishdan iboratdir.

Telekommunikatsiya o‘quv loyihalari raqamli texnologiyalardan hisoblanib, innovatsion ta’lim muhitida muhim o‘rin egallaydi. Telekommunikatsiya o‘quv loyihalarida axborot almashinish yozma variantda olib boriladi. Bu talabalarga o‘z fikri ustida yaxshi o‘ylash, uni tahrir qilish imkonini ham beradi va uning bilish faoliyatida, muomala madaniyatini shakllanishida ijobiy rol o‘ynaydi. Telekommunikatsiya loyihalarini oliy ta’lim muassasasi yoki davlat doirasida hamda hamkor xorijiy oliy ta’lim muassasalari bilan xalqaro loyiha shaklida tashkil etish mumkin.

Ushbu modelning oliy ta’limda o‘qish davrida bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini shakllantirish blokining asosiy komponentlaridan biri o‘quv jarayonini tashkil etish tizimi bilan belgilanadi. Yuqorida ta’kidlanganidek, O‘zbekiston oliy ta’limi o‘quv jarayonida kreditmodul tizimining qo‘llanilishi hamda bu tizimda talabalarining o‘z-o‘zini rivojlantirish tamoyili asosida mustaqil ta’limga alohida e’tibor qaratilishi mustaqil ta’limni raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishni taqoza etadi. Shu sababli, mazkur tadqiqotda oliy ta’limda fanlardan mustaqil ta’limni raqamli texnologiyalarga asoslangan telekommunikatsiya o‘quv loyihalari asosida tashkil etish loyihasi ishlab chiqilgan.

Ushbu loyiha ijtimoiy ahamiyatga ham ega bo‘lib, nafaqat ta‘lim, balki tarbiyaviy sohada ham o‘z o‘rniga ega, ya‘ni loyihada faoliyat yuritayotgan talabalar bir-birini tushunishga, o‘z g‘alar fikrini hurmat qilishga, o‘z fikrini erkin bayon qilishga va birgalikda muammolarni hal etishga o‘rganishadi. Ayniqsa, loyihalar O‘zbekiston oliy ta‘lim tizimidagi hamkor oliy o‘quv yurtlari bilan tashkil etilganda milliy va etnik, ijtimoiymadaniy qadriyatlarni hisobga olish, ularga hurmat yuzasidan qarash sharti saqlanishiga e‘tibor berish lozim. Mazkur loyihaning o‘quv jarayoniga tadbiiq etilishi, birinchidan mustaqil ta‘lim sifatini oshirsa, ikkinchidan loyiha orqali xalqaro ta‘lim sohasiga kirib borishga, xorijiy talabalar bilan hamkorlikda ishlashga sharoit yaratadi.

Telekommunikatsiya o‘quv loyihalarida muammo yechimi integratsiyalashgan bilimni talab etadi [5]. Ayniqsa xalqaro loyihalarda ancha chuqurlashgan bilimlar integratsiyasini, nafaqat tadqiq qilinayotgan muammo yuzasidan fan bilimlari sohasini, balki hamkorning milliy madaniyati xususiyatlarini, uning falsafiy dunyoqarashi va tushunishlarini bilishga ham olib keladi, bu esa talabalarda dialog madaniyatini shakllanishiga olib keladi. Hozirgi kunda AQSH Ogayo shtati Illinoysk universiteti professori V.Gezerud ko‘p yillardan buyon tarmoq loyahasini olib boradi va unda 40 ga yaqin davlatlardan yoshlar ishtirok etishadi. O‘zbekiston talabalarining xalqaro telekommunikatsiya o‘quv loyihalarida keng qatnashishlari uchun asosiy to‘siq chet tilini bilish darajasi hisoblanadi.

Telekommunikatsiya o‘quv loyihalarini samarali tashkil etishda quyidagilar tavsiya etiladi: qo‘yilgan muammoni yechish uchun tabiiy, fizik, ijtimoiy va boshqa hodisalar ustidan ko‘p, tizimli, bir martalik yoki uzoq davomli kuzatish, turli mintaqalardan ma‘lumotlar to‘plash; turli joylarda yuzaga keladigan hodisalar, dalillar, voqealarning aniq tendensiyasini aniqlash uchun taqqoslab o‘rganish, qarorlar qabul qilish va takliflar ishlab chiqish; loyiha qatnashchilarining madaniy, etnik, geografik shartlari o‘rtasidagi farqlarni hisobga olgan holda bir muammo yoki masala yechimi yo‘llarining (alternativ yoki turli usullarini) samaradorligini taqqoslab o‘rganish; o‘ziga xos madaniy, an‘anaviy, diniy xususiyatlarni hisobga olgan holda ijtimoiy va madaniy qarashlarni qiyosiy tahlil qilish; birgalikda ma‘lum bir muammoni hamkorlikda tadqiq qilish sharti bilan biror bir (amaliy, ijodiy, ilmiy va b.) ijodiy g‘oyani ishlab chiqish; qiziqarli, sarguzashtli kompyuter o‘yinlari va musobaqalarini o‘tkazish va bunda yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni madaniy, ta‘limdagi an‘analar, sport sohasi bilan bog‘liq bo‘lishiga qaratish.

Telekommunikatsiya loyihalarini nafaqat xalqaro, balki mintaqaviy yoki bir davlat doirasida tashkil etish ancha keng ri–vojlangan. Chunki bunda loyihani tashkil etishdagi til bo‘yicha to‘siq bo‘lmaydi, lekin milliy va etnik, ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni hisobga olish, ularga hurmat yuzasidan qarash sharti saqlanib qoladi.

Loyihaning himoyasi dastlab mashgʻulot vaqtida har bir hamkor oʻquv muassasasida, keyin esa forumda yoki taʼlim muassasidan bi-rining veb saytiga oʻz taqdimot materiallarini joylashtirish orqali tashkil etiladi.

Hamkorlar taqdim etilgan materiallar boʻyicha forumda savollar berishlari va tegishli javoblar olishlari mumkin.

Ijodiy loyihalarda koʻpincha oraliq natijalarni baholash imkoniyati boʻlmaydi. Lekin, baribir ishni nazorat qilib borish zarur va talab etilgan taqdirda yordam va koʻrsatmalar berilishi kerak (albatta tayyor yechim sifatida emas, balki maslahat sifatida). Tashqi baholash oraliq yoki yakuniy tashqi baholash shaklida va koʻp omillarga bogʻliq holda zarur hisoblanadi. Oʻqituvchi hamkorlikdagi loyiha jarayonining doimiy monitoringini olib borishi kerak. Loyiha himoyasi vaqtida uning natijalarini baholash maqsadida ushbu soha boʻyicha eng iqtidorli talaba yoki boshqa oʻqituvchi tashqi ekspert sifatida tanlab olinadi. Yoki, loyiha boshida ushbu loyiha boʻyicha faoliyat olib borayotgan turli guruhlar ishini baholash hamda monitoringini olib borish uchun maxsus ekspertlar guruhi shakllantiriladi.

Telekommunikatsiya oʻquv loyihalarini oʻquv jarayonida tadbiiq etilishi oʻquvchilarda eng muhim malaka: axborotlarni rejalashtirish, olish, qayta ishlash, tahlil qilish va yozma hisobot yozish qobiliyatlarini rivojlantirishga olib keladi. Shuningdek, oʻz ishiga ijobiy yondoshish, ishni oʻz vaqtida bajarish, javobgarlikni sezish, hamkorlikda hamda guruhda ishlash malakalarini shakllantiradi [7]. Oʻquv telekommunikatsiya loyihalarini tashqi baholashni tashkil etish.

Telekommunikatsiya loyihalarini tashqi baholashni oʻz vaqtida, toʻgʻri tashkil etish loyiha samaradorligi va olingan natijalarning amaliyligiga taʼsir etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Chunki bu bilan ish jarayonida va loyiha himoyasi vaqtida kerakli tuzatishlar kiritish imkoniyati yaratiladi. Tashqi baholash xarakteri loyiha turiga, mavzusiga, uning mazmuniga hamda oʻtkazish sharoitlariga bogʻliq. Agar telekommunikatsiya loyihasi tadqiqiy loyiha boʻlsa va u turli bosqichlarda oʻtkazilsa, loyiha umumiy natijasining samaradorligi bosqichlarni qay darajada toʻgʻri tashkil etilganlik darajasiga bogʻliq boʻladi. Bunda baholash aniq baho yoki ball orqali qoʻyilishi shart emas. Agar loyiha mashgʻulot vaqtida tashkil etilayotgan boʻlsa, turli ragʻbat usullari yoki yoʻnaltiruvchi koʻrsatmalar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Masalan, “Hammasi toʻgʻri, davom eting”, “Bu yerda toʻxtab, oʻylab koʻrish kerak”, “Negadir mos kelmayapdi, maslahatlashib, muhokama qilib koʻring” va boshqa shu kabi koʻrinishlarda.

Loyihani tashqi baholashda quyidagi omillar hisobga olinadi: ilgari surilgan muammoning dolzarbligi va ahamiyati, oʻrganilayotgan mavzularning bir-biriga mosligi; foydalaniladigan tadqiqot uslublari va olingan natijalarni qayta ishlash usullarining mosligi; har bir loyiha ishtirokchisining shaxsiy imkoniyatlariga mos holda faolligi;

qabul qilinadigan qarorning jamoaviy xarakterda bo‘lishi;
muammoga yetarlicha va chuqur kirib borilganligi, boshqa fan sohasi bilimlaridan foydalanish imkoniyati;

loyiha qatnashchilarini muomala va o‘zaro yordam hamda o‘zaro to‘ldirish va tuzatishlari;

qabul qilingan qarorlarning isbotlanishi, o‘z xulosalari va natijalarini dalillar bilan asoslay olishi;

loyiha natijalarini taqdim etish va bayon etish etikasi;

qatnashchilarni opponentlarning savollariga javob berish qobiliyatlari, javoblarning asoslanganligi va dalillar asosida isbotlanishi;

qabul qilingan qarorlar oqibatlarini tasavvur qila olish qobiliyatlari.

O‘zbekiston oliy ta’lim tizimi uchun taklif etilayotgan telekommunikatsiya o‘quv loyihalari modeli va texnologiyasi xorijiy analoglardan quyidagi indikatorlar bilan farq qiladi: O‘zbekiston OTM doirasidagi telekommunikatsiya o‘quv loyihada barcha amallar davlat tilida amalga oshiriladi; platformaga xalqaro telekommunikatsiya o‘quv loyihalariga bog‘lanish uchun o‘zbekcha-ruscha-ingilizcha lug‘at o‘rnatiladi; telekommunikatsiya o‘quv loyihalari O‘zbekiston oliy ta’lim davlat standarti va malaka talablari hamda fan dasturlari talablaridan kelib chiqib yaratiladi;

talabalar faolligini ko‘rsatuvchi indikator o‘rnatiladi;

chet tilida tashkil etiladigan xalqaro telekommunikatsiya loyihalar uchun platformaga og‘zaki nutq va o‘qishni rivojlantirishga mo‘ljallangan onlayn mustaqil o‘rganish sahifasi yaratiladi.

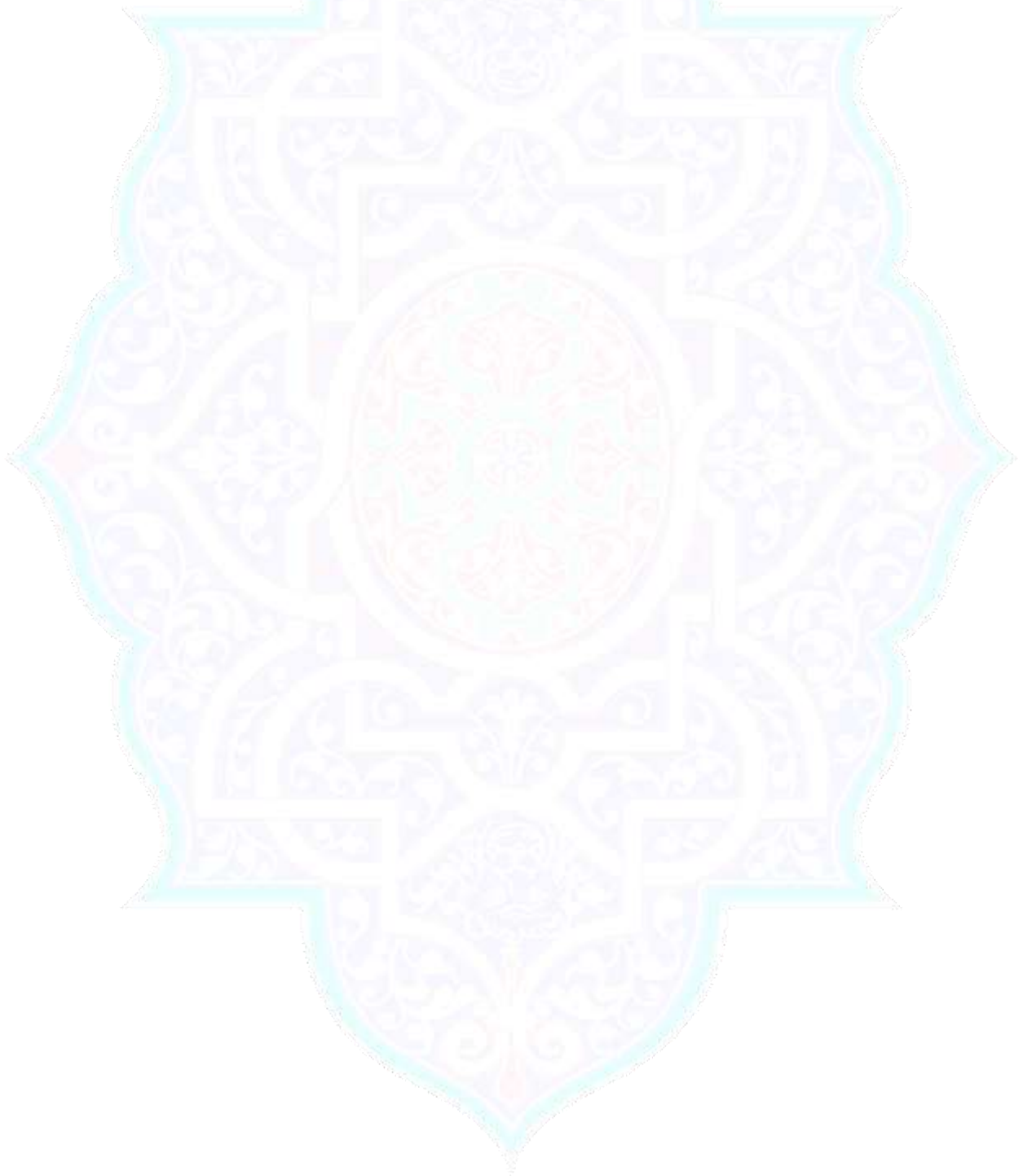
XULOSALAR.

Kredit tizimida talabalar mustaqil ta’limi uchun O‘zbekiston OTMlari doirasida faoliyat yurituvchi telekommunikatsiya o‘quv loyihalarining modeli va texnologiyasi asoslanadi, uning platformasi yaratiladi hamda telekommunikatsiya o‘quv loyihalaridan foydalanish bo‘yicha uslubiy tavsiyanoma ishlab chiqiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Rakhimov O. D., Rakhimova D. O. (2021). Educational quality in the era of globalization //Проблемы науки. №. 1. – S. 36-39.
2. Telekommunikatsionnye proyekty: organizatsiya i provedeniye. [Elektron resurs]. [URL:https://studbooks.net/1872436/pedagogika/telekommunikatsionnye_proekty_organizatsiya_provedenie](https://studbooks.net/1872436/pedagogika/telekommunikatsionnye_proekty_organizatsiya_provedenie)
3. Polat, Ye.S. (2000). Pedagogicheskiye texnologii XXI veka / Ye.S.Polat // Sovremennyye problemy obrazovaniya. - Tula, - 324 s.
4. Kasatkina N. E., Gradusova T. K., Jukova T. A. (2011). Sovremennyye obrazovatelnyye texnologii v uchebnom protsesse vuza. – Kemerovo: GOU “KRIRPO”, – 237 s.

5. Polat, Ye.S. (2000). Tipologiya telekommunikatsionnykh proyektov / Ye.S.Polat // Nauka i shkola. № 4. - 13-25.
6. Raximov O.D., Ro‘ziyev X.J., Murodov M.O. (2016). Ta’lim sifati va innovatsion texnologiyalar. /Toshkent: “Fan va texnologiyalar”nashriyoti, - 208b.
7. Telekommunikatsionnye proyekty. [Elektron resurs]. URL: https://ozlib.com/818364/informatika/telekommunikatsionnye_proektyO‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — T.: O‘zbekiston, 2019 //http://www.lex.uz

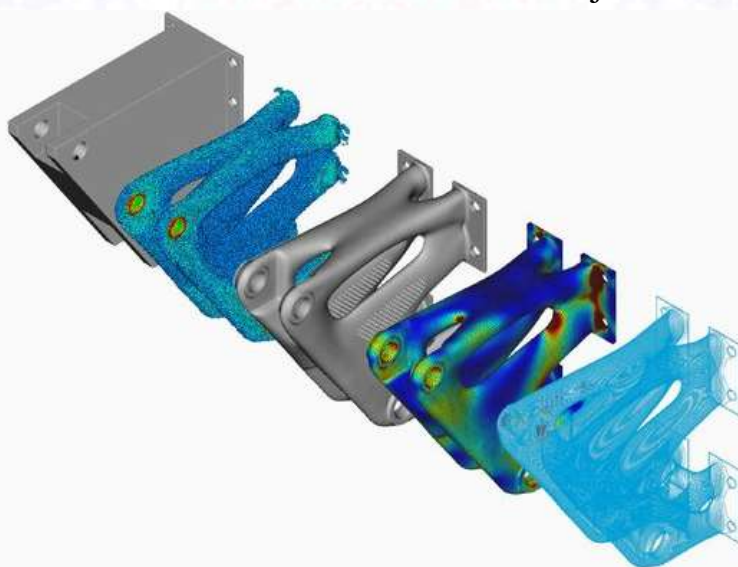
MASHINAZOZLIKDA TOPOLOGIK ANALIZ ORQALI DETAL MUSTAHKAMLIKNI SAQLAB QOLGAN HOLDA MASSASINI KAMAYTIRISH.

*Dotsent X. M. Mamaraximov,
Magistr Zohid Umurzoqov.*

Anotatsiya: ushbu maqolada mashinasozlikda topologik analiz orqali detal mustahkamlikni saqlab qolgan holda massasini kamaytirish masalalari yoritilgan. Solidworks va Ultimaker Cura dasturi orqali topologik analiz natijasini real haotga tatbiq qilish haqida ma'lumotlar.

Kalit so'zlar: topologiya, massani kamytirish, 3D model, Solidworks, mustahkamlik, korpus detallari, Ultikamer cura, 3D printer, ANSYS,

Topologik analiz – bu mashinasozlikda detallarni optimallashtirishning muhim usullaridan biri bo'lib, u yordamida detallarning hajmi va materiali samarali boshqariladi. Ushbu usul mahsulotning massasi va xomashyo sarfini kamaytirish orqali ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish imkonini beradi. Shu bilan birga, mustahkamlik, chidamlilik va funktsionallik kabi muhim jihatlar saqlanib qoladi.

1-rasm. Dastlabki dizayn va topologik analizdan so'ng olingan natijaviy dizayn.

Solidworks topologik analiz – bu kompyuter yordamida bajariladigan strukturaviy optimallashtirish usuli bo'lib, u mahsulotning funksional qismlarini aniqlaydi va bu qismlarga minimal material qo'llashni ta'minlaydi. Ya'ni, detaldan ortiqcha materiallar olib tashlanadi, lekin uning mustahkamligi va o'ziga xos funktsiyasi saqlanadi. Bunday analiz odatda 3D modellashtirish dasturlarida (masalan, Solidworks, ANSYS, yoki Siemens NX) amalga oshiriladi.

2-rasm. Topologik dizaynni real hayotga tadbiiq qilish bosqichlari

Topologik analizning muhim afzalliklari

1. Massani kamaytirish: Detalning ortiqcha qismlarini olib tashlash orqali uning massasi sezilarli darajada kamaytiriladi. Bu esa o'z navbatida materialdan tejamli foydalanishga va mahsulot narxini pasaytirishga olib keladi.

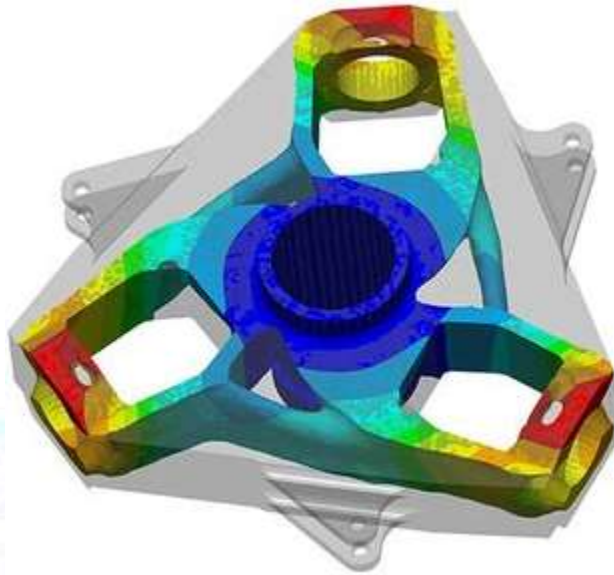

3-rasm. An'anaviy va topologik dizaynlar orasidagi o'zaro farq

2. Energiya samaradorligi: Masalan, avtomobilsozlikda detalning massasini kamaytirish orqali yonilg'i sarfi kamayadi. Bu avtomobilning og'irligini kamaytirish va uning umumiy ishlash ko'rsatkichlarini yaxshilash imkonini beradi.

3. Chidamlilikni saqlash: Topologik analiz orqali ortiqcha materiallarni olib tashlashga qaramay, mahsulotning kuch va chidamlilik ko'rsatkichlari saqlanib qoladi. Bu esa konstruktsiyani yengillashtirgan holda uning xavfsizligini ta'minlaydi.

Amaliy misol: Avtomobil Komponentlarini Optimallashtirish

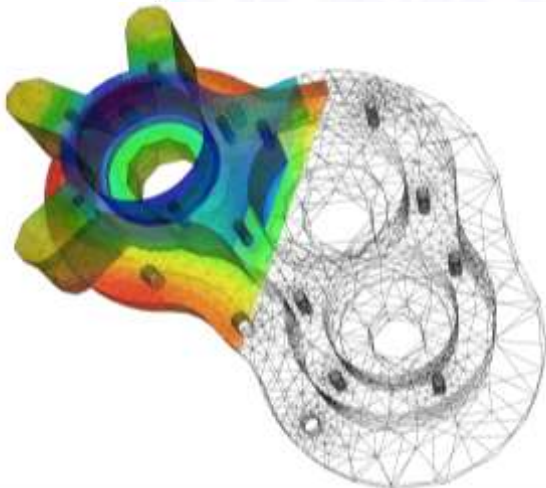

4-rasm. Kompyuter yordamida topologik analiz qilish jarayoni.

Avtomobilsozlikda topologik analizdan keng foydalaniladi. Masalan, dvigatel bloklari, osma qismlar, yoki shassi kabi komponentlarning massasini kamaytirish uchun topologik analiz amalga oshiriladi. Shassi konstruksiyasini optimallashtirish orqali ishlab chiqaruvchilar mahsulot og'irligini kamaytiradilar, lekin uning xavfsizlik standartlariga mos kelishini ta'minlaydilar.

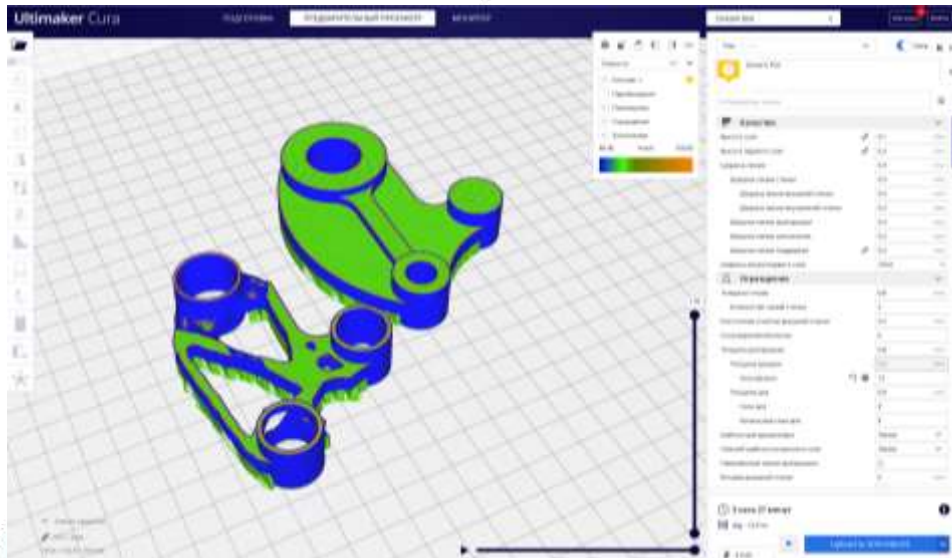
Jarayonning Asosiy Bosqichlari

1. Dastlabki dizayn yaratish: Dastlab 3D modellashtirish dasturida oddiy geometrik shakl yaratilib, uning material xossalari, yuklanishlar va boshqa dinamik kuchlar belgilanadi.
2. Topologik optimallashtirish qo'llash: Dastur orqali detalning funksional qismlari aniqlanadi va bu qismlarga minimal material qo'llash uchun algoritmni ishga tushirish orqali detalning massasi kamaytiriladi.
3. Simulyatsiya va tekshirish: Olingan dizayn mahsulotning real sharoitlarda qanday ishlashini sinash uchun simulyatsiyadan o'tkaziladi. Bu jarayonda mustahkamlik va chidamlilik parametrlari tekshiriladi.

5-rasm. Kompyuter yordamida detalni kuchlanishga tekshirish jarayoni.

4. Qayta ishlov va final dizayn: Yakuniy dizayn natijasida kerakli bo‘lgan xossalar saqlanadi va detalga oxirgi shakl beriladi.

6 – rasm. Ultimaker cura dasturidan foydalanib detalni 3D printerdan chiqarish jarayoni.

Topologik Analizning Mashinasozlikdagi Ahamiyati

Topologik analiz mashinasozlikda raqobatbardoshlikni oshirishda muhim o‘rin tutadi. Bugungi kunda yangi materiallardan foydalanish, energiya samaradorligini oshirish va xarajatlarni kamaytirish barcha sohalarda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli topologik analizni qo‘llash kompaniyalarga mahsulotlarini samarali va tejamli qilishga imkon beradi. Ayniqsa, avtomobil va aerokosmik sanoatida ushbu texnika muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Topologik analiz – bu mashinasozlikda detallarning massasi va material sarfini kamaytirish bilan birga, ularning mustahkamligi va chidamliligini saqlab qolish imkonini beradigan kuchli usul. Bunday yondashuv orqali ishlab chiqarish jarayonida materiallar tejab qolinadi, mahsulotlarning og‘irligi kamayadi va ularning ishlash sifati yaxshilanadi. Shu bilan birga, ushbu usul ekologik jihatdan ham samarador, chunki materiallar isrofi kamayadi va mahsulot energiya sarfi optimallashtiriladi.

7 – rasm. 3D printerda chop etilgan detallar.

Foydalanilgan Dasturlar

Solidworks: Detallarning 3D modellarini yaratish va topologik optimallashtirish uchun qo'llaniladi.

Ultimaker cura: 3D modelni 3D printer orqali chop etish uchun qo'llaniladigan dastur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Чуркин. Материаловедение. Технология конструкционных материалов. ТГУ, Тольятти, 2011. (дата обращения: 11.05.2020)
2. <https://www.sciencedirect.com/topics/computer-science/topology-optimization>
3. <https://formlabs.com/blog/topology-optimization/>
4. <https://engineeringproductdesign.com/knowledge-base/topology-optimization/>
5. <https://www.autodesk.com/solutions/topology-optimization>
6. <https://youtu.be/lCnFoNUW-8?si=55XB7IVU62AdMb-G>
7. <https://t.me/Umurzakov3D>

SPORTDA SHAXSNI TARBIYALASH

HAKIMOV NODIRBEK BOBOJON O'G'LI
ERMETOV JAHONGIR TO'LQINBOY O'G'LI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi

1-bosqich 110-guruh talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxsning psixologik xususiyatlari to'g'risida umumiy tushuncha berilgan va sportda shakllanishi bilan bog'liq ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'z: Psixologiya, shaxs, individuallik, ehtiyoj, temperament, xarakter, qobiliyat, faoliyat

Аннотация: Данная статья дает общее представление о психологических особенностях человека и дает информацию, связанную со становлением в спорте.

Ключевые слова: Психология, личность, индивидуальность, потребность, темперамент, характер, способности, активность.

Abstract: This article provides a general understanding of the psychological characteristics of a person and provides information related to the formation in sports.

Key word: Psychology, person, individuality, need, temperament, character, ability, activity

Kirish. Hozirgi kunda ta'lim - tarbiyaning konkret vazifasi yoshlarni hartomonlama kamolotga yetgan yuksak madaniyatli hamda jismoniy jixatdan chiniqqan qilib tarbiyalab yetishtirishdan iborat. Shu sababli ham shaxslarni tarbiyalash mustaqillik davrining eng muxim tarkibiy vazifasidir. Yoshlarni har tomonlama tarbiyalab yetishtirishda sportning roli katta.

Biz shaxsni hartomonlama tarbiyalashda sportning ahamiyatini qo'rsatmoqchi ekanmiz, avvalo shaxsning o'zi nima, uning psixologik xislatlari to'g'risida umumiy tushuncha berib o'tishimiz lozim.

Shaxs deb konkret kishini aytamiz. Har bir kishi jamiyat a'zosi bo'lib individual jismoniy va psixik xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi.

Shaxsning psixologik xususiyatlariga ehtiyojlar, qiziqishlar, dunyoqarash, qobiliyat, temperament va xarakterlari kiradi.

Shaxsning muxim belgisi - unda odamga xos maxsus ehtiyojlarning mavjudligidir.

Ehtiyojlar - odamning kun ko'rishi va yashashi uchun zarur narsalardir.

Odam yashamoq, kun kechirmoq uchun o'z ehtiyojlarini qondirishi kerak. Ehtiyojlar hayvonlarda ham bor. Ammo hayvonlarda faqat biologik, tug'ma ehtiyojlar bo'ladi - ovqatlanish, saqlanish, nasl qoldirish ehtiyojlari bor, xolos. Odamda esa biologik ehtiyojlardan tashqari yana yuksak ehtiyojlar - bilish ehtiyojlari ma'naviy, estetik, mehnat ehtiyojlari va boshqa shu kabi ehtiyojlar bor. Bu ehtiyojlar tug'ma emas - ular tarixan traqqiy etgan.

Qiziqish - kishining o'z hayotida dunyoda ma'lum bir narsani eng muxim, eng qimmatli xisoblab, shu narsaga erishmoq uchun intilishidir.

Dunyoqarash - odamning tabiat va ijtimoiy hodisalarga qarashlari tasavvurlari va tushunchalari tizimi. Dunyoqarash shaxsning ma'lum ijtimoiy tuzumda, konkret faoliyati jarayonda vujudga keladi. Masalan, o'qishda, o'yinda, mehnatda, sportda, san'atda va boshqalarda.

Qobiliyat - kishining mayyan faoliyatiga bo'lgan layoqatidir. Kishilar qobiliyati nihoyat xilma-xil bo'ladi, har bir kasb kishidan mehnatda, ijodiyotda va o'qish faoliyatlarida tegishli qobiliyat talab etadi.

Har bir odamning qobiliyati taraqqiyot maxsulidir. Kishining qobiliyati uning to'g'ma layoqati asosida, muxitga bog'liq ravishda, olayotgan ta'lim-tarbiyasiga qarab, shuningdek, kishining o'z ustida ishlashi bilan bog'liq holda o'sib kamol topib boradi. Odam muayyan layoqat bilan tug'iladi. Odam to'g'ridan to'g'ri tabiiy zotdir. Tabiiy zot sifatida shu bilan birga, u qisman tabiiy kuchga layoqatlar va qobiliyatlar, instinktlar tariqasida mavjuddir.

To'g'ma layoqat- tayyor, kamolotga yetgan qobiliyat emas, balki qobiliyatning o'sishi uchun faqat tabiiy zamindir, u kelgusida qobiliyatga aylanishi mumkin. Bunday imkoniyatlar faqat tegishli sharoit mavjud bo'lgandagina ro'yobga chiqoladi.

Temperament va xarakter shaxsning ijtimoiy munosabatlarda yaqqol namoyon bo'ladigan xususiyatidir. Temperament lotincha temperamentum degan so'zdan olingan bo'lib, buning ma'nosi aralash demakdir. Temperament deganda biz, odatda, insonning tabiiy, tug'ma xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlarni tushunamiz. I.P.Pavlov temperamentni qo'yidagicha tariflaydi: Har bir ayrim kishining va shuningdek, har bir ayrim xayvonning ham eng umumiy xarakteristikasidir, har bir individning butun faoliyatlariga muayyan qiyofa beradigan asab tizimining asosiy xarakteristikasidir. Temperament, psixologik jihatdan olganda, quydagi xissiyotning qo'zg'alishlarida va kishidagi umumiy harakatchanlikda ko'rinadigan individual xususiyatdir. Ma'lumki, barcha temperamentlarni qadimdan to'rt tipga 1) xolerik, 2) sangivinik, 3) melankolik va 4) flegmatik temperamentga ajratish rasm bo'lgan.

Xarakter deganda shaxsda muxit va tarbiya ta'siri ostida tarkib topgan va uning irodaviy faolligida, tevarak - atrofdagi olamga (boshqa kishilarga, mehnatga, buyumlarga), o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladigan individual xususiyatlarini tushunamiz. Shaxsga oid bo'lgan bu psixologik xususiyatlar konkret

sharoitda namoyon bo‘ladi. Konkret sharoit har bir jamiyatning taraqqiyotiga qarab xarakterlanadi. Masalan: bizning mustaqil demokratik jamiyatimizda ishlab chiqarish vositalariga egalik umumiydir. Shu sababli ta’lim - tarbiya ishlari uchun umumiy xarakterga egadir. Biz yuqorida shaxs faoliyatining u yoki bu turi haqida gapirdik.

Sport ham shaxs faoliyatining eng muximlaridan biridir. Chunki jismoniy qobiliyatsiz demokratik jamiyat ham va bu jamiyat xaqida tushunchalarni ham tasavvur qilib bo‘lmaydi. Sportda shaxs jismoniy jixatdan kamolotga yetadi, jismoniy rivojlanish esa shaxsda psixik sifatlarining o‘shishiga zo‘r ta’sir ko‘rsatadi. Bu ikkalasi bir-biri bilan organik ravishda bog‘langan bo‘lib, ularni ajratib qarash mumkin emas. Demak, bundan ma’lumki kishilarni demokratik ruxida tarbiyalashda katta ahamiyatga egadir.

Shunday qilib shaxs tabiiy mavjudod bo‘lib u psixologik xususiyatlarga egadir. Bu xususiyatlar shaxsning faoliyati jarayonida kamolotga yetadi. Sport ham shaxsning konkret, eng muxim faoliyatlaridan biridir. Demak, sport shaxsni kamolotga yetkazish vositalaridan biridir. Shu sababli shaxsni hartomonlama tabiyalashda sport katta ahamiyatga egadir.

Shaxsni tarbiyalashda sportning roli.

Sport faoliyati maksimal tezlik, kuch, chaqqonlikni o‘z gavdasini (hartomonlama idora qilish xususiyatlarini) tarkib toptirish vositalaridan biridir. Bizga ma’lum, intensiv (serunum) mexnat qilish uchun o‘rtacha kuch va tezlik kifoya qiladi. Sportda biror razryad olish yoki rekord qo‘yish uchun maksimal darajada asab-mushak kuchi sarflashni yuqori tezlik va chaqqonlikni talab qiladi. Sport o‘zining bu kuchi bilan kishi faoliyatining boshqa turlaridan farqlanib turadi. Sport jarayonida shaxsning harakat malakalari yuksak darajada rivoj topadi. Shuningdek sportda shaxsning irodaviy va boshqa psixologik sifatleri takomillashadi.

Sport odam yoshining ma’lum davrida katta ahamiyatga egadir. Anotomiya, fiziologiya va psixologiya fanidan ravshanki, shaxsning o‘smirlik va yoshlik davri jismoniy qobiliyatni namoyon qilish uchun juda loyiqdir. Shu bilan birgalikda bu yoki u davrida shaxsning psixologik xususiyatlarini tarbiyalash uchun ham keng imkoniyat tug‘iladi chunki, psixologik xususiyat va sifatlar jismoniy rivojlanish bilan bog‘liqdir.

Bu davrda yoshlarni sportning u yoki bu turi bilan shug‘ullantirishning moxiyati shundaki, agar o‘smir yoki yosh sport bilan shug‘ullanish davrini yaxshi o‘tkazar ekan, unda yuksak jismoniy qobiliyat iroda va xarakter tarbiyalanadi, shuningdek dunyoqarash shakllanadi. Aksincha bola o‘shishning bu muxim davrida jismoniy harakatli o‘yinlaridan maxrum bo‘lar ekan yoki sport bilan shug‘ullanmas ekan, xayot jarayonida u har tomonlama yetuk odam bo‘lolmaydi. Demak, o‘shish jarayoni muayyan davrida sport bilan shug‘ullanish o‘smirda kelgusi xayot uchun eng muxim bo‘lgan jismoniy to‘liq: chaqqonlik, epchillik, botirlik, jismoniy go‘zallik va boshqa muxim sifatleri tarbiyalaydi. Sportchi sportning u yoki bu turi bilan shug‘ullanar ekan, u doimo yuqori natijalariga erishishini maqsad qilib qo‘yadi.

Bu esa sportchidan:

1. Uzoq vaqt davomida trenirovka qilish natijasida umumiy jismoniy taraqqiyotni, organizmning fiziologik funksiyalarni yuksak darajada rivojlanganligini talab qiladi. Sport faoliyati doimiy ravishda har bir harakatga ijobiy qarashni talab qiladi. Bu hol ayniqsa badiiy gimnastikada, boksyor, fektovalshik, futbolist, kurashchilarda, sakrovchi va boshqalarda yaqqol ko‘rinadi.
2. Bu esa sportchida tafakkurning yuritish operatsiyasining yuksak o‘rishini talab qiladi. Chunki sportda darhol yechilishni talab qiladigan priyomga, taktikaga oid masalalar tez-tez uchrab turadi. Bu zaruriyat sportida tafakkur qilish qobiliyatini o‘stiradi. Bundan tashqari sportda emotsiya, idrok va boshqa psixik jarayonlar ham kamol topadi.
3. Sport shaxs temperamenti va xarakterini tarbiyalashda ham zo‘r kuchga ega. Ilmiy tekshirishlar shuni qo‘rsatadiki, kup yillik tajribaga ega bo‘lgan trener va sportchilarni tekshirilganda ular orasida bo‘sh asab tizimiga ega bo‘lganlari kam uchraydi. Vaxolanki sport bilan shug‘ullanmagan kishilar o‘rtasida bo‘sh asab tizimli kishilar tez-tez uchrab turadi.

Flegmatik - temperamentli kishi yaqin distansiyaga tez yugiraolmaydi, boksdan esa tez harakat qila olmaydi, ammo asab tizimi trenirovka qilish natijasida bunday tipni o‘zgarishi sportning ayrim turlarini egallay olganligi isbotlangan.

Xolerik - temperamentli kishilar yaqin distansiyaga yugurishga, boksga juda mos keladilar, lekin musobaqa paytida oshiqcha xayajonlanadilar, uchragan to‘siqlarni yengishda achchiqlanadilar.

Shaxsda irodaviy - g‘oyaviy sifatlarni shakllantirishda sportning ahamiyati.

Sport maqsadga intilish, intizomlilik o‘z kuchiga ishonch, tashabbuskorlik, mustaqillik, mardlik, qa‘tiyat, dadillik, o‘zini tuta bilish, chidamlilik kabi irodaviy sifatlarni shakllantirishiga ta‘sir ko‘rsatadi. Sportchida bunday ijobiy sifatlarni rejali va tizimli trenirovkaning, trener mexnatining oqibatidir.

Sport jarayonida aytilgan vositalar bir butunligida sportchining yuqori darajadagi irodaviy g‘oyaviy sifatini tarbiyalashga erishish mumkin. Sportchining bu sifatlari qandaydir abstrakt bo‘lmay balki, konkret sport faoliyati sharoiti bilan bog‘liqdir. Chunki o‘zidan ravshanki, sportning har qanday turi bo‘yicha psixologik sifatlarni talab qiladi. Sport psixologiyasi bo‘yicha ilmiy tekshirishlar shuni tasdiqlaydiki irodaviy sifatlarni sportning turi va yengishga tegishli bo‘lgan qarshiliklar darajasiga qarab turlicha bo‘ladi.

Misol: Shtanga bilan shug‘ullanish mushaklarni maksimal darajada taranglashtirish va diqqatni to‘plashni talab etsa, chang‘i sporti esa barqaror irodani talab qiladi. Bu misoldan ma‘lumki sportning u yoki bu turini egallash va sportchi o‘z nomini saqlab turish uchun sportchi tizimli mashq bilan shug‘ullanadi. Bu mashq jarayonida u har

qanday jismoniy va ruhiy tusiqlarga duch keladi. Ana shu to'siqlarni yengib o'tish uni irodaviy g'oyaviy sifatlarini tarbiyalaydi.

Biz yuqorida sport va uni shaxs-tarbiyasiga ta'siri soxasida fikrlar yuritdik. Bu fiklarimizdan ma'lum bo'ldiki,

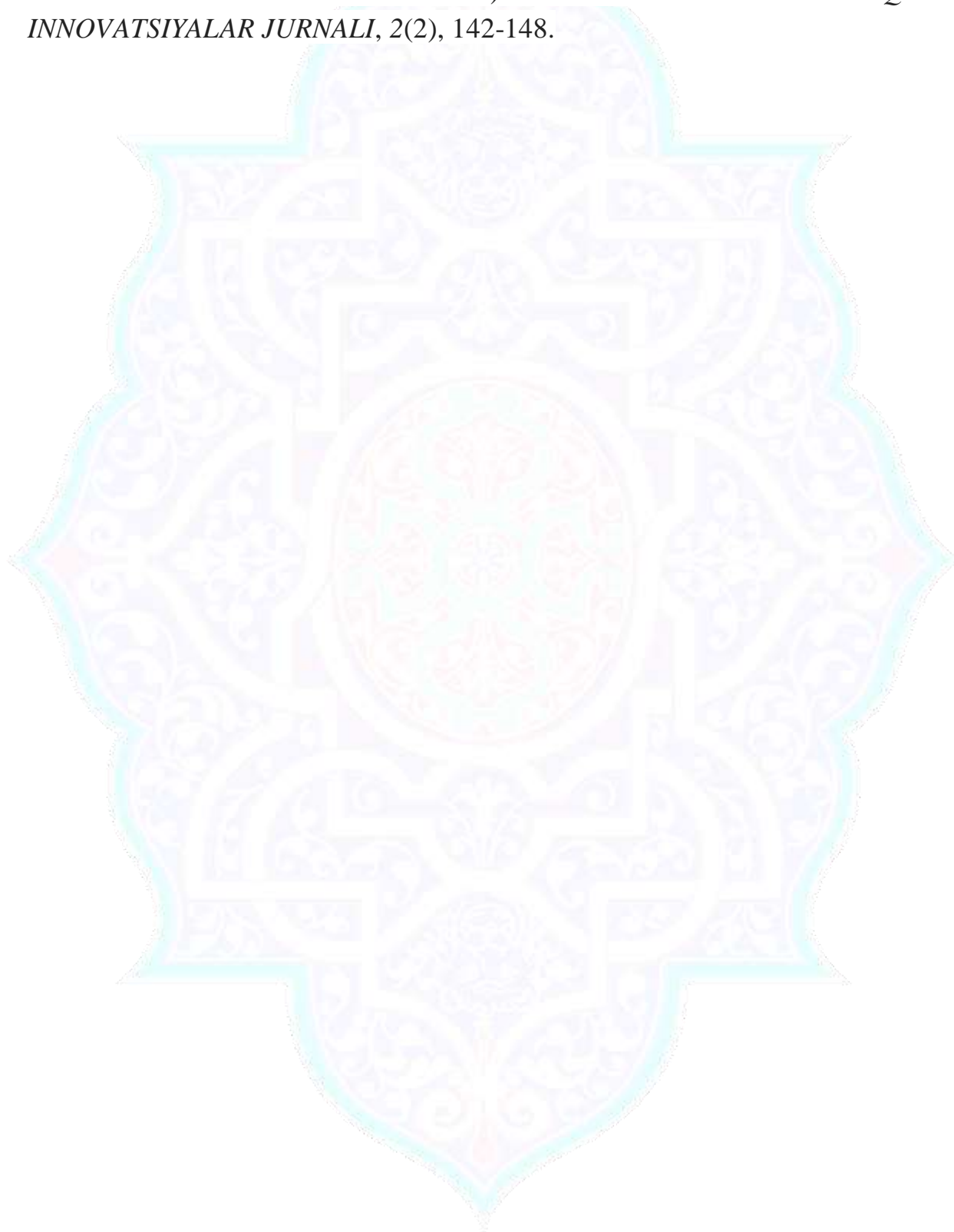
1. Sport shaxsni garmonik rivojlantirishda aloxida ahamiyatga egadir.
2. Shaxsning psixik jarayonlari sport faoliyatini yaxshilashga ta'sir qiladi, sport esa o'z navbatida bu jarayonni yuksak darajada o'sishida asosiy manba rolini o'ynaydi.
3. Irodaviy - g'oyaviy sifatlersiz sportda yuksak natijalarga erishib bo'lmaydi. Bu sifatlar esa konkret sport sharoitida shakllanadi.
4. Sport shaxs temperamentini ijobiy tomonga o'zgartirishda kuchli bir manbaidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Рудик П.А. Психология и современный спорт. –М.: Физкультура и спорт, 1973, стр. 29; 363-390.
2. Пуни А.С. Вопросы психологической подготовки современном спорте. – Санкт-Петербург: 1972, стр. 5-30.
3. Машарипов Й.М. Психоанализ Зигмунда Фрейда и его междисциплинарной значение. Вестник национального университета. Душанбе: 2005, стр. 49-53.
4. Джамгарова Т.Т., Пуни А.С. Психология физического воспитания и спорта. – М.: Физкультура и спорт, 1979, стр. 8; 36; 65; 92-105.
5. Мелникова В.М. Психология физического воспитания и спорта. –М.: Физкультура и спорт, 1987, стр. 65; 193-195; 203.
6. Роберт М. Найдерффер. Психология соревнующиегося спортсмена. –М.: 1979, 41; 59; 80-97; 132.
7. MELIKBOBOYEVICH, S. U., QIZI, O. R. Z. S., & QIZI, Q. K. A. (2024). INSONIY MUOMALA VA MULOQOTNING PSIXOLOGIK VOSITALARI. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 180-188.
8. Melikboboyevich, S. U., & Annamuhammat o'g'li, S. A. (2024). Psixodiagnostika metodlari va ulardan foydalanish. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 165-171.
9. Melikboboyevich, S. U. (2024). MEASURES TO PREVENT AGGRESSIVE ATTITUDES BY THE TEACHER TO THE STUDENT FOR LATING TO THE LESSONS. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 127-134.
10. Abdukarimovich, T. Y. L., Melikboboyevich, S. U., & Isokovich, U. F. (2024). Xotira haqidagi qarashlar va xotirani rivojlantirish. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 109-117.
11. Melikboboyevich, S. U., & Yusufaliyevna, H. S. (2024). EDUCATOR'S SKILL IN ELIMINATING AGGRESSIVE SITUATIONS OF CHILDREN RAISED IN

PRESCHOOL EDUCATION ORGANIZATION. *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 1(6), 611-616.

12. Melikboboyevich, S. U. (2024). CHANGES IN STUDENTS' MENTAL STATUS DURING MASTERING THEORETICAL AND PRACTICAL TRAINING (IN THE EXAMPLE OF AGGRESSION). *SAMARALI TA'LIM VA BARQAROR INNOVATSIYALAR JURNALI*, 2(2), 142-148.

TABLE OF CONTENTS / ОГЛАВЛЕНИЯ / MUNDARIJA

№	The subject of the article / Тема статьи / Maqola mavzusi	Page / Страница / Sahifa
1	ACQUIRED IMMUNODEFICIENCY SYNDROME(AIDS), DEFINITION OF THE DISEASE	3
2	MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI AXLOQIY RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK JIXATLARI	12
3	MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDA RAXBAR VA XODIM MUNOSABATLARNING IJTIMOY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	19
4	BOLALIK DAVRIDAGI HISSIY BEPARVOLIK VA KATTALAR RUHIY SALOMATLIGI NATIJALARI	26
5	IDROK	32
6	SAMARALI MULOQOTNING PSIXOLOGIK ASOSLARI	36
7	ГОРМОНАЛЬНАЯ РЕГУЛЯЦИЯ И МОЛЕКУЛЯРНЫЕ ПУТИ В ПАТОЛОГИИ ГИПОФИЗА	43
8	LINUX OPERATSION TIZIMIDA MASOFADAGI FOYDALANUVCHILAR UCHUN VPN SOZLASH	60
9	DOIMIY MA'LUMOTLAR STRUKTURALARI	64
10	ЯЗЫК И ИДЕОЛОГИЯ: ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ	68
11	MAKTABGACHA TA'LIMDA MUQOBIL TA'LIM SHAKLINING RIVOJLANISHI	73
12	FAZA ROTORLI ASINXRON MOTORLARNI ROTOR TOKINI O'ZGARTIRGANDA MOTOR PARAMETRLARINI O'ZGARISHLARI TAHLILI.	77
13	O'ZBEKISTON KICHIK VA O'RTA KORXONALARIDA TADBIRKORLIK VA INNOVATSIYALARNI RAG'BATLANTIRISHDA INSON RESURLARINI BOSHQARISH (HR)NING ROLI	85
14	XORAZM POLVONLARI	94
15	NA DOXYANNING "SASSIZ SAMRYONG" ASARINING INSON RUHIYATIGA TA'SIRI	98
16	TILIMIZNING O'RNINI INGLIZ TILI EGALLAYOTGANI	102
17	MATEMATIKAVIY SAVODXONLIKNI RIVOJLANTIRISHDA DIRIXLE PRINSIPI VA UNING TADBIQLARI	105
18	СУРХОНДАРЁ ХУДУДИДАГИ ТАРИХИЙ ОБИДАЛАР.	110
19	AMIR TEMUR HARBIY YURISHLARI VA JANG SANATI.	115

20	ABDULLA AVLONIYNING PEDAGOGIK NAZARIYALARI	121
21	TA'LIMNING TEXNIK VOSITALARI VA AXBOROT TEKNOLOGIYALARINING GEOGRAFIYA TA'LIMIDAGI AHAMIYATI	126
22	ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARNI QO'LLASH ORQALI CHORVACHILIK MAHSULDORLIGINI OSHIRISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI	131
23	QISHLOQ XO'JALIGI IQTISODIYOTINI SAMARADORLIGI	135
24	РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ И КУЛЬТУРНОЙ МОТИВАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ	139
25	KORXONALARNI BOSHQARISHDA RAQAMLI TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH ORQALIY BOSHQARUV SAMARADORLIGINI OSHIRISH VA IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TAMINLASH MASALALARI	148
26	GERMANIYA , DANIYA VA POLSHA SELEKSIYASIGA MANSUB SIGIRLARNING KLINIK KO'RSATKICHLARINI O'RGANISH	156
27	SUN'IY INTELLEKTNI QO'LLASHDA MALUMOTLAR BAZASINING AHAMIYATI	159
28	ASHTARXONIY UBAYDULLAXON LL NING DAVLATNI MARKAZLASHTIRISH YO'LIDAGI HARAKATLARI .	163
29	ASHTARXONIYLAR SULOLASI DAVRIDA BUXORO XONLIGINING IJTIMOIY-IQTISODIY HA YOTI. UBAYDULLAXONNING PUL ISLOHOTI	166
30	ASHTARXONIYLAR HOKIMIYATINING O'RMATILISHI VA DASTLABKI ASHTARXONIY HUKMDORLAR DAVRIDA BUXORO XONLIGI (1601_1680_YILLAR)	171
31	BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING ESTETIK TARBIYASINI XALQ O'YINLARI ORQALI TAKOMILLASHTIRISH	175
32	ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI FANLARINI INTEGRATIV MASHQLAR ORQALI TUSHUNTIRISHNING AHAMIYATI	180
33	BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH METODIKASI	186
34	TIL VA FIKRLASH O'RTASIDAGI BOG'LANISH	191
35	KLARNET CHOLG'USINI O'RGATISHDA O'QITUVCHINING MAHORATI	194
36	RAQAMLI BOJXONANI RIVOJLANTIRISHDA XALQARO STANDARTLARNI JORIY QILISH MASALALARI	198
37	JAHON SAVDO TASHKILOTIGA A'ZO BO'LISHDA MILLIY IQTISODIYOTIMIZ O'ZGARISH TAHLILI	205
38	MUSTAQIL TA'LIMNI RAQAMLI TEKNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH TEKNOLOGIYASI	216
39	MASHINASOZLIKDA TOPOLOGIK ANALIZ ORQALI DETAL MUSTAHKAMLIKNI SAQLAB QOLGAN HOLDA MASSASINI KAMAYTIRISH.	222
40	SPORTDA SHAXSNI TARBIYALASH	227